M. TULLII CICERONIS

OPERA

PHILOSOPHA ET POLITICA

RECOGNOVIT

J. G. BAITER.

VOL. II.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXIV.

PRAEFATIO.

In relegendis libris de deorum natura, a quibus hoc volumen incipit, ad eos codices, qui ad Lucullum adhibiti sunt, Leidenses Vossianos n. 84. (A) et n. 86. (B) ac Vindobonensem n. 189. (V), accessit cod. Heinsianus item Leidensis n. 118. saec. XII (H), haud minoris quam superiores pretii, quos quattuor codices communi nota C designavimus. Praesto erant etiam cod. Erlangensis n. 38. (E) et lectiones codicis Palatini n. 1519 (P) peranti-qui, sed mutili, quippe qui haec tantum contineat: I, 27—75. II, 111—156. II, 16—68. II, 162—168. III, 6—95. Glogaviensis quoque codicis (G), de quo in his de deorum natura libris idem valet, quod ad libros de finibus bonorum et malorum praefati sumus, ratio habenda erat, qui multas virorum doctorum coniecturas sua, quaecumque est, auctoritate confirmat.

Ad libros de divinatione recognoscendos in editione Turicensi eosdem, quos supra enumeravimus, codices ABHV (= C) adhibuerat Guilelmus Christ, in usum vocatis etiam codice Erlangensi et excerptis e codice Pithoeano (exc. Pith.), quae margini exempli Graeviani in bibliotheca Heidelbergensi adservati adscripta sunt. Isdem nos subsidiis usi aliquoties tamen ab editione Turicensi (T) discedendum putavimus. Aliquanto emendatiores hos libros et eum, qui proxime sequitur, exhibere potuissemus receptis egregiis aliquot coniecturis, quas per litteras medio mense Ianuario huius anni ad nos scriptas nobiscum communicavit vir et doctissimus et humanissimus C. F. W. Müller, nisi illi libri iam superiore anno typis expressi essent. Partem tamen Mülleri emendationum, quae mox in Iahnii Annalibus philologicis integrae legentur, Adnotationi nostrae criticae inseruimus.

Librum de fato mutilum et valde corruptum ex tribus codicibus ABV (= C), quantum fieri potuit, idem emendavit Guilelmus Christ, cuius vestigia nos paucis tantummodo locis relinquenda duximus.

Paulo aliter res se habet in Catone maiore, ad quem emendandum cum Halmius meus usus esset sex codicibus (C), Benedictoburano (B), nunc Monacensi n. 4611, saec. XII., Erfurtensi (E), Indersdorfiensi (I), nunc Monacensi n. 7809., saec. XIII., Parisino (P) n. 6332. saec. X, qui desinit in verbis *dubitasse quin* (§. 78.), Rhenaugiensi n. 127. (R), quem ego quinto decimo potius quam duodecimo saeculo adscripserim., Salisburgensi (S), nunc Monacensi n. 15964. saec. XI., e quibus primae partes tribuendae erant Parisino illi, quem eundem in Tusculanis disputationibus recognoscendis primarium ducem secuti sumus, nuper Theodorus Mommsen, vir de omni antiquitate meritissimus, e bibliotheca Leidensi eruit alium codicem, qui fuerat Petri Danielis, Parisino auctoritate parem, cuius praecipuas lectiones una cum accurata codicis descriptione edidit in 'Monatsbericht der K. Preuss. Akad. d. Wissensch. zu Berlin. Ianuar 1863.' p. 10—21. Atque mihi quoque contigit ut libri de senectute codicem nondum excussum in lucem protraherem, alterum scilicet Rhenaugiensem n. 126. saec.

XII., qui praeter multos errores emendationes non nullas exhibet, de quarum veritate vix quisquam dubitabit, e quibus palmam mereri videtur ea, quae §. 28. a nobis primis recepta est. His igitur duobus codicibus, Leidensi (L) et altero Rhenaugiensi (Q), effectum est ut multo saepius quam in prioribus libris ab editione Turicensi recederemus, quam deserere nos non debuisse §. 61., ubi pro lectione Madvigiana *hunc unum* restituimus Orellianam *unum hunc*, his ipsis diebus nos edocuit A. Fleckeisen 'Kritische Miscellen' p. 56.

Multo etiam plures mutationes expertus est Laelius. Nam cum Halmius ad librum de amicitia recognoscendum hos sex codices (C) adhibuisset, Benedictoburanum iam supra commemoratum (B), Vindobonensem n. LIII. apud Endlicherum (D), Erfurtensem (E), Gudianum n. 335. saec. X. (G), Salisburgensem (S) eundem, quem ad Catonem maiorem indicavimus, Vindobonensem n. CDI. apud Endlicherum (V), cui deest folium §§. 71—81. continens, principatum, ut par erat, codici Gudiano tribuit eumque potissimum in verbis Ciceronis constituendis ducem secutus est. Sed vix absoluta Turicensi editione ipse Halmius incidit in codicem Monacensem (M) n. 15514. saec. X. adhuc neglectum, in quo Laelius scriptus est inde a capite duodecimo, eumque sedulo in meos usus excussit. Omnibus vero et aetate et bonitate praestare codicem Parisiensem Didotianum (P), scriptum saeculo decimo vel fortasse exeunte nono, demonstravit Th. Mommsen, qui accurate eum et descripsit et cum editione Turicensi contulit in Musei Rhenani volumine XVIII. p. 594—601., in quo codice id unum dolendum est, quod duo folia, quorum alterum §§. 75—78., alterum §§. 90—96. continebat, excisa sunt. Ita factum est ut in tam parvo libello haec nostra editio, utpote quae alio fundamento nitatur, sexaginta fere locis ab Halmiana discrepet.

Haec ad alterum volumen praefatus ut ad prius revertar, cogit res ingratissima. Errores enim aliquot ab operis nostris Turicensibus commissi in hanc quoque Lipsiensem editionem irrepserunt a nobis non animadversi, quorum corrigendorum opportunitatem hic praetermittere noluimus. Excidit scilicet in Tusculanarum disputationum libro I, 60. pronomen *me* ante verbum *pudet*; exciderunt IV, 37. verba *aut in studiis humanis* post verba *nam quid*, IV, 46. *qui ignominiam* post *paupertatem*, 76. *alium pudor* ante verba *alium cogitatio*, V, 36. *hic sapiens* post illa *hic fortis*, 37. *et vites* post verba *et arbores*, 59. *et perscrutaretur* post verbum *specularetur*, 102. *quam paucis* ante verba *quam parvis*; quarum omnium omissionum indicium debeo Gustavi Sorof, viri doctissimi, accuratae diligentiae, qui in retractanda editione Tusculanarum disputationum Weidmanniana egregiam posuit operam, neque his et aliis nostris erroribus deterreri se passus est, quin de nostro illos Ciceronis libros emendandi studio aequissimum ferret iudicium, pro quo ei hoc loco gratias ago sincerissimas.

Scr. Turici, Nonis Aprilibus a. MDCCCLXIIII.

ADNOTATIO CRITICA.

M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

LIBER PRIMUS.

§. 1. *qua cum tam* nos: *qua tam* CT. Cf. §. 5. — *sint* AB[1]: *sunt* cum ceteris T. — *magno* AB[1]HE: *ut magno* B[2], *ut id magno* cum Ernestio T. — *debent* cod. Monacensis Moseri: *debeat* BH[2]ET. (*esse deb. - - dinumerare sententias* (§. 2.) om. AH[1].) — *principium* nos: *causa principium* B[1]E, *causa et principium* B[2], *causam id est principium* H[2], *causam* cum Astio T. — *inscientiam* cod. Eliensis Davisii: *scientiam* C. ‖ 2. *Cyrenaeus* Bouhier et G: *Cyrenaicus* CT. Cf. Tusc. disp. I, 102. Plut. de plac. philos. I, 7. et var. lect. ad Acad. II, 76. — *putaverunt* Bakio auctore seclusi. — *in primis* Manutius: *in primis quae* AB, *in primisque* HE. ‖ 11. *philosophos* Bakio auctore seclusi. ‖ 12. *ex quo - - regeretur* del. Heindorf. — *exstitit* Heindorf: *existit et* B, *existit* ceteri. ‖ 13. *ille* Ursinus: om. C. — *omnium, omnium* Manutius: *omnium* C. — *nevolt* F. A. Wolf: *non uult* C. ‖ 16. *M. etiam Piso* Heindorf: *M. enim* (*M. N.* vel *m. n.*) *piso* ABE, *GN. piso* H, *M. Piso* alii. — *philosophiae* Bakio auctore seclusi. ‖ 19. *oculis* Marsus: *oculis animi* C. — *afficiendum* Schoemann: *efficiendum* C. ‖ 20. *palmaria* Davisius: *palmaris* C. — *vero vestra, Lucili, si est eadem, eadem requiro* nos: *uero si uestra est lucili eadem requiro* C. ‖ 21. *intellegi potest* C. ‖ 24. *admiror* Kayser. — *sic incitetur* Lachmann: *significetur* C, † *significetur* T. ‖ 25. *sine sensu - - aquam adiunxit, si* nos: *sine sensu et mente cur aquae adiunxit si* C. (*sine sensu, cur mentem aquae, cur aquam menti adiunxit, si* Lambinus, *sine sensu et mente, cur aquae mentem, menti autem cur aquam adiunxit, si* Schoemann.) ‖ 26. *et motum* Rigaltius: *et modum* C. — *et incontinentem* C. ‖ 27. *qua* Augustinus (epist. 118.): *quae* C. — *censuit deum animum esse* Bake. — *detractione* Ruhnkenius: *distractione* CT. ‖ 28. *quidem conuenticium* C. — *continente ardore* Davisius: *continentem ardorem* C. — *cingat* Ernestius: *cingit* C. — *modi* Heindorf: om. C. — *revocet* Orellius: *reuocat* C. ‖ 29. *eorumque* C. — *tum sententiam* C. ‖ 30. *ut Gr. d. ἀσώματον* del. Heindorf. ‖ 31. *diximus* cod. Monacensis: *dicimus* C. ‖ 33. *suo* cod. Rehdigeranus: *uno* C. — *non dissentiens* Manutius: *dissentiens* C. — *moveri* Heindorf: *mundus moueri* C. ‖ 34. *et tum* Manutius: *et tum modo* E, *et tamen modo* ceteri. ‖ 36. *omnem* G: *omnium* C. — *vi* Manutius et G: *ut* C. — *Theogoniam* Manutius: *theogoniam id est originem deorum* C. — *appelletur* ABEP: *appellatur* HT ‖ 37. *ipsum deum mundum dicit* C. ‖ 38. *dicit* om. C. ‖ 39. *universitatemque* Heindorf: *uniuersam atque* C. — *normam* Madvig: *umbram* C, † *umbram* T. ‖ 41. *dixerat* Ernestius: *dixerit* CT. — *sunt* Ernestius: *sint* C. ‖ 44. *esse* ante v. *igitur* excidit e T. ‖ 45. *vitae actionem mentisque agitationem*

Beierus: *vitam et actionem mentis atque agitationem* C. || 48. *pulcherrima est* Madvig: *pulcherrima sit* C. || 49. *doceat* C. — *cumque* Walkerus: *cum* C. — *a deo* Manutius: *ad eos* B¹, *ad deos* ceteri. || 53. *negetis* C. || 54. *ultimam* Davisius: *ultimi* CT. || 58. *anteferret paucos* C. || 60. *mihi spes uidetur* C. — *ceteroque* C. || 61. *et consessu* Manutius: *et in consensu* C. || 63. *Neptuni* Ios. Scaliger: *aut neptuni* C. || 65. *doces me* C. — Lacunam esse post verba *nihil est enim* primus vidit Lambinus, quam Schoemannus (coll. Acad. I, 27.) sic fere explendam putat: *nihil est enim in rerum natura minimum, quod dividi nequeat; deinde ut sint, moveri per inane non possunt, siquidem id dicis inane, quod vacet corpore.* || 68. *quod enim* Lallemand: *quia enim* C. — *aliquando est* Lambinus: *aliquando sit* C. || 70. *utrum esset uerum* C. — *alterutrum fieri necessarium* C. — *nimis callide* Schoemann: *nisi callide* HE, *nisi ualde* ABP, *nisi calide* Davisius, *nisi valide* Creuzer. || 71. *mirabilius quam uos* C. || 72. *ei* Klotz: *et* C. — *equidem* Lambinus: *quidem* C. || 73. *inanes imagines* C. || 74. *liqueat* C. || 76. *informatum* nos: *informatum anticipatum* C, *informatum anticipatumque* alii. — *deinde quod* Walkerus: *deinde ut* C. || 77. *omnino* Davisius: *omnium* C. — *videtur* Schoemann: *uideatur* C. (*videbatur* altera Schoemanni coniectura.) — *et quam sui* C. — *eam esse - - putaremus* del. Madvig. || 79. *visu'st* Ursinus: *uisus* C. || 81. *absurda defendens* C. — *a parvis enim* Klotz et Madvig: *apparuisse* C. || 82. *Argiva* Manutius: *argia* CT. Cf. Wesenberg ad Tusc. disp. I, 113. — *alia nobis* Ursinus: om. C. || 83. *laudamus esse athenis* C, *laudamus visentes Athenis* Klotz coll. Valer. Max. VIII, 11. ext. 3. || 85. *humano* **, *quod* Klotz: *humano quod* C, *humano visu quod* alii. — *venerantes* Manutius: *numerantes* C, *munerantes* Ianus Gulielmius. || 86. *beatum esse* codd. Eliensis Davisii et Oxon. e: *beatum iste* C. — *si quod sit* (scil. *id nec habere nec exhibere cuiquam negotium*) Orellius: *si quod sit id esse mortale* C. || 87. *in deorum numero ponere* Walkerus. — *hanc inlustrationem* C. || 88. *dicerentur* C. || 89. *quem funditus* Manutius: *que* (s. *quae*) *funditus* C. — *argumenta sententiae* Schoemann: *argumenti sententiam* C. — *sumpsisses tuo iure. quid autem est istuc gradatim* Facciolatus: *quod autem est istuc gradatim? sumpsisses tuo iure* C. || 90. *homines, eaque* Bake: *homines ea, qua* CT. || 93. *a quo non nihil* cod. Rehdigeranus: *a quo nihil* C. || 96. *hunc numquamne* C. — *deorum* C. F. W. Müller: *deo* C, *dei* Lambinus. || 98. *simillimis* post v. *moribus* om. C. || 99. *nec specie nec usu* Bouhier: *nec speciem nec usum* C. || 100. *coniectura* Walker: *a coniectura* C. || 103. *et* ante v. *fruatur* om. C. — *superior aetheri* Davisius: *superi aether* A, *superi aetheri* B, *superi etheris* H, *superior ether* E. — *quae in igne* Davisius: *quae igne* C. || 104. *porro* Heindorf: *postremo* C. — *ac rationis* C. — *attigerit* C. || 106. *ut Ti. Gracchum* Madvig: *ut igitur titum gracchum* C. — *tum autem* AB, *cum autem* H, *tñ* (*tamen*) *autem* E. — *pervenerim* Madvig: *peruenerint* C. || 107. *nunc etiam* C. — *quam* om. C. — *ea forma* Lambinus: *ex forma* C. — *Cercopis* Victorius: *cerconis* AHE, *cerdonis* B. || 108. *fuerant* C. || 109. *facient* AHE, *faciunt* B. || 110. *ex diuinis* C. — *quae nulla sunt* om. AH, nos seclusimus. — *ipsae et* B, *ipse et* AHE. || 111. *te uelle similem* C. — *quos non pudeat* Lambinus: *quos pudeat* C, *quos non pudet* Kayser. || 112. *ac* Ernestius: *ut* C. — *nectar ambrosiam* C, *nectar ambrosiamque* Ascensius; glossema nos seclusimus. || 113. *etiam Philo* G: *enim philo* C. || 114. *pereat - - beatus*

nos: *uereatur* - - *beatus* A, *moueatur* - - *beatus* HE, *uereatur* - - *beatus*, *ne intereat* B. || 115. *Ti.* Heindorf: om. C. || 116. *sua uoluntate* C. || 117. *videamus* Madvig: *videmus* CT. || 118. *Prodicus Cius* Victorius: *prodigus chius* C. || 120. *quae sint* Heindorf: *quae sunt* C. || 121. *cum in dis* Halm: *cum dis* C. — *gratiam et tollit* Kayser. || 122. *cum in imbecillitate* Lambinus: *cum inbecillitatem* C. || 123. *homunculis* C.

M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

LIBER SECUNDUS.

§. 4. *sublimen* Appuleii (de mundo c. 33. p. 363. Oud.) cod. Benedictinus: *sublimem* Festi glossa (p. 306. M.), *sublime* C. — *omnia motu regentem* C. || 5. *qui enim* Lambinus: *quid enim* C. — *inveterari* G: *inueterare* C. || 6. *uatienus* C. — *senatuique nuntiavisset* G: *senatui nuntiauisset* C, *senatui nuntiavit et* cum aliis T. — *non aut* Davisius: *aut non* C. || 7. *ea ostendi* cod. Monacensis: *ea quae sint ostendi* C. || 9. *nulla cum viri* Schoemann: *nulli uiri* C. || 11. *hortos Scipionis* del. Davisius. || 12. *haec et inn.* G: *haec inn.* C. — *medicinae* G: *medicina* C. || 14. *labibus* Gulielmius: *lapidibus* C. || 15. *motus in conversione* Davisius: *motus conuersionem* C, *motus* † *conversionem* T. — *varietatem* Manutius: *utilitatem* C. || 16. *id a quo* G: *id quo* C. || 18. *quem spiritum dicimus* C. — *plurimi* G: *plurimum* C. || 20. *convitia* Davisius: *uitia* C. || 22. *item* nos: *idem* CT. || 23. *physicis id est naturalibus confirmari* C. — *aluntur - crescunt* G: *alantur - crescant* C. — *atque* nos: *et quae* ABCPV, *et* E. || 25. *fumare recalentem* C. — *continetur* G: *contineatur* C. — *fit* Marsus: *sit* C. — *continet* Heindorf: *contineat* C. || 26. *declarat* H[2] et Davisius: *declarat effusio* APV, *dederat effusio* H[1], *declarat effusae* B, *declarat effusioque* E, *declarat et effusio* G. || 27. *subitis ignibus* C. || 30. *mobiliorque est multo* Lambinus: *mobiliorque multo* C. || 32. *minoris* Ursinus: *minor* C. || 33. *gignuntur* Manutius: *gignantur* C. || 38. *quid igitur* C. || 39. *est admixta* nos: *sunt admixta* C. || 40. *solis et candor* Klotz: *solis calor et candor* C, *solis candor* alii. — *qui inmenso* C. || 41. *atqui* cod. Rehdigeranus: *atque* C. — *atque item* Orellius: *et quidem* C. — *oriuntur* Kayser. || 44. *sublime* Heindorf: *in sublime* C. || 46. *resipiens* Ursinus: *respiciens* C. || 47. *tantundem* Madvig: *tantum* C. || 48. *aequabilitatem* cod. Rehdig.: *aequalitatem* C. — *quinque et sexaginta et trecenti* Iac. Cuiacius: *quinque et sexaginta et trecentorum* ABV, *quinque defectibus et sexaginta et trecentorum* ceteri. || 50. *aquilonia* G: *aquilenta* C, *aquilonaris* alii. — *inde* nos: *ita* Schoemann, om. C. || 51. *adeunt* Ursinus: *abeunt* C. || 56. *caelestium* G: *caetestem* C. || 62. *etiam romulum* C. || 63. *inducti specie* C. — *nam cum vetus* - - *opplevisset* Bake: *nam uetus* - - *oppleuisset* C, *nam uetus* - - *opplevit* V[2]T. || 65. *sublime candens* C. Cf. §. 4. — *breviter* cum Davisio secl. T. Cf. de divinat. II, 107. || 66. *ei similitudo* Probus: *et similitudo* C. — *nuptam dicunt* cod. Regius Davisii: om. C. || 67. *iam Vestae* Ed. Woelfflin: *nam Vestae* CT. — *Graecis est* Lambinus: *graecis* C. || 70. *accepimus* Augustinus (de civ. dei IV, 30.): *accipimus* C. || 71. *hoc eos* Th. Keil: *quos deos* C, *hos deos* V[2]. || 72. *elegantes ex eligendo* del. Klotz. || 73. *id est providentiam* del. Ursinus. || 74. *in te uno* - - *limato* C. Lacunam significavimus Madvigio auctore, qui haec supplevit: *vel potius in te unum non convenit.* || 75. *pars* del. Ernestius. — *ea esse generata* Bouhier: *eam esse generatam* C. || 78. *si modo sunt* G: *si mo-*

do sint C. ‖ 83. *vi continetur* Davisius: *ui continetur arte naturae* C, *vi continetur et arte naturae* alii. ‖ 87. *vel discriptum vel ex* nos: *uel descriptum aut ex* C, *aut descriptum aut ex* alii. ‖ 89. *spiritu* Priscianus: *strepitu* C. — *reflat* Priscianus: *profluit* C. — *undanti in freto* Priscianus: *undantes ueniant freto* C. — *erigit* Lachmann et Bake: *eruit* CT. — *sic aut inciti* Ribbeck: *sicut inciti* C. ‖ 91. *animali* Probus: *animabili* C. — *istoc* Bothe: *isto* C. ‖ 94. *faciliora* del. Madvig. ‖ 95. *cursus cum* Madvig: *cursus: quae cum* CT. ‖ 97. *vertique videmus* Madvig (et duo codd. Moseri): *uertique uideamus* C. ‖ 98. *amplitudines* Heindorf: *altitudines* CT. ‖ 100. *cludit* Victorius: *eludit* C. ‖ 104. *Arateis* Walker: *arati eis* C. ‖ 106. *superaque* Priscianus (XIV, 6, 52.): *supraque* C. ‖ 107. *totius sit* Schoemann: *totius est* C. — *at tereti* Madvig: *a tereti* C, *et tereti* et *ac tereti* alii. ‖ 108. *subito aequore condit* Grotius: *subitoque recondit* C. — *partem adm. in unam* Lambinus: *partim adm. in una* C. — *engonasiam* C. ‖ 109. *temoni* Madvig et H[2]: *temone* C: ‖ 110. *media est* C. — *Helicae* Grotius: *helice* s. *elice* C. — *connixus* Lambinus: *conexus* C. ‖ 111. *a pluendo - - est pluere* ego seclusi. — *a tergo* Davisius: *terga* C. — *ipse* Davisius: *ipsum* C. ‖ 112. *summa a regione* nos: *summa regione* AB[1]HPV, *summa ab regione* B[2]E. — *leviter posita et* Aratea (v. 42.): *posita leuiter et* C. — *proxima est* Klotz: *proximat* C, *proxima* alii. ‖ 113. *ut* om. C. ‖ 117. *sublime* nos: *sublimi* AHEPV, *sublimis* B. Cf. §. 101. — *conglobata* Probus (ad Vergil. Bucol. p. 17.): *globata* C. ‖ 118. *paulum* Probus: *paululum* C. — *consumit* Lamb.: *consumat* ABHPV, *consumant* E et Probus. ‖ 120. *caulibus* Davisius: *caulibus brassicis* C. ‖ 122. Verba *alia vorant* exciderunt in T. ‖ 123. *admonita a squilla* nos: *admonita squilla pina* C, *admonita a squilla [pina]* T. ‖ 124. *natura ipsa* Walker: *natura ipsae* A, *naturae ipsae* ceteri. — *excusi* nos: *exclusi* CT. Cf. §. 129. — *in quod* Walker: *id quod* C, *idque* Madvig. ‖ 125. *ab iis* Kaysero auctore seclusi. — *quem* G: *quam* C. — *ipsa dux* et *ipsa quoque* Kayser. ‖ 126. *at quam* cod. Vaticanus: *atque* C. — *purgantes - - curantur* Madvig: *purgante - - curant* ABHV, *purgantur - - curant* E, *purgatione - - curant* P. — *dicunt* del. Bake. ‖ 130. *accedit* Ernestius: *accedit etiam* C. ‖ 131. *et tamen multa dicuntur* del. C. F. W. Müller. ‖ 132. *multum* ego seclusi; *motu lunae* Kayser coll. Cic. de divinat. II, 34. — *res* Moserus: *artes* C, † *artes* T. ‖ 133. *Hic quaerat* cod. Regius Walkeri: *sin quaeret* C. — *intellegitur* C. ‖ 134. *atque* nos: *atque ab iis* (s. *his*) C, *ab his atque* Schoemann. ‖ 135. *sunt ore; is* Manutius: *sunt . oris* C. — *atque [is] agitatione* Kayser. ‖ 136. *ducta est* Klotz: *ducta sit* C. — *terendo* Madvig: *terendo cibo* C. — *intrante* Madvig: *in re* C. ‖ 137. *autem* Davisius et G: *autem aluo* C. — *aliae alio pertinentes* Heindorf: *aliae pertinentes* C, *aliae ** pertinentes* T. ‖ 138. *quam uentriculum* C. ‖ 139. *tracti et profecti* Ascensius: *tractae et profectae* C. ‖ 140. *a dis* del. Schoemann. — *quae* (providentia) Victorius: *qui* C. ‖ 141. *sublime* Davisius: *in sublime* C. Cf. §§. 44. 101. 115. — *genera deberet* C. ‖ 142. *primum* del. Lambinus. ‖ 143. *ut qui* om. Isidorus Origg. XI, 1, 39., del. Ernestius et O. Heine Quaestt. Tull. p. 12. — *leniterque* Walker: *leuiterque* C. ‖ 144. *soni* Lambinus: om. C. ‖ 145. *tum* del. Lambinus. — *cognoscunt* ego seclusi. ‖ 146. *arte* (adv.) V (post litteram erasam): *parte* ABEP, *pariter* alii. (*et arte tangendi* om. H.) ‖ 147. *vellem* Lambinus: *uelim* C. — *ex qua videlicet* Kayser. — *idque ratione* Schoe-

manno suspecta ego seclusi. — *qualis sit* del. Schuetz. || 149. *si diligenter* Madvig: *nisi diligenter* C, *ubi diligenter* alii. — *terminat atque* Davisius: *terminat quae* C. || 151. *operis* Lambinus: *operibus* CT. || 153. *praedicataeque* C. — *accedit* Davisius: *accipit* C. || 154. *quaeque - - inventa sunt* del. Heindorf. || 157. *murum* Charisius (p. 137, 4. K.): *murium* C. || 161. *eliciamus* cod. Rehdigeranus: *eligamus* C. || 162. *in* ante *publicis* om. C. || 163. *ex* Lambinus et G: om. C. || 165. *his* om. C. — *diligunt* altero loco ego seclusi. || 166. *multa in extis* C. || 167. *id* Heindorf: om. C

M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA

LIBER TERTIUS.

§. 3. *sic* Lambinus: *si* ABEV, *sine* H. || 5. *ducet* Heindorf: *ducit* C. — *Ti.* Manutius: *t.* A^2B, *tunc* E, om. A^1HV. — *potuissent* C. — 6. *ego* Lactantius (Inst. II, 6.): *ergo* C. || 7. *eximi* Anonymus apud Davisium: *exuri* C, *erui* Walker, *exui* alii. || 8. *quod perspicuum in istam partem ne* C: *quod in ista partitione ne* cum Heindorfio T. (*perspicuum in istam partem* del. Davisius.) — *possis* C. — *autem quod quaeris* C. — *coniveam* Madvig: *contuear* C. || 9. *coniveres* Madvig: *contueres* $ABHPV^1$, *contuereris* EV^2, *contuerere* alii. — *velles* Ernestius: *uelis* C. || 10. *sublime* C. Cf. II, 4. || 11. *concederent* Kayser. — *Vatinius - - Vatinio - - Vatinio* Heindorf: *uatienus - - uatieno - - uatieno* C. || 13. *ab* om. C. — *rationes* $AHEV^1$: *rationes requiro* BV^2. Non nulla deesse manifestum est, quamvis in codicibus desit lacunae signum. || 14. *diuinis isti mentiuntur* C. || 21. *quo difficile* B^1: *quod difficile* cum ceteris B^2T. || 23. *atque idem* Orellius: *et quidem* C. — *philosophus* C: *philosophus erit mundus* alii, *philosophus* [*erit mundus*] T. — *ne cur* Lambinus: *nec cur* C. || 24. *tertianas quoque* Lambinus: *tertianas quidem* C, *tertianas item* Muretus. || 25. *confugistis* C. || 26. *distinguit* Kayser. — *nihil homine esse melius* del. Davisius. || 28. *cognationem continuatam* Lambinus: *cognatione continuatam* ABHPV, *cognatione continuata* E. — *continerentur* Ascensius: *contineretur* CT. Cf. II, 19. — *cohaerent et permanent* cod. Rehdigeranus: *cohaeret et permanet* CT. || 29. *animal sempiternum* Madvig: *corpus sempiternum* CT. — *tale* Heindorf: *mortale* C. — *ergo* seclusit Orellius. || 30. *si ea, e quibus cuncta constant* nos: *si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant* CT, *si ea, ex quibus omnia constant* Kayser. || 31. *intereat, e quibus constet* C. || 34. *concreta* G: *concretum* CT. — *feratur* Lambinus: *efferatur* C. || 35. *non omnes interpretantur uno modo* ego seclusi. — *quoniam* C: *qui, quoniam* cum aliis T. — *quid diceret quod intellegi* C. — *igneam* Heindorf: *ignem* C. || 36. *animale* Lambinus: *animal* C. — *intrinsecus* Bouhier: *extrinsecus* C. — *animal dicitur* Lescaloperius: *anima dicitur* C. || 38. *tribuit* E: *distribuit* cum ceteris T. Cf. Cic. de offic. I, 15. || 39. *Alabandis* (*Ἀλαβανδεῖς*) Bouhier: *alabandi* C. — *Tenedii* Marsus: *tenedi* C. — *romuium nostrum* C. || 40. *sublime* C. Cf. II, 4. — *Nepam* Ursinus: *lupam* C. || 41. *domum aetheriam* Fritzsche ad Aristoph. Ran. p. 62. Errore haec lectio codici A tribuitur in T. || 42. *Lysithoë est* Creuzer (coll. Io. Lydo de mensib. p. 224. ed. Roeth.): *lysitho* (vel *lysito*) *est* C. — *Coi* Iac. Gronovius: *cui* C, om. T. — *Iovis est et Asteriae* Heindorf: *iouis est asteriae* C, *Iovis et Asteriae* alii. || 44. *morbus* cod. Buslid.: *modus* C, *metus* alii. || 45. *neptuni* cod. Med. Davisii: *qui neptuni* C. — *enim in iure* C. || 46. *Eumenides, quarum* Madvig: *eumenides.*

quae si deae sunt . quarum C. — *Furinae* Madvig: *furinae . furiae* C. || 47. *nobismet ipsis* C. — *accipimus* C. || 48. *Pasiphaë et Aeeta e Perseide* nos: *pasiphae et eae e perside* AHV, *pasiphe et eae persidae* B, *pasiphe et ee e perside* E, *pasiphe et etae eperside* P, *Pasiphaë et Aeetes e Perseide* Ernestius, *Pasiphaë e Perseide* alii. — *filiae* C (*fillae* A). — *nati* Schoemann: *natae* C. — *absyrtio* vel *absirtio* C. || 50. *leonaticum* C: *Leo natarum* Lambinus, *Leoidum* Wyttenbach, *Leo anticum* Kayser. || 51. *ob eam speciem quia causam* C. — *habet* Ernestius: *habeat* C. — *Iris* Ant. Augustinus: om. C. — *coloratis* Davisius: *coloratus* C. || 52. *Màso* Ant. Augustinus: *marso* C. — *Almonem* Ursinus: *anemonem* C, *Anienem* Heindorf. || 53. *eos* nos: *hos* C. — *Dionysus* Davisius: *dionysius* C. — *et Tmolus* Davisius: *ouiolus* A, *oiuolos* B, *euiolus* HPV, *emolus* E. || 54. *Iove altero natae* nos: *natae ioue altero natae* C, *natae Iove altero* Heindorf, *natae Iove altero et Neda* Creuzer. — *tertiae Piero* Iac. Gronovius et G: *tertiae ioue tertio piero* C. — *dicitur*, *** *Ialysi* nos: *dicitur ialysi* C, *dicitur, pater Ialysi* Davisius, *dicitur*, *avum Ialysi* Marsus. — *Camiri*, *Lindi*, *Rhodi*, *quintus* nos: *cameri tinderhodi quintus* C, *Camiri et Lindi*, *quintus* alii. || 55. *Nilo* G: *in nilo* C. — *Phthas* Galeus (ad Iambl. de myst. VIII, 3.): *opas* C. — *memalio* C: C: *Menalio* alii. || 56. *Coronidis* Davisius: *foronidis* C. — *causam in Aegyptum* Lactantius (Inst. I, 6.): *causam aegyptum* C. — *Theuth* Plato (in Philebo et in Phaedro): *theyn* C, *Thoyth* Lactantius, *Thoth* alii. || 57. *Νόμιον* Huetius: *nomionem* C. || 58. *Cabiro* Iac. Gronovius: *caprio* C. — *cui Sabazia* Manutius: *cuius abazea* C. || 59. *eli* C: *Elide* T. Cf. Epp. ad famil. XIII, 26, 2. — *Cyproque* Creuzer (ex Ampelio et Io. Lydo): *cyroque* C, *Tyroque* alii. || 60. *qui idem* Davisius: *quidem* C. — *aliaque* Davisius: *atque* V, om. ceteri. Cf. §. 62. || 63. *modo* om. C. — *Orbonae ad* om. C; suppleta sunt ex Plinii N. H. II. §. 16. || 64. *philosophia aspellatur* Kayser. — *dicamus indigna naturis* Madvig: *dicaliusu ignais* AHPV, *dicamus digna dis* B, *dicamus dignais de dys* E. Fort. *dicamus indigna animis*. — *quod - - quod* Ernestius: *quid - - quid* C. — *est et ut esse* C. — Lacunam indicavimus cum Madvigio, qui supplet *non esse scio*. Vulgo addunt *quam* ante *qualis*. || 65. *sed nequaquam* lacuna non indicata C. Desunt multa et de deorum providentia et de cura divina rerum humanarum. || 66. *parumne* G: *niobem parumne* AE, *ni orbem parumne* V, *niobe parumne* B, *in iouem parumne* H, *an iobem parumne* P. — *dat se ei res* Kayser. — *mi* Osann: *mihi* C. || 67. *posquam* A: *postquam* cum ceteris T. Cf. Ritschl in Mus. Rhen. VII. p. 571 sq. || 68. *ac misceri* Ribbeck: *admisceri* C. || 69. *saepe* Manutius: *semper* C. — *pestifera est* Schoemann: *pestifera sint* ABEPV, *pestifera sit* H. || 72. *saepe* Madvig: *semper* C. || 73. *neque unde auferam* AEHP, *ne quid inde auferam* B, *neque tinde auferam* V. || 74. *sessum ite praecor* (vel *precor*) C. — *id se* Davisius: *ad se* AEV, *at se* BHP. — *ueneni* cod. Regius Davisii: *uenena* C. — *lege laetoria* C. || 75. *caesa accidisset abiegna* Varro (L. L. VII, 33.) et Priscianus (VII, 8, 41.): *caesae accidissent abigne* C. || 77. *ut*, *si* Davisius: *et si* C. — *esset* Madvig: *est* C. — *si*, *qui - - interpretarentur* del. Madvig. — *philosophos* Lambinus: *philosophis* C. || 82. *etiam* Heindorf: *et* C. || 83. *idque* Lambinus: *atque* et *atqui* C. — *esset . etiam* Gulielmius: *esset . iam* C. || 84. *cum* cod. Rehdig. et Madvig: *quod* C. — *in tyrannidis rogum* B: *in typanidis rogum* AEPV,

in timpanidis rogum H, *et impunitus rogo* Schoemann, † *in typanidis rogum* T. (*tyrannidis* glossema videtur ad v. *potestatem.*) ‖ 85. *in homines* del. Bouhier. ‖ 89. *amicus* om A[1], ego seclusi. ‖ 91. *deus* Lambinus et cod. Regius Davisii: *deum* C. ‖ 93. *nec civitates* C.

LIBRORUM DE DEORUM NATURA

FRAGMENTA.

Fr. 1. Cf. III, 60. Lactant. Inst. div. I, 17. de ira dei c. 11. ‖ 3. Cf. II, 95. ‖ 4. Hoc fragmentum non ex libro tertio de deorum natura sumptum est, sed legitur in tertio libro de oratore §. 99. ‖ 6. 'Ex tertio de deorum natura libro quae citantur in lacuna capitis 25. posita fuisse videntur: nisi potius in libris Diomedis exciderunt haec cap. 10, 25. *qui potuit igitur, is praestat homini. homini autem praestare quis possit nisi deus?* ea autem quae restant ad Cic. de offic. I, 30, 105, *quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat*, pertinent.' Keil. ‖ 7. Cf. II, 51 sq. ‖ 8. *spirabile*, non *spiritabile*, legitur II, 18 et 91. Cf. tamen var. lect. ad Tusc. disp. I, 40. ‖ 9. Cf. II, 144.

M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE

LIBER PRIMUS.

§. 1. *quaque proxime* Turnebus: *quaeque proxima* C. — *mortali* C. ‖ 2. *ut certissimis* Lambinus: *certissimis* C. ‖ 3. *Aeoliam* Turnebus: *aetoliam* C. — *inpetriendis* Manutius (coll. §. 28. II, 35.): *inpetrandis* C. — *et monstris* Davisius: *et in monstris* C. ‖ 4. *furentes, alt. somniantes* Schütz: *furente, alt. somniante* CT. ‖ 5. *veteri Academiae* Davisius: *uetere academia et* CT. ‖ 6. *princeps* cod. Pithoeanus: *principes* C. ‖ 8. *inquit* H: *ille inquit* ABV, *inquit ille* cum Lambino T. ‖ 9. *quod respondeam* Ernestius: *quid respondeam* CT. ‖ 12. *extispicum* Mercerus (ad Nonium p. 16.): *extis pecudum* C. Cf. II, 26 et 42. — *et in significatione euentus* C: *et significatio eventu* Hottinger, *et significatio eventis* Madvig, *et in significationem eventus* de Orellii coniectura T. — 14. *fulix itidem* margo Cratandri: *fluxit idem* C. — *acredula* Isidorus (Origg. XII, 7.): *acredulis* AV, *accredulis* BH. — *instant* (priore loco) C. ‖ 15. *mentientia* Hottinger: *ementientia* C. — *in rubetis* nos (coll. Plin. N. H. XXXII, 50 sq.): *in re uis* H[1]V[1], *in riuis* B, *in ranis* (sed *ranis* in ras.) A, *mire uis* H[2]V[2], † *in reuis* T. (*sed inest mira vis in ranunculis et natura q.* Riglerus.) ‖ 16. *ne hic* Christ: *nec hoc* C, *ne hoc* cum Davisio T. — *cur* (ex *quor*) *quidque* Christ: *quo quidque* C et (obelo praefixo) T, *quo modo quidque* codd. Oxonn. — *video* Marsus: *posse uideo* C. ‖ 17. *consulatus* Gulielmius et codd. aliquot dett.: *consulatu* C, *de consulatu* cum Manutio T. Cf. Lactant. Inst. div. III. c. 17. Non. Marc. p. 202. et 204. — *petesset* B[1]H, *petisset* AB[2]V, *petissit* exc. Pith. — *retentant* C. ‖ 18. *cecidere* cod. Eliensis Davisii et margo Cratandri: *cecinere* C. — *petessens* Hottinger: *petisset* C. ‖ 19. *venerataque* Gulielmius: *generataque* C. — *uetusto* V[2]: *uetustae* vel *vetuste* C. ‖ 20. Versus *vel legum* - - *ferebant* ante priorem *vitare* - - *monebant* legitur in C. — *Uire* (corr. *Uitare*) *ingentem* (litterae *e in* in rasura) B, *Uir ingentem* AV, *Uiri ingentem* H. — *Uel legum* V[2]: *Uoltum legum* ABV[1] (*Uoltum* in ras. A), *Uultum legum* H. — *urbemque* cod. Balliolensis Davisii: *urbisque* C. — *ni prius* Gulielmius: *Nepos* AV[1], *Ne post* BV[2], *Ni post* H. — *excelsum* Lambinus: *excesum* AB[1]V, *excessum*

H, *excisum* B². ‖ 21. *et clades* Hottinger: *at* (*ad* A) *clades* C. — *populusque* AB¹V¹, *populisque* B²HV². ‖ 22. *relaxans, quod patriae vacat, id* Madvig: *relaxas quod patriae uocatis* C. — *disputantur et de* C. ‖ 23. *talos eieceris* C. — *cohe* H, *quoque* A, *coeque* B, *coaeque* V. ‖ 24. *capere possit* C. ‖ 27. *tetrarchia et regno* Davisius (coll. II, 79. et or. Philipp. II, 94.): *tetrarchiae regno* C. ‖ 28. *avi tripudium* Turnebus: *aut tripudium* C. — *in solum ceciderit* codd. aliquot dett. ‖ 29. *inter se* C: *illi inter se* Stieglitz, *inter sese* cum Davisio T. — *maximam accepisse* Lambinus. — *falsa fuissent* C. — *nullam tamen adferre* Christ. — *dirae* Turnebus: *dira* C. — *sicut et cetera* ABH, *sicutei cetera* cum Klotzio T, *sicuti cetera* Kayser. ‖ 30. *id est incurvum - - nomen invenit* Lipsio et Lambino auctoribus seclusi. ‖ 31. *Atto* Orellius (in Onomastico): *atio* AB²V, *accio* H, *Attio* B¹T. Cf. §. 32. II, 80. de re publica II, 20, 36. Liv. I, 36, 3. — *discriptio* Halm: *descriptio* C. — *in quarta* Kayser. — *regiones* (ex uno codice) Lambinus: *regione* CT. ‖ 32. *attum* (non *altum*) B¹: *actium* H, *Attium* cum ceteris T. — *Atto* Orellius: *actio* H, *Attio* cum ceteris T. ‖ 34. *divinitatem* Hottinger: *divinationem* CT. ‖ 36. *maturum* Davisius (coll. Plutarchi v. Ti. Gracchi c. 1.): *maturam* CT. — *contemnamus* semel habent C. — *Babylonem et* Christio auctore seclusi. Cf. II, 97. — *et motibus* ab interpolatore additum esse (ex II, 17.) vidit Christ. — *impudentiae* Lambinus: *inprudentiae* C. ‖ 37. *Tegeatis* Turnebus: *taygetis* V, *thaygetis* A, *tagreatis* B, *targetis* H. ‖ 38. *in minore* Davisius: *minore* C. — *evanuisse et* in multis codd. et edd. omissa ego seclusi. ‖ 39. *galeatae* H, *galleatae* ABV. ‖ 40. *excita* HV²: *et cita* ABV¹, *eccita* cum Klotzio T. ‖ 41. *o gnata* exc. Pith.: *cognata* AB, *cognita* HV. — *ferendae* Davisius. — Versus *aerumnae - - resistet* et *haec - - recessit* inverso ordine leguntur in C. ‖ 42. *quia* extra versum posuit Ribbeck. — *mentem* Lambinus: *mentis* CT. — *vocem divinam* cod. Eliensis Davisii. ‖ 43. *in nostri* Hertz: *in numerum* C, *in Numerii* Sigonius, *nimirum in* A. Dederich. — *propriora* ABV, *propria* H. Cf. II, 22. — *Accii* Camerarius: *accius* ABV, *actius* H, *Attii* T. ‖ 44. *Quoniam quieti* C. — *uisus est* H, *uisum est* ABV. — Versus *pecus - - pulchritudine* et *duos - - eligi* inverso ordine leguntur in C; verum ordinem restituit Muretus. — *conitier cornibus* Kayser. — *terrae* Pareus, *in terra* Kayser. — *liquier* cod. Balliolensis Davisii: *linquier* C. ‖ 45. *minus mirum est, sed di rem tantam* Neukirch: *minus mirandum est sed in re tanta* C, *minus mirandum est: di rem tantam* T. — *perpropinquam* Turnebus: *perpropinqua* ABV, *propinqua* A. — *ueruncent* C. ‖ 46. *ipsa domi* Marsus: *ipsa phalaris domi* C. — *Persicis* Gulielmius: *persicis libris* C. — *sol* et *quod genus - - in Persis* cum Hottingero seclusi. — *et Magos* Foertsch: *ei magos* CT. ‖ 47. *discedo - - revertar* aut eicienda aut verbis *est profecto quiddam* praeponenda censuit Frenzel. ‖ 48. *Laciniae* Marsus (coll. Liv. XXIV, 3.): *lucine* (*ne* ex corr.) B, *luciae* AHV. — *homine cauto* Alanus. ‖ 49. *item* Lambinus: *idem* C. — *tesca* Orellius: *tecta* CT. — *praecepissetque* C. ‖ 52. *ut* om. C. ‖ 53. *Eudemum* Kaysero auctore seclusi. — *ista quidem* Davisius (et A ex corr.), *illa quidem* Halm. ‖ 54. *in arium pagum* BV. ‖ 55. *esse cum senatui* A, *esse* [*eum*] *senatui* Ernestius. — *idem uisum et* C. ‖ 56. *petere dubitanti* Halm: *petenti* C. — *illum* Christ (coll. Valer. Max. I, 7, 6.): om. C. ‖ 57. *traditur* Hottinger, *traditumst* Kayser. ‖ 59. *arte te et* F. A. Wolf. — *se tamen* F. A. Wolf et Dobree:

te tamen C, *tamen se* C. F. W. Müller. — *fasces laureatos* ex hoc loco adfert Priscianus Partitt. XII. vers. Aen. p. 498, 5. ed. Keil. — *tu te patria* Moser: *te tu patria* ABV, *tu patria te* H. ‖ 60. *cum* ante *sit* delendum videtur Christio. — *extumefacta* Christ: *extupefacta* B¹, *obstupefacta* AB²HV, *tumefacta* cod. Eliensis. ‖ 61. *afluenti* AV¹ et T. — *effluit* C, *diffluit* Marsus, *afluit* T. ‖ 62. *modo ait hoc modo illud at ille quod sentit* C: *modo hoc, modo illud ait; ille quod sentit* Madvig, *modo ait hoc, modo illud ait; ille quod sentit* T, *modo ait hoc, modo illud. at ille quid sentit?* alii. — *Pythagoriis* nos: *pythagoricis* CT, *Pythagoreis* Gellius IV, 11. Conf. infra II, 119. ‖ 64. *deinde* del. multi, ego seclusi. ‖ 65. *sagire enim - - ante sentire* ab Hottingero in suspitionem vocata ego seclusi. Cf. Festum s. v. *Praesagitio*. ‖ 66. *rabere* Muretus: *rapere* C. — *visa es* Lambinus: *uisa est* C. — *ubi paulo ante sapiens illa* Auratus: *ubi illa paulo ante sapiens* C, *aut ubi illa paulo ante sapiens* Lachmann ad Lucret. p. 29. — *virginali'* Bothe: *uirginali* C. — *optumarum* M. Haupt: *optumatum* B, *optuma tum* AV, *optima* H. (*optima optimarum mater matrum, mulier mulierum* Dobree.) — *namque* Ribbeck: *neque me* C, *namque me* Hottinger, *meque* Grotius. — *vereor* Ribbeck: *uero* C. — *peperisti* cod. Eliensis Davisii: *repperisti* C. ‖ 67. *complebit* Herelius: *compleuit* C. ‖ 68. *Dyrrachium* Creverius: *dyrrachio* C. — *sanguinem* C. ‖ 71. *si sine divinatione non potest et officium et munus* C. ‖ 72. *fortissima* Valerius Max. (I, 6, 4.): *florentissuma* CT. ‖ 73. *dimisisset* C. ‖ 74. *Lebadiam* margo Cratandri: *thebaidam* C. Cf. II, 56. ‖ 75. *quas dixi, Delphis sunt positae* Kayser; sed vide ne tota parenthesis alienum emblema sit. ‖ 76. *vas* Ernestius: om. C. ‖ 77. *censerent* C. — *astati* AHV et T. Cf. II, 67. ‖ 78. *certae* Marsus: *certe* CT. ‖ 79. *Solonio* Gruterus: *Selonio* CT. Cf. II, 66. ad Att. II, 3, 3. — *qui est c. agri Lanuvini* pro additamento glossatoris habet Frenzelius in Seebodii 'Archiv f. Philol.' I, 1. p. 140. — *Pasiteles* Winckelmann: *praxiteles* C. — *quae vidimus* Pearce: *quae uidemus* C. ‖ 80. *aut* Auratus: *ut* C. — *Bacchi* Varro (L. L. VII, 87.): *baccha* C. — *in Aesopo familiari tuo* adfert Charisius p. 130, 16. ed. Keil. ‖ 81. *ut uiderentur* H: *et uiderentur* B¹, *ut et uid.* cum ceteris T. — *corporis* inclusit Christ. ‖ 82. *quae uentura sunt* H, *quae euentura sint* ABV et T. ‖ 83. *et non si* Lambinus: *et si non* C. ‖ 84. *si denique hoc semper ita putatum est* huc transposui cum Hottingero: ante verba *si summi philosophi* leguntur in CT. ‖ 85. *causae est* P. Victorius: *causae sit* C. ‖ 86. *attrahat* exc. Pith.: *trahat at* V, *trahat* ABHT. ‖ 87. *qui vero hoc* Davisius (in ed. prima): *quid vero hoc* CT, *quid vero? hoc* Davisius in ed. altera. (*quid vero - - esse virtutem* del. Kayser.) — *testata* passiva significatione ex hoc loco adfert A. Gellius XV, 13, 7. — *ad Ilium* Gulielmius: *ad illum* B¹H, *at illum* AB²V. ‖ 88. *qui* ante *avibus* del. Madvig. ‖ 89. *Polyidum* Marsus: *polybum* C. — *ducebant*: *testis* Hottinger: *tenebant ut testis* A (quae aberratio ad prius verbum satis docet, unde orta sit vocula *ut*), *ducebant ut testis* BHV, *ducebatur . testis* cum Aurato T. ‖ 90. *dryadae* AV¹, *driadae* B, *triadae* H. ‖ 91. *familias die certas* AHV. — *Clutidarum* Lambinus: *glutidarum* C. — *antecellunt* ex hoc libro adfert Diomedes p. 374, 19. ed. Keil. ‖ 92. *florebat imperio* Christ. — *filiis X singulis* Davisius: *filiis sex singulis* C, *filiis X ex singulis* de Christii coniectura T. Cf. Valer. Max. I, 1, 1. ‖ 93. *etenim* Manutius: *ut enim* C. Cf. §. 130. — *et Babylonii* idem: *ut baby-*

lonii C. — *possit* C. — *inuisitata* B^1 (altera *i* non in rasura, sed erasa): *inusitata* cum ceteris T. — *praedicunt* C: *prodicunt* cum Lambino T; sed cf. Cic. de deor. nat. II, 7. || 95. *domi habent* Christ: *domi habent auspicia* B, *dum habent auspicia* AHV; *domi habent auspicia* del. Davisius. || 96. *incubabant* Manutius. || 97. *quantis - - paruit* huc transposuit Davisius: infra post verba iterata *quotiens - - iussit* ante v. *Caeciliae* (§. 99.) leguntur in C. Cf. §. 98. extr. — *visum esset* Rathius (non Moserus): *uisum est* C. — *labe* Ernestius: *labes* C. — *denuntiabantur: in his omnibus* idem. || 98. *cum fl.* Herelius: *quod fl.* C. — *imber effluxit* C. — *praed. sunt . quotiens senatus decem uiros ad libros ire iussit . quantis in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit . caeciliae* C. Cf. supra §. 97. || 99. *filiae e somnio* nos: *filiae somnio* CT. Cf. §. 4. — *tamen insolenter* Ursinus. — *sanguine* cod. Rehdigeranus: *sanguinem* CT. || 100. *illa admirabilis* codd. Moseri: *illa mirabilis* CT. || 101. *duo sint* Madvig: *duo sunt* C. — *expiatum* Davisius (coll. Liv. V, 50.): *explicatum* C. || 103. *scio* Cobet: *scis* CT. || 104. *id* om. B^1HV. Cf. II, 119. || 105. *Ap.* Manutius: *P.* C. || 106. *subrigit* Lachmann: *Subiit* A, *Subigit* ceteri. — *Semanimum* A^1B^2: *Sed animum* B^1H, *Semianimum* A^2T. || 107. *curatum cupientes* C. — *hinc* ed. Iuntina: *in monte* C. — *alteuolantum* C. — *quom mittere* Vahlen: *committere* AB^2, *cum mittere* B^1HV. || 108. *qua mox* C. — Versum *interea - - noctis* post illum superiorem (§. 107.) *regni - - augurioque* transponit Bergk. || 110. *referta sunt* C. — *contagione* Davisius: *cognitione* C, *cognatione* alii. || 111. *et in natura* Christ. — *eluviones* Turnebus: *fluxiones* C. || 112. *fore . atque idem primus* C.F.W. Müller. — *et e monte* V: *et monte* A^1B^1HT, *et in monte* A^2B^2, *et ex monte* alii. (*monte* del. Hottinger.) || 113. *vaticinationes cum somniis* Davisio auctore seclusi. || 114. *iudicabit* M. Haupt: *iudicauit* C. || 115. *quo de - - prolata sunt* huc transposui cum I. F. Meyero: ante verba *credo etiam* leguntur in CT. — *liber ab sensibus omnique* Christ: *liberque sensibus ab omni* C. || 116. *Antiphontis* (*antiphonis* C) ego seclusi; non enim de singulis interpretibus, sed de ipsa interpretatione agitur. — *modo ut oraclorum* Kayser. — *sunt enim - - poëtarum* cum Kaysero seclusi, *ut grammatici poëtarum* iam Christ circumscripserat in T. — *sunt enim expl.* C: *sunt expl.* cum Ernestio T. — *quidquam iuvaret* Madvig. || 118. *interpretata* passiva significatione ex hoc loco adfert A. Gellius N. A. XV, 13. || 119. Lacunae signum post v. *proficisci* Christ addidit. || 121. *armis* del. Orellius, *proelio* cum Davisio incl. T. — *tradit q.* Christ: *tradet ita q.* C, *tradidit q.* optime C. F. W. Müller. — *et ad avium et ad extorum reliquorumque signorum* Hottinger: *et ad astrorum et ad avium reliquorumque signorum et ad extorum* CT. || 122. *Cyrum* margo Cratandri: *epicurum* C. || 123. *praesagatione* C; at cf. §. 66. — *apud duellium* C. — *conlecta* P. Victorius: *coniecta* C. || 126. *sequentur* Davisius: *sequuntur* CT. — *simile est* Manutius: *similes* C. || 127. *extorum, avium, fulgorum* Christ; at cf. §. 109. || 128. *nusquam* P. Victorius: *numquam* C. — *intellegant* C. || 129. *seiuncti* Davisius et Madvig. — *incitati* Christio auctore seclusi. — *animi* del. Manutius. || 130. *etenim* Manutius: *ut enim* C. Cf. §. 93. — *et* ante *quasi* om. C. || 131. *aeque* Scaliger: *atque* C. — *possint* Lambinus: *possunt* C. || 132. *nec psychomantia q.* C. — *non ab eodem sanci marsum* C. — *sed* (ante *superstitiosi*) Ciceronis esse posse monuit Ribbeck: Ennio tribuit T.

M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE

LIBER SECUNDUS.

§. 3. *rebus* del. Ernestius. ‖ 18. *inventum iri* Lambinus: *inuenturum* C. ‖ 20. *L. Iunio et P. Clodio consulibus* Mosero auctore seclusi. ‖ 21. *certe potuit* del. Davisius. Cf. §. 94. — *eventurum fuit* Madvig. ‖ 22. *propriora* C. Cf. I, 43. — *utile futurum fuisse* Kayser. ‖ 24. *qui*, *cum* nos: *cum* CT. (*quod*, *cum* Madvig.) — *dixerunt, addunt - - procuratis? si* Madvig: *dixerunt? Addunt - - procuratis. Si* T. ‖ 26. *aut acceptos* Rathio auctore seclusi. (*aut decerptos* Maur. Seyffert in 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 65.) Cf. I, 110. — *artificiosa* AB. ‖ 27. *somnum* Marsus: *somnium* C. ‖ 28. *conlatum* Lambinus: *conlata* CT. — *inimica* ex cod. Med. (i. e. Meadiano, ni fallor, non Mediceo) Davisius: *inimici* C. ‖ 29. *pulmo quid* nos: *pulmo? quid* T. ‖ 30. *tantum* Ernestius: *tantis* CT. ‖ 31. *factus est* Rath et Madvig: *factus esset* CT. ‖ 35. *inpetrire* Lambinus: *impertire* C. Cf. I, 3. ‖ 36. *inventum iri* Davisius: *inuenturum* CT. Cf. §. 18. — *tristissuma* cum Hottingero seclusi. Glossema ortum videtur non ex proximis verbis, sed e §. 32. extr. — *esse durius* C. ‖ 38. *hostiarum causam* Christ: *hostiarum casum* CT. ‖ 42. *enim* del. Kayser. — *homines* Lambinus: *hominum* CT. ‖ 45. *fulmen iacit* Lambinus. ‖ 46. *cum enim intellegeres* Rath, *qui enim intellegeres* Kayser. ‖ 47. *excogitavit* Markland: *cogitavit* CT. ‖ 48. *iactis*, *sed* Davisius: *iactis et* C. ‖ 49. *admirationem* Bake (*ammirationem* unus cod. Moseri): *mirationem* CT. Cf. §. 42 et 60. ‖ 50. *quid habet auct.* C. ‖ 51. *abdidit* Davisius (cum cod. Med.): *abdiderit* CT, *abdiderat* Lambinus. ‖ 52. *a Spurinna haruspice* Davisius. ‖ 54. *in Leuctricis* Marsus. Vide ne *in Leuctris* glossema sit. — *di inm. primum ea* Lambinus (in marg. ed. a. 1584.): *ea di inm. primum* C, [*ea*] *di inm. primum* (cum Lambino a. 1566.) T. ‖ 55. *diducitur* Manutius: *deducitur* C. — *ratio* Hottinger: *oratio* C. — *ad fert*, *in quibus nonnumquam* Lambinus. — *rerum* auctore viro docto in marg. ed. Lamb. 1584. seclusi. ‖ 56. *credis thebaide* C; cf. I, 74. ‖ 58. *sanguinem pl.* C. — *fl. sanguinem* AB. — *umor* A[1]: *humor* cum ceteris T. ‖ 60. *terrorem* Lambinus: *errorem* C. ‖ 61. *quarum omnium* C. ‖ 62. *dicitur ei, qui ad eum retulisset* Davisius, *dicitur, cum quidam ad eum retulisset* Halmius, *dicitur*, *qui*, *cum ad eum retulisset quis* Kayser. Fort. *dicitur*, *qui*, *cum ad eum rettulissent*. — *tito graccho* C. ‖ 63. *classibus aules* C. ‖ 64. *sera animis* C. ‖ 65. *mensum* Christ: *mensuum* AV, *mensium* B. — *exercitum* nos (coll. I, 71.): om. CT. ‖ 66. *nondinari* A, *nidulari* amicus quidam Ursini, *meridiari* Davisius. — *responderint* C. ‖ 68. *subito* Lambinus (in marg. ed. a. 1584.): *subita* CT. Cf. I, 75. ‖ 69. Lacunam a Lambino significatam sic explevit Christ: *Veios: omni ex parte rata exstiterunt? num minus Roma a Gallis capta est? ita aqua* cet. — *cum* A (in rasura): *quom* BT, *quo* V[1], *quoniam* V[2], *quando* alii. — *ex eo* C: *et ex eo* T; verba *ex eo nomen invenit* ego seclusi. ‖ 70. *augurii locus* C. — *ius augurium* C: *ius augurum* T. Adiectivum *augurius* omni suspitione vacat apud A. Gellium N. A. praef. §. 13. I, 12, 17 (qui locus ex M. Catonis oratione desumptus est), VII, 6, 12. Cf. de senect. §. 12. 38. ‖ 71. *clodius* CT; sed cf. praeter fastos Cic. de deor. nat. II, 7. de divinat. I, 29. ‖ 72. *adhibentur* C. — *si pascentur* Car. Ph. Kayser: *si pascuntur* CT. ‖ *liberum se ostendisse* iunxerunt Klotz et Christ; sed vide Madvigium Opusc. Acad. II. p. 122. — *invasit* Davisius: *inuadit* CT. ‖ 74. *seruari*

C. — *habemus* Marsus: *quod habemus* C. || 75. *ius augurium* malebat Orellius coll. §. 70. || 77. Verba *nam ex acuminibus - - augur optumus* post illa *a bellicis esse sublata* transponenda esse censet Madvig. — *consul dudum omisit* Herelius. — *ab urbanis*] *in rebus urbanis* Madvig, *ad urbanas res* C. F. W. Müller. — *sublata . atque idem ille* idem. — *iuges* B: *iuge* * A, *iyges* V, *ingens* alii, *iuge* T. Cf. Paulum Diac. p. 77. ed. Lindem. || 78. *equidem* Madvig: *id quidem* C. || 79. *spectare* Marsus: *exspectare* C. — *vero si prosperos* Marsus: *uero prosperos* C. — *Trocmorum* Brodaeus: *trochamorum* C, *Trogmorum* cum Davisio T. — *qui dedisset* AB, *quid dedisset* V. || 80. *potius* AB: om. V (qui §§. 71—83. recentiore manu scriptas habet) T. Causa, cur *potius* excidere potuerit, manifesta est; cur quisquam addiderit, video nullam. — *attumne* BV: *attium* (om. *ne*) in ras. m. sec. A, *Attiumne* T. || 83. *se sororis* Christ: *se soris* B^1, *sessoris* B^2V, *sororis* A. || 84. *aduectans* C. || 85. *lactens* cum Ernestio et Hottingero seclusi. — *sedens et mammam* Kayser. || 86. *nunc est* Klotz et Madvig: *nunc sit* C. || 88. *chaldaicum* A (sed *aic* in rasura): *chaldei cum* BV, *Chaldaeicum* T. Cf. §. 98. || 89. *vocantur* Marsus: *vocentur* CT. — *nominant* Marsus: *nominent* C. — *tempore anni tempestatum atque caeli* Madvig: *tempore anni tempestatumque caeli* C, *temporum anni tempestatumque caeli* cum Hottingero T. || 90. *qualis* BV: *quali* AT. || 91. *cum* Lambinus: *cur* C. || 93. *vis esse in nascentis* Davisius. — *trogoditas* C. — *gignantur* Christ: *gignuntur* CT. — *nascantur* Ernestius: *nascuntur* CT. || 94. *saepe sunt* A: *saepe sint* BV et T, in qua parenthesin a verbis *quod qui navigant* incipit Christ. — *quod non certe pertinet* del. Hottinger. Cf. §. 21. || 95. *declarat* Davisius: *declarant* C. || 96. *eae* Manutius: *hae* C. — *persas et aethiopas syros* C. || 97. *dixit* nos: *dixerit* CT. — *nascuntur* CT. || 98 *chaldaicis* A: *chaldeicis* BV^1, *Chaldaeicis* T. Cf. §. 88. || 99. *qua* Davisius: *ex qua* CT. || 101. *hominum* Davisius (coll. I, 82.): *hominem* C. || 102. *futura sunt* A^1V: *futura sint* A^2B. Malim *eventura sunt* et paulo post *significationis scientiam*, coll. I, 82 sq. et II, 105 sq. || 103. *esse* post v. *omne* del. Madvig. — *id finitum esse* C. — *inquit, id habet* Herelius: *inquit, habet* CT. || 104. *non dubiis* Hottinger: om. CT. — *contraversumque* CT. || 105. *eventura sint* CT. || 106. *non dant vias* Davisius (ex marg. ed. Lamb.): *non dare vias* C. — *extr. est: est igitur* Davisius (e codd.): *extr. est igitur* C. || 108. *cum* Madvig: om. C. — *viderunt* Madvig: *uiderint* C. — *adsumptio* Pearce: *praesensio* C. — *πρόσληψιν* Ernestius: *prolemsin* A, *prolemsim* BV. || 109. *esse* ante v. *docet* om. multi, ego seclusi. — *praedictum est* Halmius: *praedictum sit* CT. || 110. *falsa quaedam* C. || 111. *ex primis versuum litteris* Davisius: *ex primi uersus litteris* AB, *ex primis uersus litteris* V, *ex primis cuiusque versus litteris* de Christii coniectura T. — *Q. Ennius* Auratus: *quae ennius* C. || 113. *delectationes* C. || 114. *adeoque a se ipso* Moserus. || 115. *uenio o sancte* C. — *deferenda* Davisius (e codd.): *deferendae* C. || 116. *quam sapientiloquentes* Aug. Nauck. || 118. *diceret; ex quo* margo ed. Lamb.: *diceret; quo* CT. — *Delphicis* cum Madvigio secl. T. || 119. *et id ipsum* Schütz: *et ipsum* CT. Cf. I, 104. || 120. *moveri si* Christ: *moveri* C, *si moveri* cum aliis T. — *moveri* altero loco del. C. F. W. Müller. || 121. Lacunae signum Christ addidit, quam sic explet: *quid igitur mirum est, si quae somniantibus vera videantur?* — *tot n.* Schütz: *totas n.* CT. Cf. §. 141. — *dormimus - - somniemus* Muretus:

somniamus - - dormiamus C. || 122. *gubernem* ante Wesenbergium Car. Phil. Kayser: *gubernarem* C, *gubernarim* C. F. W. Müller. || 123. *et sine* Walker et cod. Balliol. Davisii: *et si sine* C. || 124. *haec quoque* C: *haec † quoque* T, *haec quidem* Christ. Dittographian esse ex proxime superioribus *haec quoque, quae dixi* vidit C. F. W. Müller. — *ex somniis* del. Davisius. — *quietem est* Halmius. || 125. *et horum* C: *at horum* Ascensius, *sed horum* cum Victorio T. || 126. *eadem causa cur daret vigilantibus* Kayser. — *cum Chrysippus* Victorius: *ut chrysippus* C. — *per somnum* Halm: *per somnium* T. || 127. *noenum necessest* Christ: *non nunc necesse est* B, *non nunc haec esset* AV. (*noenu necessest* Ilberg.) — *quod, quoniam illud negatis, necessario conf. est* Ernestius. — 129. *circumcursare* Ioach. Camerarius. — *somno* A¹: *somnio* cum ceteris T. Cf. I, 40. || 131. *significat* CT. — *quorum nescientiam* C. || 132. *poeta nemone physicus* C. — *illi vero: nimis* Lambinus. || 133. *dicere* cum Lambino seclusi; *diceret* coni. Wopkens. — *attice* Bothe, *astici* (Thebani) Orellius, *rustici* Bergk, *Bacchici* Welcker. Vide ne *Attici* pravum glossema sit. || 134. *nosceretur* Hottinger (coll. §. 142.): *nasceretur* CT. || 135. *qui ** cum* A, *quid cum* V¹, *quod cum* V², *quippe cum* Herelius. — *Alexander* ante v. *adsidens* del. Kayser. — *emissi sunt* nos: *et mississet* A, *et misisset* B, *ex misisset* V¹, *emisisse* V²T. (*emisit* Halmius, *emissos esse* Klotz.) || 136. *C.* Christ: *g.* AB, om. V. Cf. I, 56. || 137. Verba *plena sunt imaginum omnia* Christio auctore huc transposui: post vv. *quod fuerat* leguntur in CT. || 139. *ullae* Davisius: *ille* C. — *et corpore* cum Davisio et Hottingero uncinis inclusi. Cf. §. 128. — *est* om. CT. || 141. *utrum est* Madvig: *utrum sit* C. — *non esse mirabile* C. — *certum tum, nec* Christ. || 142. *enectine* Lambinus: *enectiue* C. — *qua* Marsus: *quae* C. || 144. *avi* Lambinus: *auis* C. — *huic eidem* Lambinus: *huic equidem* C. || 145. *ista* om. CT. || 146. *derogent - - confirment* Lambinus: *derogant - - confirmant* C. || 147. *naturae est societas* Hottinger: *naturae societas* CT. || 148. *igitur* margo ed. Lamb.: om. C. || 149. *eligendae* Gruterus (coll. III, 83. 84.) et Madvig (Emendatt. Liv. p. 155. n.): *eiciendae* CT, *elidendae* Manutius. || 150. *non quo* nos: *non quod* (contra Ciceronis usum) CT.

M. TULLII CICERONIS DE FATO LIBER.

§. 1. *morabilem* C. — *logice* V, *loice* AB, *logicae* P. Ramus, *λογικῆς* Kayser. — *iis libris* Davisius: *aliis libris* C, *illis libris* cum Ernestio T. || 2. *dic: eo cum* Kayser. || 4. *vestra* Manutius: *nostra* C, del. Kayser. — *aliquid,* [*ad*] *quod* Kayser. — *at mihi* C. — *futurum est* Madvig. — *considamus hic ****] 'Codicum fidem secuti post illa verba plures paginas, in quibus cum de aliis rebus, tum de adsensionibus, disputatum fuisse §§. 40. et 42. docemur, intercidisse ita iudicamus, ut genuina verba *proinde ordire . cum consedissemus* postea interpolata esse dicamus.' Christ. || 5. *magnum* [*aut*], *naufragum* Christ: *magnum aut naufragum* C, *magnum, et naufragum* Lambinus, *magnum est, naufragum* F. A. Wolf. || 8. *diiungo* cod. Balliol. Davisii. — *alii a talibus* Lambinus: *alii talibus* CT. || 11. *tollentur* C. F. W. Müller. — *utuntur* Kayser. || 13. *in iis habemus* C. — *ut si dicatur Afr. K. potiturum* Christio auctore seclusi, qui haec verba ad alteram divisionis partem *si vere dicatur de futuro* exempli gratia ab interpolatore quodam addita esse iudicat. —

si vere dicetur de futuro idque ita futurum erit, dices Kayser. || 14. *natus est oriente* C. || 15. *ita dicent* C. — *non et ei* Sturmius: *non ei* C, *non cui* cum Hottingero T. || 17. *quae facta sint* C. F. W. Müller. — *quia non apparet* Davisius: *quia non appareret* C, *quia non appareat* Bremius. — *nihilo minus futurum est* Halmius. || 18. *nec magis necesse* P. Ramus: *nec minus necesse* C. || 19. *e* nos: om. CT. — *manantibus* C: *emanantibus* de Christii coniectura T. (*a nat. nec. man.* alii.) — *quod ita cecidit* Bremius. — *sicut cecidit, verum fuit* Kayser. || 20. *atque introducunt* C. || 21. *primum si mihi* C: *primum mihi* cum Hottingero T. — *necessarium* A^1V: *etiam necessarium* A^2BT. || 22. *sequitur enim ut alia - - depellatur, si ne* Madvig: *sequitur enim ut, si alia - - depellatur, ne* C et obelo praefixo T. — *etiam si sit* cod. Regius Davisii: *ut iam si sit* C. || 23. *cum docerent* I. F. Meyer: *cum doceret* C. — *non possent* V^2: *non possem* V^1, *non possunt* ABT. || 24. *esse dicimus* margo Lambini: *esse dicamus* CT. || 25. *ne omnes physici inrideant* Bremius (sed addito pronomine *nos* post v. *omnes*): *ne omnes physici inrideamur* C, *ne omnibus a physicis inrideamur* cum editionis Bremianae censore Ienensi T, *ne* [*omnes*] *a physicis inrideamur* Kayser. || 26. *quae vera futura sunt* Christ. || 27. *quidem eversa vera est* Turnebus: *quidem uer..a esset* (*t* m. sec. add.) *uera est* A, *quidem uera esset. Uera est* (*est* add. m. sec.) B, *quidem euersa uera esset* V. — *cepit* P. Ramus: *capiet* C. — *vera fuerit* ed. Veneta a. 1471: *uera fuerunt* C. — *erit* eadem: *erunt* AB, *fuerunt* V. || 28. *casurum est* Halmius. — *hoc enuntiatum* P. Ramus: *haec enuntiatio* C (sed *tio* in ras. m. sec. A). || 29. *quod ea ratione* Kayser. || 30. *si ita fatum est* Madvig: *si ita fatum sit* C. || 32. *sine causa naturali ex aeternitate* Christ, *sine causa ex aeternitate naturali* Kayser. || 33. *a divinatione* B et Madvig: *ad diuinationem* AV, *ad divinationem pertinere* alii. || 34. *clytemestram* B, neque dubito quin AV quoque idem vel *clytaemestram* exhibeant, quamvis nihil ex iis adnotaverit Christ. — *diceretur* V: *dice..tur* A, *dicetur* BT. || 35. *caesa accidisset abiegna* Varro (L. L. VII, 33.) et Priscianus (VII, 8, 41.): *caesae accedissent* (*cecaedissent* A^1, *cecidissent* A^2B) *abiegnae* CT. — Ante verba *non, ut eae* excidisse quaedam censuit Lambinus. || 36. *efficit in cuius* C. || 37. *invito Epicuro* del. Bremius. || 38. *igitur* Christ: om. C, *ergo* alii. || 39. *nec. motus animorum liberatos* Davisius: *nec. motus animos liberatos* C. || 41. *antecedentibus* del. Davisius. — *non sunt* Christ: *non sint* CT. — *ne ille - - potestate* om. ABV^1. || 44. *fateantur tamen eas sine viso* Lambinus, *non fateantur eas nonnisi viso* Bremius, *infitiantur tamen eas non sine viso* O. Heine, *non fateantur* [*tamen*] *eas non sine viso* (et mox *alia ratio sit*) Kayser. || 45. *illae eveniant* Davisius: *illa eueniant* C. || 46. *qua declinet atomus* Davisius: *quae declinet atomum* CT. || 48. *probare* C.

FRAGMENTA LIBRI DE FATO.

Fr. 1. *in ea ait his verbis* Christ: *in ea his verbis* codd., *in ea his verbis scripsit* Hertz. — *quonam hoc modo explicet - - intricatur* Hertz: *quonam explicet - - intricatur hoc modo* codd., *quonam pacto explicet - - intricatur hoc modo* de Christii coniectura T. || Fr. 2. cum duobus sequentibus primus addidit Christ. — *ita tamen* uncinis inclusit Christ. || 4. Cf. Cic. de fato §. 5: *ut in simul aegrotantibus fratribus.* || Fr. 6. ego addidi.

M. TULLII CICERONIS CATO MAIOR DE SENECTUTE.

§. 1. *adiuero* Lambinus: *adiuuero* LP et corr. E, *adiuto* BIQRS, *adiuro* alii. — *ecquid erat praemi* operarum errore T. || 2. *certo scio* LP^2R et Charisius: *certe scio* $BEIP^1QST$. || 4. *adepti* EL^1: *adeptam* cum ceteris T. — *quam si octog.* LP^2: *quam octog.* cum ceteris T. — *consolatio* BLPRS: *consolatione* EIQ (in quo litterae *ne*

erasae sunt) T. || 5. *discriptae* L[1], cod. Memmianus, e codice Matalii Metelli (praeoccupata iam ante ducentos quinquaginta annos Fr. Buecheleri horum verborum distinctione) Ianus Gulielmius: *descriptae* cum ceteris T. || 7. *usu euenirent* CQ. || 8. *istud* LQ et Charisius (p. 218, 17. K.): *istuc* cum ceteris T. — *in isto sunt omnia* EL: *in isto omnia* cum ceteris T. — *essem* L[1] et Car. Langius: *essem ignobilis* ceteri codd. — *si atheniensis* EL[1]: *si Atheniensis esses* cum ceteris T. || 10. *eum qui Tarentum recepit* cum Cobeto et Rinkesio seclusi. Cf. §. 11. — *condita uirtus grauis nec senectus* L, *condita grauis uirtus nec senectus* E, *condita virtus nec gravis senectus* Th. Mommsen. Mihi vox *uirtus* in EL ab interpolatore addita videtur ad mendum *gravis* sarciendum. — *deinde - - factus sum* om. L[1], quod ita probat Mommsen, ut pro *quaestor quem magistratum* scribat *quaestorque magistratum* mediis omissis. Ego librarium codicis L ab altera syllaba substantivi *quaestor* ad alteram verbi *praetor* oculis aberrasse censeo. — *quadriennio post factus sum* Pighius: *aedilis quadriennio post factus sum praetor* CL[2]Q. — *noenum* Lachmann: *non enim* CLQ. — *ergo plusque* Bernays, *ergo magisque* Muretus, *ergo priusque* Bergk. || 11. *fugerat in arce* CL[2]Q, *fuerat in arce* L[1]. || 12. *nihil* EL[1]: *nihil est* cum ceteris T. — *mortem filii* Q et Car. Langius: *mortem m.* (s. *marci*) *filii* CL. || 13. *qualem socratis* CQ. — *quarto et nonagesimo* EL: *nonagesimo quarto* Q, *quarto nonagesimo* cum ceteris T. — *se dicit* LP[2]: *se dicitur* P[1], *dicitur* ceteri. || 16. *viai* Lambinus, *uia* C, *ruina* Q. — *etiam* Halm et Gust. Wagner ('Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 148.): *et tamen* CQT. — *septimo decimo anno* Q et corr. S: *septem decem annos* C, *septemdecim annis* de Halmii coniectura T. — *fuisse: etiam sic* Halm. || 17. *similesque sunt* om. BIS, ego seclusi. — *maiora* PQ: *multa maiora* L, *multo maiora* cum ceteris T. — *uelocitate* EL: *velocitatibus* cum ceteris T. || 18. *male* EQRS[2]: *cui male* BIPS[1], *quidem male* Kayser. || 19. *sextus* Manutius: *tertius* CQT. || 20. *cedo rem p. qui vestram tantam amistis* Koechly, *cedo vestram rem p. tantam qui amistis* Kayser. — *naeuii poetae ludo* BILRS: *neuii posteriore* (*posteriori* P) *libro* EPQ, *Naevii Ludo* alii. || 22. *quid* ante *augures* del. Maur. Seyffert 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 68. — *senex* del. Kays. || 23. *hunc* (*nunc* corr.) *homerum num hesiodum* L, *hunc, num Hesiodum* cum ceteris T. — *gorgian* L: *gorgian . num homerum* CQ. — *num* ante *Xenocraten* del. Maur. Seyffert l. l. p. 67. — *obmutiscere* P: *obmutescere* cum ceteris T. — *his* om. LP. || 24. *in his* (annuis operibus) Q: *in aliis* cum ceteris T. — *mirum est* L[1] et Madvig: *mirum sit* CL[2]Q. — *saeclo* codd. Tuscul. I, 31: *saeculo* CQ. || 25. *dubitat* CLQ: *dubitet* alii rectius. || 25. *ipsum esse odiosum* Bothe: *eum ipsum esse odiosum* Nonius (p. 1, 20.), *eum se esse odiosum* L[1], *esse odiosum* BPQS, *se esse odiosum* EL[2], *esse odiosum se* R, *esse se odiosum* IT. || 26. *et ego* Madvig: *ut ego* CQ. || 27. *sextus aelius* L[1]: *sextus aemilius* CL[2]Q. || 28. *conposita* Q: *compta* CT, *temperata* Maur. Seyffert l. l. p. 699. Cf. Quintil. VI, 2, 9: *affectus mites atque compositos.* || 29. *an ne has* E[2]IR, *an et has* Q, *annales* BE[1]LP, *an tales* S, *an ne illas* Halm. — *relinquemus* L. — *uero et* CLQ: *vero* T. — *et* ante *P.* om. L[1]P. — *ipsa ista* LP[1]: *ista* Q, *ista ipsa* cum ceteris T. || 30. *XX. duos* Q: *viginti et duos* CT. || 31. *tertiam enim iam* Q: *tertiam iam enim* PR, *iam enim tertiam* BEILS. — *hom. uidebat* L[1]. — *sed ut* Madvig: *sed sex* (vel *VI.*) BEIPS, *sed septem* Q, *at ut* R. || 33. *bovem: utrum igitur* Manutius: *bouem uirum igitur* L[1], *bouem uiuum . Igitur* L[2]PQST, *bouem uiuum . utrum igitur* BER, *bouem uiuum igitur utrum* I. — *paululum* ELQ. — *parti aetatis* Q et Nonius: *particitatis* I, *parciaetatis* L[1], *parcitatis* L[2]P, *parti* (om. *aetatis*) BER, *par* ...... S. || 36. *comicos* Q: *comicus* ceteri. Cf. Lael. §. 99. || 38. *nunc cum maxime* L[1]: *nunc quam maxime* CL[2]Q. — *augurium* R: *augurum*

cum ceteris T. Vide ad Cic. de divinat. II, 70. ‖ 39. *voluptatis* ego seclusi. ‖ 40. *inpingeret* (superscr. *inpelleret*) Q. ‖ 41. *tamque pestiferum* om. P, eadem m. superscr. Q. (*tam detestabile tamquam uoluptatem* L.) ‖ 42. *flaminini* L: *flaminii* C, *flamminii* Q. ‖ 43. *ex maioribus* nos: *ea maioribus* L^1, *ea a maioribus* BIPQS, *e maioribus* ER, *a maioribus* T. Vide var. lect. ad Cic. de finib. IV, 39. et 52. — *thessalonicae esse* L^1, *thessalo ciue esse* E^2IL^2PQS, *thessalo ciui esse* R, *thessalo cui esse* E^1. — *m. curius* CQ. ‖ 46. *a summo magistro adhibetur* CLQ. ‖ 47. *desideratur* L^1: *desideratio* CQT. Sed Ciceronis est *desiderium*, non *desideratio*. ‖ 49. *C.* Q (sed om. *Galum*): om. C. — *galum* P^1: *Gallum* cum ceteris T. *Galus*, non *Gallus*, scriptum est etiam in codice Mediceo Epistol. ad famil. IV, 6, 1. Cf. Lael. §. 9. ‖ 50. *quidem sunt studia* Kayser. ‖ 51. *nec cuiquam* Mommsen: *necuiquam* L^1, *nec umquam* CQT. ‖ 52. *oblectamentumque non noscatis* Maur. Seyffert 'Zeitschr. f. d. Gymnasialw.' XV. p. 68 sq. — *sarmenta . uites . radices* CQ. — *efficiunt* L^1: *ea efficiunt* CQT. ‖ 55. *m. curius* CQ. ‖ 56. *id est senes* del. Kayser. — *scio an nulla* Ernestius: *scio nulla* L^1, *scio an ulla* C, *scio ac nulla* Q. — *qua dixi* CLQ. ‖ 57. *breui succidam* Q. ‖ 58. *sibi igitur habeant* Q: *sibi habeant igitur* BIRS, *habeant igitur sibi* EPT. ‖ 59. *comen* L^1, *communem* CQ. — *derectos* Nonius (p. 400.): *directos* CQT. — *ex floribus* Halm: *et floribus* P, *e floribus* BEIRS, *ab floribus* Q. ‖ 60. *coruinum* CLQ: *Corvum* T. Vide Kempfium ad Valer. Max. III, 2, 6. — *maiores* LP: *maiores nostri* cum ceteris T. Cf. §. 45. ‖ 61. *A.* nos: om. CQT. — *unum hunc* Orellius: *unicum* CQ, *hunc unum* cum Madvigio T. — *notum est itiotum carmen* L^1, *notum est totum carmen* EP, *notum totum est carmen* BRS, *notum totum carmen est* I, *notum extimo carmen* Q, *notum est id totum carmen* Mommsen. Fort. *notum existimo totum carmen*. ‖ 63. *magno in consessu* Kayser. ‖ 65. *omnis aetas matura* Bezzenberger: *omnis aetas naturae* EL^2P, *omnis natura* BIL^1QRST, *omnis aetas* alii (non R). ‖ 66. *potest esse longe* LP: *potest abesse longe* Q, *potest longe abesse* cum ceteris T. ‖ 67. *est istud* Wesenberg: *est istius* BI^1LPS, *est illud* EI^2QR. ‖ 68. *filio, tu in* Madvig: *filio tum* LP^1, *filio tum in* $BEIP^2QRS$. ‖ 69. *quid in hominis natura?* L^1, *quid in hominis natura diu?* L^2, *quid est in hominis natura diu?* P. Fort. *quid diu in hominis natura?* (*quid est in hominis vita diu?* cum ceteris codd. etiam Q.) ‖ 70. *tamquam adulescentia* Kayser. ‖ 72. *mortemque contemnere* P: *tamen mortem contempnere* L, *et tamen mortem non timere* E, *et tamen mortem non contemnere* BIQRS. Emblema sustulit Ursinus. ‖ 73. *sapientis est el.* Halm: *sapientis el.* LP^1, *sapientis el. est* cum ceteris T. — *elegium* Matth. Gesnerus: *eulogium* BI, *elogium* cum ceteris T. — *dacrumis* Bergk et Fleckeisen. — *cur -- virum* om. CT; suppleta sunt ex Tuscul. I, 34. Cf. Fleckeisen in Iahnii Annal. vol. 87. p. 192. ‖ 74. *et incertum* LP: *et id incertum* cum ceteris T. ‖ 75. *morte eluit* Bake (Mnemos. VIII. p. 213.): *morte luit* CQT. — *in eum locum saepe profectas* QR: *in eum locum se prophectas* L^1, *in eum locum profectas saepe* E, *in eum locum esse profectas* IL^2P, *in eum locum saepe esse profectas* BST. Cf. Tuscul. I, 101. ‖ 77. *patres tu scipio tuque laeli* LP: *patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli* cum ceteris T. Cato Scipionem et Laelium numquam praenomine addito appellat. Exspectabas tamen *tuum, Scipio, tuumque, Laeli*. ‖ 78. *tantae scientiae, tot artes* Kayser. Ego *tantae scientiae* seclusi. ‖ 80. *nec cum discessit* L, *nec cum discesserit* BS; sed Xenophon οὔτ᾽ ἀπιοῦσα. ‖ 83. *repuerascam* Nonius (p. 165.): *repuerescam* L, *repueriscam* CQ. ‖ 84. *deuorsorium* L: *diuersorium* CQT. — *cum in illum* R et Nonius (p. 524.), *cum illud* L, *cum ad illud* cum ceteris T.

M. TULLII CICERONIS LAELIUS DE AMICITIA.

§. 2. *cum et ego* BEPSV: *cum ego* DGT. ‖ 4. *maiore qui* (ex silentio Th.

Mommsenii) P: *maiore feci qui* C. ‖ 7. *in reliqua Graecia* DP: *in graecia* E, *in Graecia reliqua* cum ceteris T. — *quidem* om. GT. ‖ 8. *multum* P, *multam* G. ‖ 9. *Galum* Mommsen (coll. fastis Capitolinis ad annos 510. et 587.): *gaium* CP, *Gallum* T. Cf. Cat. mai. §. 49. — *sed hi in pueris, Cato in* cod. Iac. Susii (teste Car. Langio): *sed hi iniueris cato in* P, *sed hi nec comparantur cato in* G, *sed nec comparantur catoni* DE, *sed hi quidem nec catoni comparantur* BSV. ‖ 10. *utroque* DP: *utroque vestrum* cum ceteris T. ‖ 11. *factus consul est* BGPSV: *factus est consul* DE; *consul* del. Beierus. Cf. Cic. pro Murena §. 18. — *iudicatum est* CP. ‖ 12. *reductus ad uesperum* DEP: *ad vesperum reductus* cum ceteris T. ‖ 13. *haec nuper* DEP: *nuper haec* cum ceteris T. — *cui* Gulielmius et Putsche: *qui* CPT. — *uti* Halm: *ut in* CPT. — *sed idem semper videbatur* Kayser. ‖ 14. *adesset* EP. ‖ 16. *quaeritur* P: *quaeruntur* cum ceteris T. — *mihi vero* Beier: *mihi uero gratum* (add. *erit* post *gratum* sup. lin.) G, *mihi uero erit gratum* BPSV, *mihi erit gratum* E, *mihi pergratum uero erit* D. ‖ 19. *aequalitas* CP. — *sitque magna* CP. ‖ 20. *nihil melius* EP: *quicquam melius* BDGSV et obelo praefixo T. — *homini sit* DEP: *sit hominibus* cum ceteris T. ‖ 21. *vitae* DP: *vitae nostrae* cum ceteris T. — *Galos* Mommsen: *gaios* CP, *Gallos* T. Cf. §. 9. ‖ 22. *qui esset* EPV: *quis esset* cum ceteris T. — *locis pluribus* DEP: *pluribus locis* cum ceteris T. ‖ 23. *etiam* C: *enim* P (ex Mommsenii silentio) T. — *perspici* Madvig: *percipi* CP. ‖ 24. *vaticinatum esse ferunt* GT. — *uter Orestes esset, Pylades Orestem* Halm: *uter orestes* P, *uter orestem* BE (sed hic sine *uter*) GSV, *quis esset orestes . pilades se orestem* D, *uter esset Orestes, Pylades Orestem* alii. ‖ 25. *nos vero* E: *nos autem* cum ceteris T. ‖ 26. *quo quisque* C, *quo quis* P. — *fictum est* BEPSV: *est fictum* D, *factum uel fictum* (om. *est*) G, *fictum* T. ‖ 28. *qui p. cassium* CP. ‖ 30. *sibi plurimum* DEP: *plurimum sibi* cum ceteris T. ‖ 32. *ab his* CP: *at ii* cum aliis T. — *se* DEP: *sese* cum ceteris T. — *suntque* Beier: *sintque* CP. — *est honesta* Halm: *sit honesta* CP, *fit honesta* alii. — *certatio* DEP: *concertatio* BGSV, sed in G *con* sup. lin. — *amic. congl.* DEP: *congl. amic.* cum ceteris T. ‖ 33. *vitae diem* DEP: *diem vitae* cum ceteris T. — *ponerentur* DEP: *deponerentur* cum ceteris T. ‖ 34. *vel uxoriae* Turnebus: *uel luxoriae* P, *uel luxuriae* BDEGV, *uel luxuria* S. ‖ 35. *ad iniuriam, quod qui -- deserere arguerentur* Maur. Seyffert: *ad iniuriam. Quod qui -- deserere † arguerentur* T. — *odia etiam* DEP: *etiam odia* cum ceteris T. ‖ 36. *num becillinum* BDEPSV, *num inbecillinum* G, *num Vecellinum* Mommsen. — *Maelium* Lahmeier et Mommsen: *Amelium* G[1], *amellium* BG[2]SV, *ammelium* P, *amilium* E, *C. Maelium* D, *Sp. Maelium* T. ‖ 37. *Blossius* Valerius Maximus (IV, 7, 1. 2.): *bissius* CP. — *laenate* CP. — *numquam inquid* P: *numquid* G, *numquam* (om. *inquit*) cum ceteris T. — *hac amentia cum esset, quaestione* Kayser. ‖ 38. *si simus* Canterus: *simus si* EP, *sumus si* BDGSV. ‖ 39. *aemilium* P: *A. aemilium* G, *p. aemilium* BSV, *paulum aemilium* DE, *Papum Aemilium* cum Manutio T. — *luscino* CP: *C. Luscino* T. ‖ 41. *in p. scipione* P: *in p. scipionem* DE, *in p. nasicam scipionem* BGSV. — *quocumque modo* Klotz: *quoque modo* P, *quoque quem modo* C, *quoquo modo* alii. — *potuimus* P: *posuimus* C. — *de C. Gr. autem* CP: *de Gai autem Gracchi* T. — *procliuis* BDPSV. ‖ 42. *in magna aliqua re peccantibus* Ernestius: *in magna aliqua rep̄. peccantibus* P, *in magnā aliquā rē p. peccantibus* C, sed deest *p.* (ante *pecc.*) in V. ‖ 43. *futura* EP: *futura sit* cum ceteris T. ‖ 44. *consilium uerum dare gaudeamus* CP. ‖ 47. *videntur* DEMP: *uidentur hi* BGSV, *videntur ii* T. ‖ 48. *diffundantur et inc. contrahantur* CMP. — *contigit* BGMPSV: *contingit* DET. ‖ 49. *inanimis rebus* Victorius teste Spengelio 'Gel. Anz. d. bayer. Akad.' 1846. p. 924 sq. — *animante* DMP: *animo autem* cum ceteris T. ‖

50. *et attrahat* Halm: *et tam trahat* CMP, *et tam attrahat* alii. — *benevolentiam* CMP: *benevolentiam esse* alii. ‖ 51. *indigent* M: *indigeant* cum ceteris T. — *secuta* DEMP: *consecuta* cum ceteris T. ‖ 52. *nimirum* CMP: om. T. ‖ 53. *ferunt*, *tum se* Hottinger: *ferunt tum* (*cum* P) *exulantem se* CMPT, *ferunt exulantem*, *tum se* Madvig. ‖ 54. *atque hic quidem* GT. — *sperni* - - *novis* om. P, ego seclusi. Cf. §. 33. ‖ 55. *suppellectilem* CMPT. — *cum parant*, *cui parent* MP: *cum parantur*, *cui parentur* CT. — *laborant* CMP. ‖ 56. *autem sunt* DMP: *autem sint* E, *sunt aut* G, *sunt autem* cum ceteris T. — *deligendi* PS[1]: *delegendi* GV, *diliendi* B, *dirigendi* M, *diligendi* DES[2]T. — *faciat* Halm: *facit* CMPT. Cf. §. 59. ‖ 57. *quisque sic in* M: *quisque sit in* P, *quisque sit*, *sic in* CT. — *nostra* MP: *nostri* CT. — *causa* post v. *facimus* Beiero auctore seclusi. ‖ 58. *vera amicitia* DEMP: *amicitia vera* cum ceteris T. — *observare stricte* GT. ‖ 59. *inducatque spem* CMP. — *dixero* MP: *edixero* CT. — *ei* P: *eius* CMT. — *necesse erit* altero loco cum Gernhardo seclusi. ‖ 60. *in deligendo* P: *in diligendo* CMT. ‖ 62. *deligendis* M: *eligendis* DEP, *diligendis* cum ceteris T. — *ad amicitias* DMP. ‖ 63. *temptatis*] *tempestatis* GMP, *temperatis* BDESV. — *sic* ante *amic.* delendum censet Kays. — *amicitia* EV et corr. S: *amicitias* BGMPS[1], *amicitiis*(D)T. — *consecuti sint* MPV[2] et Madv.: *consecuti sunt* cum ceteris T. ‖ 65. *semper aliquid* - - *esse violatum* cum Ruhnkenio et Beiero incl. T. ‖ 67. *esse debet* Beier et (ex silentio Mommsenii) P: *esse debent* CM. ‖ 68. *quin ipso* Pithoeus: *qui in ipso* P, *quae in ipso* M, *quin et in ipso* BEGSV, *atqui in ipso* D, *quin etiam in ipso* cum Klotzio T. — *quin eo* DEMP: *qui non equo* G, *qui non eo* cum ceteris T. ‖ 69. *per se posse esse* CMP. ‖ 70. *consecuti sint* BPS: *consecuti sunt* cum ceteris T. — *fuerunt* Madvig et (ex Mommsenii silentio) P: *fuerint* CM. ‖ 72. *inferiores extollere* CMP: *inferiores se extollere* de Halmii coniectura T; sed *inferiores* accusativus est, non nominativus. ‖ 74. *modo aestimandi* Mommsen: *modo est* CMP, *modo* ** T, *modo colendi* ed. Veneta a. 1470. ‖ 77. *auctoritate et* uncinis inclusit Madvig; Halmio sufficere videtur v. *auctoritate* obelo notare. (*graviter ac temperate et off.* Lahmeier.) ‖ 78. *oppressae* M et Nonius (p. 440, 26.): *oppressae esse* CT. ‖ 80. *et qualis* Halm: *est et qualis* M, *est qualis* BGPS, *qualis* DE. — *a se ipse* BDEMPS: *a se ipso* GT. ‖ 81. *se ipsae diligant* MP: *ipsae diligant se* E, *se diligant ipsae* D, *se diligant* BGST. — *diligit* BDEMPSV: *diligat* GT. — *anquirit* EPSV: *aquirit* B, *inquirit* DM, *anquirat* GT. ‖ 82. *habere talem amicum* MP: *talem habere amicum* E, *talem amicum habere* cum ceteris T. ‖ 85. *iudicaris* DMP: *iudicaveris* cum ceteris T. ‖ 86. *consentiunt . a multis* Madvig: *consentiunt: quamquam a multis* CMPT. ‖ 88. *subeunda* Facciolatus: *subleuanda* DEG[2]MP, *tollenda* V[2] in rasura, *in subleuandă* G[1], *in subleuando* BS. — *amici saepe sunt* DEMP: *sunt saepe amici* BSV, *amici sunt saepe* GT. ‖ 95. *et seuerum* BSV: *seuerum* DEGM, *id est seuerum* Klotz, *id est verum* Lahmeier. ‖ 96. *coaptatio* CMP. Cf. legem Iuliam municipalem v. 86. (Corp. Inscr. Lat. I. p. 121.) Similiter infra §. 99. codices exhibent *coamicos* pro *comicos*. ‖ 99. *Tu me hodie* Halm. — *inlusseris* nos: *iusseris* G, *ut iusseris* BDEMPSV, *inluseris* Pal. sec. teste Grutero, *emunxeris* Rich. Bentley, *luseris* alii, *clusseris* de Halmii coniectura T. De duplici *s* vid. Quintil. I, 7, 20. ‖ 100. *Virtus, virtus* BEPV: *uirtus* DGMST. — *ductum* DEP: *dictum* cum ceteris T. ‖ 101. *Galum* nos: *gallium* E, *Gallum* cum ceteris T. Cf. §. 9. — *ut alia ex alia aetas oriatur* Orellius: *ut alia aetas oriatur* CMPT, *e nostra ut alia aetas oriatur* Lahmeier.

M. TULLII CICERONIS
DE DEORUM NATURA
AD M. BRUTUM
LIBRI TRES.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philosophorum de natura deorum doctrinam explicandam sumpsit, hanc auctor rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum docuissent, ea C. Velleio senatori exponenda traderet, cum ipse Phaedrum Atheniensem, qui librum *περὶ θεῶν* scripserat, in hac parte conscribenda, ut videtur, sequeretur, ea autem, quae Stoici de natura deorum praecepissent, ut Q. Lucilio Balbo explicanda daret, ipse, ut videtur, in hac parte componenda Posidonii libros *περὶ θεῶν* secutus. Contra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non ignobilem, ut is, quae Academici de natura deorum docuissent, enarraret: in quorum praeceptis tradendis Cicero ipse, ut videtur, Clitomachi Karthaginiensis libros secutus est. Hos tres homines apud C. Cottam feriis Latinis inter annum u. c. 676. et annum 679. inter se de natura deorum colloquentes facit, ipso audiente, qui paulo ante in Graecia studio philosophiae operam dederat. Scribebat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. ad Atticum lib. XIII. ep. 39. §. 2., ubi petit ut ille sibi mittat libros Phaedri *περὶ θεῶν*, aestate anni u. c. 709., absolvit certe ante Idus Martias anni u. c. 710., ut intellegitur ex lib. I. cap. 4. §. 7. Huius autem libri primi in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam variae tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat (cap. 1 et 2). Tum Cicero, quoniam et amici benevole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit, quam ob rem ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua cum difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum dissensiones (cap. 3—6). Dein de disputatione inter C. Aurelium Cottam et C. Velleium et Q. Lu-

cilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputata sint se dicit his libris exponere constituisse (cap. 6 et 7). Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius et a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contendebat, altera πρόνοιαν, id est providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat (cap. 8—10). Reliquorum deinde omnium philosophorum inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis (cap. 10—15), ad ipsam Epicuream de dis rationem explicandam accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam ipse appellat πρόληψιν, sine qua non intellegi quicquam nec quaeri nec disputari posse: id ex eo intellegi, quod omnium hominum in eo sit mira consensio, ut deos esse statuant, eamque anticipationem sive praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent: ex quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem naturam, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti (cap. 16 et 17). Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo, et figuram quidem nullam posse aliam esse nisi humanam, primum quod natura speciem aliam deorum non habeamus, deinde quod humana forma sit pulcherrima, tertio quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni, nec soliditate nec ad numerum, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis adfluentem: nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere et habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus (cap. 18—20). His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se tum etiam falsum esse (cap. 21—23). Sed deos esse concedi posse: illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint, ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primo ullas esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint neminem posse intellegere (cap. 24—26). Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines, praeter Aegyptios et paucas forte alias gentes, eam formam dis cogitatione adfingant, id

non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis, artificibus confirmatae deberi; neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius esse videatur, consequi re vera nihil esse homine pulchrius: non enim dubium esse quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse (cap. 27—37). Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum laborare Epicuream rationem: nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellentur. Quod si imaginibus deorum pulsentur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obici animis, non vero cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ἰσονομίαν*, id est aequilibritatem, Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam inmortalis sit effici putet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci et huius modi absurda plura. Beatus vero cum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et cum semper pulsentur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur (cap. 37—41). Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere (cap. 41—44).

Cum multae res in philosophia nequaquam satis ad- 1
huc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu mi- 1
nime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria; de qua *cum* tam variae sint doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, magno argumento esse debent, principium philosophiae esse inscientiam prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. quid est enim

temeritate turpius aut quid tam temerarium tamque in-
dignum sapientis gravitate atque constantia quam aut
falsum sentire aut quod non satis explorate perceptum
2 sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere? velut in
hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et
quo omnes duce natura venimus, deos esse dixerunt,
dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras
Melius et Theodorus Cyrenaeus [putaverunt]. qui vero
deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione,
ut eorum molestum sit dinumerare sententias: nam et de
figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae
multa dicuntur, deque iis summa philosophorum dissen-
sione certatur; quod vero maxime rem causamque con-
tinet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione
et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a
principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum
tempus regantur atque moveantur, in primis magna dis-
sensio est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore ne-
cesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione
2 versari. sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino
3 nullam habere censerent rerum humanarum procuratio-
nem deos: quorum si vera sententia est, quae potest esse
pietas, quae sanctitas, quae religio? haec enim omnia
pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si
animadvertuntur ab iis et si est aliquid a deis inmortali-
bus hominum generi tributum; sin autem dei neque pos-
sunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec quid
agamus animadvertunt nec est, quod ab iis ad hominum
vitam permanare possit, quid est quod ullos deis inmor-
talibus cultus, honores, preces adhibeamus? in specie
autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, item
pietas inesse non potest, cum qua simul sanctitatem et
religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio
4 vitae sequitur et magna confusio; atque haud scio an
pietate adversus deos sublata fides etiam et societas ge-
neris humani et una excellentissima virtus, iustitia, tol-
latur. sunt autem alii philosophi, et ii quidem magni
atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem
mundum administrari et regi censeant, neque vero id
solum, sed etiam ab isdem hominum vitae consuli et

provideri; nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a dis inmortalibus tribui generi humano putant, multaque, quae dicentur in his libris, conligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dei inmortales ad usum hominum fabricati paene videantur: contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. res enim nulla est, de qua tanto opere non 5
solum indocti, sed etiam docti dissentiant, quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. qua quidem in 3
causa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse paeniteat, alteri didicisse se gaudeant; nam qui admonent amice, docendi sunt, qui inimice insectantur, repellendi. multum autem fluxisse video de libris nostris, quos con- 6
pluris brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium; multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum: nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus; et, si omnia philosophiae praecepta 7
referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. sin autem quis requirit, quae causa nos inpulerit ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est quod expedire tam facile possimus: nam cum otio langueremus et is esset rei publicae status, ut eam unius

consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius
rei publicae causa philosophiam nostris hominibus expli-
candam putavi, magni existimans interesse ad decus et
ad laudem civitatis, res tam gravis tamque praeclaras
8 Latinis etiam litteris contineri; eoque me minus instituti
mei paenitet, quod facile sentio, quam multorum non
modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim;
conplures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae
didicerant, cum civibus suis communicare non poterant,
quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse
diffiderent: quo in genere tantum profecisse videmur, ut
9 a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. hor-
tata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo,
fortunae magna et gravi commota iniuria, cuius si maio-
rem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc
potissimum confugissem; ea vero ipsa nulla ratione me-
lius frui potui quam si me non modo ad legendos libros,
sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem.
omnes autem eius partes atque omnia membra tum facil-
lume noscuntur, cum totae quaestiones scribendo expli-
cantur; est enim admirabilis quaedam continuatio series-
que rerum, ut alia ex alia nexa et omnes inter se aptae
5 10 conligataeque videantur. qui autem requirunt, quid
quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam
necesse est; non enim tam auctores in disputando quam
rationis momenta quaerenda sunt: quin etiam obest ple-
rumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se
docere profitentur; desinunt enim suum iudicium adhibere,
id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum
vident. nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis
accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando,
cum ex eis quaereretur, qua re ita esset, respondere so-
litos 'ipse dixit'; ipse autem erat Pythagoras: tantum
opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret
11 auctoritas. qui autem admirantur nos hanc potissimum
disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis
responsum videtur. nec vero desertarum relictarumque
rerum patrocinium suscepimus; non enim hominum in-
teritu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris
fortasse desiderant, ut haec in philosophia ratio contra

omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc prope modum orbam esse in ipsa Graecia intellego. quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse; nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnis [philosophos] et pro omnibus dicere; cuius rei tantae 12
tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. nec tamen fieri potest ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant quod sequantur. dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius; non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. [ex quo exstitit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem, iis sapientis vita regeretur.]

Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio 6
sententias philosophorum de natura deorum: quo quidem 13
loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. itaque mihi libet exclamare, ut *ille* in Synephebis:

pro deum, popularium omnium, *omnium* adulescentium
clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque inploro fidem,

non levissuma de re, ut queritur ille, 'in civitate fieri facinora capitalia,

ab amico amante argentum accipere meretrix nevolt,'

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de reli- 14
gione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit; haec enim omnia ad hanc de dis inmortalibus quae-

stionem referenda sunt: profecto eos ipsos, qui se ali-
quid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissi-
15 morum hominum de maxuma re tanta dissensio. quod
cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C.
Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de
dis inmortalibus disputatum est: nam cum feriis Latinis
ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum
sedentem in exhedra et cum C. Velleio senatore dispu-
tantem, ad quem tum Epicurii primas ex nostris homini-
bus deferebant; aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui
tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellenti-
bus in eo genere Graecis conpararetur. tum, ut me
Cotta vidit, 'peropportune' inquit 'venis; oritur enim
mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo
7 studio non est alienum te interesse.' 'atqui mihi quoque
16 videor' inquam 'venisse, ut dicis, opportune; tres enim
trium disciplinarum principes convenistis. M. etiam Piso
si adesset, nullius [philosophiae], earum quidem, quae
in honore sunt, vacaret locus.' tum Cotta 'si' inquit
'liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum
missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem, fami-
liarem tuum, desideres; Antiocho enim Stoici cum Peri-
pateticis re concinere videntur, verbis discrepare; quo
de libro, Balbe, velim scire quid sentias.' 'egone?' in-
quit ille 'miror Antiochum, hominem in primis acutum,
non vidisse interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta
a commodis non nomine, sed genere toto diiungerent, et
Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis,
ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere
differrent; haec enim est non verborum parva, sed rerum
17 permagna dissensio. verum hoc alias: nunc quod coepi-
mus, si videtur.' 'mihi vero' inquit Cotta 'videtur; sed
ut hic, qui intervenit,' me intuens 'ne ignoret, quae res
agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi
videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex
Velleio sciscitabar sententiam. quam ob rem,' inquit
'Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas.' 'repe-
tam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor;
ambo enim' inquit adridens 'ab eodem Philone nihil
scire didicistis.' tum ego: 'quid didicerimus, Cotta vi-

derit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse,
sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla
eius modi adstrictum necessitate, ut mihi velim nolim sit
certa quaedam tuenda sententia.'

Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam 8
verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tam- 18
quam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermun-
diis descendisset, 'audite' inquit 'non futtilis commenti-
ciasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi,
Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoico-
rum *πρόνοιαν*, quam Latine licet providentiam dicere,
neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum,
rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et mira-
cula non disserentium philosophorum, sed somniantium.
quibus enim oculis intueri potuit vester Plato fabricam 19
illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari
mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui ve-
ctes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt?
quem ad modum autem oboedire et parere voluntati ar-
chitecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? unde vero ortae
illae quinque formae, e quibus reliqua formantur, apte
cadentes ad animum adficiendum pariendosque sensus?
longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis
quam inventa videantur. sed illa palmaria, quod, qui 20
non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu
paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. hunc
censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam,
id est naturae rationem, qui quicquam, quod ortum sit,
putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio
non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod
sit, nihil sit extremum? *πρόνοια* vero vestra, Lucili, si
est *eadem*, eadem requiro, quae paulo ante, ministros,
machinas, omnem totius operis designationem atque ad-
paratum, sin alia est, cur mortalem fecerit mundum,
non, quem ad modum Platonicus deus, sempiternum.
ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores re- 9
pente exstiterint, innumerabilia saecla dormierint; non 21
enim, si mundus nullus erat, saecla non erant. saecla
nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero an-
nuis cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi

conversione effici non potuisse: sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio temporum metiebatur; spatio tamen qualis ea fuerit, intellegi *non* potest, quod ne in cogitationem quidem cadit, ut
22 fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. isto igitur tam inmenso spatio, quaero, Balbe, cur *πρόνοια* vestra cessaverit. laboremne fugiebat? at iste nec attingit deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. quid autem erat quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? si, ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat; post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? quae ista potest esse oblectatio deo?
23 quae si esset, non ea tam diu carere potuisset. an haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? sapientiumne? propter paucos igitur tanta est rerum facta molitio. an stultorum? at primum causa non fuit, cur de inprobis bene mereretur; deinde quid est adsecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt,—miserius enim stultitia quid possumus dicere? — deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum conpensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint nec ferre praesentia.
10 qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt, animi natura intellegentis in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem
24 paulo post; nunc autem hactenus: admirabor eorum tarditatem, qui animantem inmortalem et eundem beatum rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato. at mihi vel cylindri vel quadrati vel coni vel pyramidis videtur esse formosior. quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit, in qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere. quodque in nostro corpore, si minima ex parte sic incitetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. atqui terrae maxu-

mas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

Atque haec quidem vestra, Lucili; qualia vero alia 25
sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. si di possunt esse sine sensu et mente, *mentem* cur aquae adiunxit? *menti autem cur aquam adiunxit,* si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos, longis intervallis orientis occidentisque, eosque innumerabilis esse mundos. sed nos deum nisi sempiternum
intellegere qui possumus? post Anaximenes aëra deum 26
statuit eumque gigni esseque inmensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum
sit, mortalitas consequatur. inde Anaxagoras, qui acce- 11
pit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum discriptionem et motum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit; in quo non vidit neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. deinde, si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur: quid autem interius mente? cingatur igitur cor-
pore externo: quod quoniam non placet, aperta simplex- 27
que mens nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus inmortalitatem dare. nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit detractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum et, cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram:

28 quod fieri non potest. cur autem quicquam ignoraret
animus hominis, si esset deus? quo modo porro deus iste,
si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset
in mundo? tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne
praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa
mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem
vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniun-
ctum potest esse. nam Parmenides quidem commenti-
cium quiddam coronae simile efficit; *στεφάνην* appellat,
continente ardore lucis orbem, qui cingat caelum, quem
appellat deum: in quo neque figuram divinam neque
sensum quisquam suspicari potest; multaque eiusdem
modi monstra: quippe qui bellum, qui discordiam, qui
cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet,
quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate
delentur, eademque de sideribus, quae reprehensa in alio
12 iam in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia
29 peccans in deorum opinione turpissume labitur; quattuor
enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas
esse volt, quas et nasci et exstingui perspicuum est et
sensu omni carere. nec vero Protagoras, qui sese negat
omnino de deis habere quod liqueat, sint, non sint, qua-
lesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari.
quid? Democritus, qui tum imagines earumque circumi-
tus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae
imagines fundat ac mittat, tum scientiam intellegentiam-
que nostram, nonne in maximo errore versatur? cum
idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget
esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita
tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? quid?
aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum
30 habere potest aut quam formam dei? iam de Platonis
inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo patrem
huius mundi nominari neget posse, in Legum autem
libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non cen-
seat. quod vero sine corpore ullo deum volt esse, [ut
Graeci dicunt, *ἀσώματον*,] id quale esse possit, intellegi
non potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam
prudentia, careat voluptate, quae omnia una cum deo-
rum notione conprehendimus. idem et in Timaeo dicit

et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra
et terram et animos et eos, quos maiorum institutis ac-
cepimus, quae et per se sunt falsa perspicue et inter se
vehementer repugnantia. atque etiam Xenophon pau- 31
cioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in iis, quae
a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem, formam
dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum
deum dicere, et modo unum, tum autem pluris deos:
quae sunt isdem in erratis fere, quibus ea, quae de Pla-
tone diximus. atque etiam Antisthenes in eo libro, qui 13
Physicus inscribitur, popularis deos multos, naturalem 32
unum esse dicens tollit vim et naturam deorum; nec
multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens
et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque
animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deo-
rum; Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa 33
turbat, a magistro suo Platone dissentiens: modo
enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum
ipsum deum dicit esse, modo alium quendam praeficit
mundo eique eas partis tribuit, ut replicatione quadam
mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem
deum dicit esse, non intellegens caelum mundi esse par-
tem, quem alio loco ipse designarit deum. quo modo
autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta con-
servari potest? ubi deinde illi tot di, si numeramus etiam
caelum deum? cum autem sine corpore idem volt esse
deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. quo
porro modo moveri carens corpore aut quo modo semper
se movens esse quietus et beatus potest? nec vero eius 34
condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior est,
cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species
divina describitur: deos enim octo esse dicit; quinque
eos qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omni-
bus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi
membris simplex sit putandus deus; septimum Solem
adiungit octavamque Lunam, qui quo sensu beati esse
possint, intellegi non potest. ex eadem Platonis schola
Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et
tum mundum, tum mentem divinam esse putat, erranti-
bus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum pri-

vat et eius formam mutabilem esse volt, eodemque in
35 libro rursus terram et caelum refert in deos. nec vero
Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti
divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem
signis sideribusque caelestibus. nec audiendus eius au-
ditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim
divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi,
augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et
14 figura. Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam,
36 naturalem legem divinam esse censet eamque vim ob-
tinere recta imperantem prohibentemque contraria: quam
legem quo modo efficiat animantem, intellegere non pos-
sumus; deum autem animantem certe volumus esse.
atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi
potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit
neque in precibus neque in optatis neque in votis; aliis
autem libris rationem quandam per omnem naturam re-
rum pertinentem vi divina esse adfectam putat. idem
astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque
mutationibus. cum vero Hesiodi Theogoniam interpre-
tatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones
deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Ve-
stam neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum
habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quan-
37 dam significationem haec docet tributa nomina. cuius
discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia
est, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque
in deis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus ani-
mans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit
una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mun-
dum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque
animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum
atque undique circumfusum et extremum omnia cingen-
tem atque conplexum ardorem, qui aether nominetur,
certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in iis
libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam
quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem
tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. ita
fit ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi
notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam

prorsus adpareat. at Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, 15
eos *dicit* esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad 38
vitae cultum esset inventa, ipsasque res utilis et salutaris deorum esse vocabulis nuncupatas; ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina: quo quid absurdius quam aut res sordidas atque deformis deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in
luctu? iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum 39
vaferrumus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere: ait enim vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universitatemque omnia continentem, tum fatalem normam et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aëra, solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines
eos, qui inmortalitatem essent consecuti. idemque dis- 40
putat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum; idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem, quorum nihil tale est, ut in
eo vis divina inesse videatur. et haec quidem in primo 41
libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de deis inmortalibus dixerat, ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sunt, Stoici fuisse videantur. quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens deiungit a fabula.

16 42 Exposui fere non philosophorum iudicia sed deliran-
tium somnia; nec enim multo absurdiora sunt ea, quae
poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et
ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos fece-
runtque ut eorum bella, proelia, pugnas, volnera videre-
mus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus,
querellas, lamentationes, effusas in omni intemperantia
libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concu-
43 bitus mortalisque ex inmortali procreatos. cum poëtarum
autem errore coniungere licet portenta Magorum Aegy-
ptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam volgi
opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignora-
tione versantur. ea qui consideret quam inconsulte ac
temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum
numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat;
solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium ani-
mis eorum notionem inpressisset ipsa natura. quae est
enim gens aut quod genus hominum, quod non habeat
sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam
appellat πρόληψιν Epicurus, id est anteceptam animo
rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quic-
quam nec quaeri nec disputari potest; cuius rationis vim
atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iu-
17 44 dicio volumine accepimus. quod igitur fundamentum
huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. cum
enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio
constituta maneatque ad unum omnium firma consensio,
intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum
vel potius innatas cognitiones habemus. de quo autem
omnium natura consentit, id verum esse necesse est:
esse igitur deos confitendum est. quod quoniam fere
constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam in-
doctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere
sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deo-
rum — sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut
Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo
verbo nominarat —: hanc igitur habemus, ut deos bea-
45 tos et inmortalis putemus. quae enim nobis natura in-
formationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in
mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. quod

si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod quae talia essent inbecilla essent omnia. si nihil aliud quaereremus nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima — habet enim venerationem iustam quicquid excellit —, et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata inmortalique natura et iram et gratiam segregari, quibus remotis nullos a superis inpendere metus. sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitae actionem mentisque agitationem in deo.

Ac de forma quidem partim natura nos admonet, 18 46
partim ratio docet: nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat: nam cum 47
praestantissumam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae conpositio membrorum, quae conformatio liniamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? vos quidem, Lucili, soletis — nam Cotta meus modo hoc, modo illud —, cum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere: quod si omnium animantium formam vincit 48
hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est, quae pulcherrima est omnium, quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est. nec tamen ea species cor- 49
pus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. haec quamquam et inventa sunt acu- 19
tius et dicta subtilius ab Epicuro quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus intellegentia vestra dissero brevius quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res

occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed
etiam sic tractet ut manu, docet eam esse vim et natu-
ram deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur,
nec soliditate quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille
propter firmitatem *στερέμνια* appellat, sed imaginibus
similitudine et transitione perceptis; cum*que* infinita si-
millumarum imaginum species ex innumerabilibus indi-
viduis exsistat et a deo adfluat, cum maximis voluptati-
bus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram
intellegentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna.
50 summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contem-
platione dignissima est, in qua intellegi necesse est eam
esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respon-
deant; hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est aequa-
bilem tributionem: ex hac igitur illud efficitur, si morta-
lium tanta multitudo sit, esse inmortalium non minorem,
et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea, quae
conservent, infinita esse debere. Et quaerere a
nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit quaeque ab
51 iis degatur aetas: ea videlicet, qua nihil beatius, nihil
omnibus bonis adfluentius cogitari potest; nihil enim agit,
nullis occupationibus est inplicatus, nulla opera molitur,
sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore
se semper cum in maximis, tum in aeternis voluptatibus.
20 hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laborio-
52 sissimum: sive enim ipse mundus deus est, quid potest
esse minus quietum quam nullo puncto temporis inter-
misso versari circum axem caeli admirabili celeritate?
nisi quietum autem nihil beatum est; sive in ipso mundo
deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus
astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines
ordinesque conservet, terras et maria contemplans homi-
num commoda vitasque tueatur, ne ille est inplicatus
53 molestis negotiis et operosis! nos autem beatam vitam in
animi securitate et in omnium vacatione munerum poni-
mus; docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum
esse mundum; nihil opus fuisse fabrica tamque eam rem
esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse
sollertia, ut innumerabilis natura mundos effectura sit,
efficiat, effecerit. quod quia quem ad modum natura

efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poëtae, cum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum, cuius operam profecto non deside- 54
raretis, si inmensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimam videat, in qua possit insistere. in hac igitur inmensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae alias adprehendentes continuantur; ex quo efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. itaque inposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctis timeremus; quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem curiosum et plenum negotii deum? hinc vobis exstitit primum illa fatalis neces- 55
sitas, quam εἱμαρμένην dicitis, ut, quicquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui tamquam aniculis et iis quidem indoctis fato fieri videantur omnia? sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta inbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores nobis essent colendi. his terroribus ab 56
Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. sed elatus studio vereor ne longior fuerim; erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere: quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi.'

Tum Cotta comiter, ut solebat, 'atqui,' inquit 'Vellei, 21
nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire 57
potuisses; mihi enim non tam facile in mentem venire solet, qua re verum sit aliquid, quam qua re falsum, idque cum saepe, tum, cum te audirem, paulo ante contigit. roges me, qualem naturam deorum esse ducam, nihil

fortasse respondeam; quaeras, putemne talem esse, qualis
modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus.
sed ante quam adgrediar ad ea, quae a te disputata sunt,
58 de te ipso dicam quid sentiam. saepe enim de familiare
illo tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine du-
bio anteferret et paucos tecum Epicureos e Graecia con-
pararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intellegebam,
arbitrabar illum propter benevolentiam uberius id dicere;
ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen
de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide,
neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius
59 quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster cory-
phaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis
essem, audiebam frequenter et quidem ipso auctore Phi-
lone, credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refel-
lerentur, cum a principe Epicureorum accepissem quem
ad modum dicerentur. non igitur ille, ut plerique, sed
isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. sed quod
in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem,
accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium — bona
venia me audies — in tam levis, ne dicam in tam ineptas
60 sententias incidisse. nec ego nunc ipse aliquid adferam
melius; ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, sed
maxime in physicis, quid non sit citius quam quid sit
22 dixerim. roges me, quid aut quale sit deus, auctore
utar Simonide, de quo cum quaesivisset hoc idem tyran-
nus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit; cum
idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; cum sae-
pius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero re-
quireret, cur ita faceret, 'quia, quanto diutius considero,'
inquit 'tanto mihi res videtur obscurior.' sed Simoniden
arbitror — non enim poëta solum suavis, verum etiam
ceteroqui doctus sapiensque traditur —, quia multa ve-
nirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid
eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem.
61 Epicurus vero tuus — nam cum illo malo disserere quam
tecum — quid dicit, quod non modo philosophia dignum
esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de na-
tura deorum, sintne di necne sint. 'difficile est negare.'

credo, si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et consessu facillimum. itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim; multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. sed vide, quam tecum 62
agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus fere mihique ipsi in primis deos esse, itaque non pugno; rationem tamen eam, quae a te adfertur, non satis firmam puto: quod enim omnium gentium ge- 23
nerumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti, cur esse deos confiteremur; quod cum leve per se, tum etiam falsum est. primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? equidem arbitror multas esse gentis sic inmanitate efferatas, ut apud eas nulla suspitio deorum sit. quid? Diagoras, ἄθεος 63
qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset, 'de divis neque ut sint neque ut non sint habeo dicere,' Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione conbusti; ex quo equidem existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. quid de sacrilegis, quid de inpiis periurisque dicemus?

Tubulus si Lucius umquam,
si Lupus aut Carbo, Neptuni filius,

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam inpurus fuisset? non est igitur tam explorata ista ratio 64
ad id, quod voltis, confirmandum, quam videtur. sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi 65
sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire

desidero. abuteris ad omnia atomorum regno et licentia;
hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis
atque efficis. quae primum nullae sunt; nihil est enim
** quod vacet corpore; corporibus autem omnis obside-
tur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest.
24 66 haec ego nunc physicorum oracula fundo, vera an falsa
nescio, sed veri tamen similiora quam vestra. ista enim
flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpus-
cula quaedam levia, alia aspera, rutunda alia, partim
autem angulata, hamata quaedam et quasi adunca, ex
his effectum esse caelum atque terram nulla cogente
natura, sed concursu quodam fortuito, hanc tu opinio-
nem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, prius-
que te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate
deiecerit. ante enim iudicasti Epicureum te esse opor-
tere quam ista cognovisti: ita necesse fuit aut haec
flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae no-
67 men amittere. quid enim mereas, ut Epicureus esse
desinas? 'nihil equidem,' inquis 'ut rationem vitae beatae
veritatemque deseram.' ista igitur est veritas? nam de
vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse
censes, nisi plane otio langueat. sed ubi est veritas? in
mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis tem-
porum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus. an in
individuis corpusculis tam praeclara opera nulla mode-
rante natura, nulla ratione, fingentibus? sed oblitus
liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam,
plura conplector. concedam igitur ex individuis constare
omnia. quid ad rem? deorum enim natura quaeritur.
68 sint sane ex atomis: non igitur aeterni; quod enim ex
atomis, id natum aliquando est: si natum, nulli dei ante
quam nati, et si ortus est deorum, interitus sit necesse
est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. ubi
igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus
verbis significatis deum? quod cum efficere voltis, in du-
meta conrepitis; ita enim dicebas, non corpus esse in deo,
sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.
25 69 hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis
et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid, quod
omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum,

de quo ambigebatur, concedere quam tam inpudenter resistere: velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat: ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum. hoc 70
dicere turpius est quam illud, quod volt, non posse defendere. idem facit contra dialecticos: a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus 'aut etiam aut non' poneretur, alterum utrum esse verum, pertimuit ne, si concessum esset huius modi aliquid, 'aut vivet cras aut non vivet Epicurus,' alterutrum fieret necessarium, totum hoc 'aut etiam aut non' negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius? urguebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa, non omnia: timuit Epicurus ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnis sensus veri nuntios dixit esse. nihil horum nimis callide; graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. idem 71
facit in natura deorum: dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. mirabile videtur, 26
quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. 'non est corpus, sed quasi corpus.' hoc intellegerem quale esset, si in ceris fingeretur aut fictilibus figuris: in deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intellegere non possum. ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. ista 72
enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum; quod ei non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse: nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lycio, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire potuit, quem virum, di inmortales! et sunt qui putent audisse; ipse non volt. credo plus nemini. Pamphilum

quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum;
ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus,
quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat, sed,
cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magi-
73 ster fuit. sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epi-
curus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur.
in Nausiphane Democriteo tenetur, quem cum a se non
neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. atqui
si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid est
in physicis Epicuri non a Democrito? nam etsi quaedam
commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomo-
rum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane,
imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mun-
dorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae
ratio continetur. nunc istuc quasi corpus et quasi san-
74 guinem quid intellegis? ego enim te scire ista melius
quam me non fateor solum, sed etiam facile patior: cum
quidem semel dicta sunt, quid est quod Velleius intelle-
gere possit, Cotta non possit? itaque corpus quid sit,
sanguis quid sit, intellego: quasi corpus et quasi sanguis
quid sit, nullo prorsus modo intellego; neque tu me celas,
ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte,
tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu
27 quidem intellegis. illud video pugnare te, species ut
75 quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil
solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis,
perlucida. dicemus igitur idem, quod in Venere Coa:
corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus
et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam san-
guinis similitudo: sic in Epicureo deo non rem, sed si-
militudines esse rerum. Fac id, quod ne intellegi
quidem potest, mihi esse persuasum, cedo mihi istorum
76 adumbratorum deorum liniamenta atque formas. non
deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis hu-
manas esse formas deorum: primum quod ita sit infor-
matum mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet,
forma occurrat humana; deinde quod, quoniam rebus
omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pul-
cherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem;
tertiam rationem adfertis, quod nulla alia figura domici-

lium mentis esse possit. primum igitur quidque consi- 77
dera quale sit; adripere enim mihi videmini quasi vestro
iure rem nullo modo probabilem. omnino quis tam
caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non vi-
deret species istas hominum conlatas in deos aut consilio
quodam sapientium, quo facilius animos inperitorum ad
deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut super-
stitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos
se adire crederent? auxerunt autem haec eadem poëtae,
pictores, opifices; erat enim non facile agentis aliquid et
molientis deos in aliarum formarum imitatione servare.
accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine
pulchrius nihil videtur. sed tu hoc, physice, non vides,
quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? an
putas ullam esse terra marique beluam, quae non sùi
generis belua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur
non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae?
an tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre
censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem
modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius
quam hominem putaret [eam esse causam, cur deos
hominum similis putaremus]? quid censes, si ratio 78
esset in beluis? non suo quasque generi plurimum
tributuras fuisse? at me hercule ego — dicam enim, ut 28
sentio —, quamvis amem ipse me, tamen non audeo di-
cere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui
vexit Europam; non enim hoc loco de ingeniis aut de
orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur.
quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis
ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens be-
luis adiunctis humano corpori, nolis esse. difficili in
loco versor; est enim vis tanta naturae, ut homo nemo
velit nisi hominis similis esse. et quidem formica for-
micae. sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque 79
formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum
vix singuli reperiebantur. video quid adriseris, sed ita
tamen se res habet. deinde nobis, qui concedentibus
philosophis antiquis adulescentulis delectamur, etiam
vitia saepe iucunda sunt. naevus in articulo pueri de-
lectat Alcaeum. at est corporis macula naevus. illi

tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

> constiteram exorientem Auroram forte salutans,
> cum subito a laeva Roscius exoritur.
> pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
> mortalis visu'st pulchrior esse deo.

huic deo pulchrior: at erat, sicuti hodie est, perversissimis oculis. quid refert, si hoc ipsum salsum illi et ve-
29 nustum videbatur? redeo ad deos. ecquos si non tam
80 strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? detur id vobis: num etiam una est omnium facies? nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est: igitur aliquis non pulcherrimus deus. si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est; si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla
81 perceptio. quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? nobis fortasse sic occurrit, ut dicis; a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Volcanum, Apollinem reliquosque deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis
82 templis et simulacris deorum. etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibim aut faelem violatum ab Aegyptio. quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. at non est talis Argiva nec Romana Iuno. ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, *alia nobis.* et quidem alia nobis

Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis. non pudet igitur 30 83
physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab
animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis?
isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatum,
Apollinem semper inberbem, caesios oculos Minervae,
caeruleos esse Neptuni. et quidem laudamus Athenis
Volcanum eum, quem fecit Alcamenes, in quo stante
atque vestito leviter adparet claudicatio non deformis;
claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano
sic accepimus. age, et his vocabulis esse deos facimus,
quibus a nobis nominantur? at primum, quot hominum 84
linguae, tot nomina deorum; non enim, ut tu Velleius,
quocumque veneris, sic idem in Italia Volcanus, idem in
Africa, idem in Hispania. deinde nominum non magnus
numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem
innumerabilis. an sine nominibus sunt? istud quidem ita
vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una
facies sit, plura esse nomina? quam bellum erat, Vellei,
confiteri potius nescire quod nescires quam ista effutien-
tem nauseare atque ipsum sibi displicere! an tu mei si-
milem putas esse aut tui deum? profecto non putas. quid
ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? ergo
etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? et sapien-
tem? qui potest esse in eius modi trunco sapientia? haec
vestra sunt. si igitur nec humano **, quod docui, nec 85
tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas ne-
gare deos esse? non audes. sapienter id quidem, etsi
hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. novi ego
Epicureos omnia sigilla venerantes, quamquam video non
nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium
caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. itaque in
illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis
κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: 'quod
beatum et inmortale est, id nec habet nec exhibet cui-
quam negotium.' in hac ita exposita sententia sunt qui 31
existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerat, fe-
cisse consulto: de homine minime vafro male existimant;
dubium est enim, utrum dicat aliquid beatum esse et in- 86
mortale, an, si quod sit. non animadvertunt hic eum
ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et

Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. ille vero
deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae
timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos: qui-
bus mediocres homines non ita valde moventur, his ille
clamat omnium mortalium mentis esse perterritas. tot
milia latrocinantur morte proposita; alii omnia quae pos-
sunt fana conpilant: credo, aut illos mortis timor terret
87 aut hos religionis. Sed, quoniam non audes — iam
enim cum ipso Epicuro loquar — negare esse deos, quid
est quod te inpediat aut solem aut mundum aut mentem
aliquam sempiternam in deorum natura ponere? 'num-
quam vidi' inquit 'animam rationis consiliique participem
in ulla alia nisi humana figura.' quid? solis num quid-
nam aut lunae aut quinque errantium siderum simile
vidisti? sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens
motum cursus annuos conficit; huius hanc lustrationem
eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna conplet;
quinque autem stellae eundem orbem tenentes aliae pro-
pius a terris, aliae remotius ab isdem principiis dispari-
bus temporibus eadem spatia conficiunt. num quid tale,
88 Epicure, vidisti? ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae,
quoniam nihil esse potest nisi quod attigimus aut vidi-
mus. quid? deum ipsum numne vidisti? cur igitur cre-
dis esse? omnia tollamus ergo, quae aut historia nobis
aut ratio nova adfert. ita fit ut mediterranei mare esse
non credant. quae sunt tantae animi angustiae? ut, si
Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in
qua lepusculos volpeculasque saepe vidisses, non cre-
deres leones et pantheras esse, cum tibi quales essent
diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri
89 te putares. et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed
dialecticorum, quem funditus gens vestra non novit, ar-
gumenta sententiae conclusisti; beatos esse deos sum-
psisti: concedimus. beatum autem esse sine virtute ne-
32 minem posse: id quoque damus, et libenter quidem.
virtutem autem sine ratione constare non posse: conve-
niat id quoque necesse est. adiungis, nec rationem esse
nisi in hominis figura: quem tibi hoc daturum putas? si
enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc perve-
nire? sumpsisses tuo iure. quid autem est istuc grada-

tim? nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem
video te venisse gradibus: a ratione ad humanam figu-
ram quo modo accedis? praecipitare istuc quidem est,
non descendere. nec vero intellego, cur maluerit Epi- 90
curus deos hominum similis dicere quam homines deo-
rum. quaeres, quid intersit; si enim hoc illi simile sit,
esse illud huic: video, sed hoc dico, non ab hominibus
formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt,
nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at
homines nati; ante igitur humana forma quam homines,
eaque erant forma di inmortales; non ergo illorum hu-
mana forma, sed nostra divina dicenda est. verum hoc
quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna
— nihil enim ratione in rerum natura factum esse voltis
—, sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix
concursus atomorum, ut repente homines deorum forma
nascerentur? seminane deorum decidisse de caelo puta- 91
mus in terras et sic homines patrum similis exstitisse?
vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non
invitus. nihil tale dicitis, sed casu esse factum ut esse-
mus similes deorum. et nunc argumenta quaerenda sunt,
quibus hoc refellatur? utinam tam facile vera invenire
possim quam falsa convincere! etenim enumerasti me- 33
moriter et copiose, ut mihi quidem admirari luberet in
homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale
Milesio de deorum natura philosophorum sententias.
omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et 92
pedibus constare deum posse decreverunt? ne hoc qui-
dem vos movet considerantis, quae sit utilitas quaeque
opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris
humanis deos non egere? quid enim pedibus opus est sine
ingressu? quid manibus, si nihil conprehendendum est?
quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in
qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum
est? itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest.
habebit igitur linguam deus et non loquetur; dentis,
palatum, faucis nullum ad usum; quaeque procreationis
causa natura corpori adfinxit, ea frustra habebit deus,
nec externa magis quam interiora, cor, pulmones, iecur,
cetera, quae detracta utilitate quid habent venustatis?

quando quidem haec esse in deo propter pulchritudinem
93 voltis. istisne fidentes somniis non modo Epicurus et
Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem
Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leon-
tium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa
quidem sermone et Attico, sed tamen. tantum Epicuri
hortus habuit licentiae. et soletis queri, Zeno quidem
etiam litigabat. quid dicam Albucium? nam Phaedro
nihil elegantius, nihil humanius; sed stomachabatur senex,
si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem
vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime
male dixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem Timocraten,
quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis volumini-
bus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est,
fuerit ingratus, Nausiphanen, magistrum suum, a quo
34 *non* nihil didicerat, tam male acceperit. Zeno quidem
non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Silum, ce-
teros figebat maledictis, sed Socraten ipsum, parentem
philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse
dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat.
94 tu ipse paulo ante, cum tamquam senatum philosopho-
rum recitares, summos viros desipere, delirare, dementis
esse dicebas; quorum si nemo verum vidit de natura
deorum, verendum est ne nulla sit omnino. nam ista,
quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucu-
bratione anicularum; non enim sentitis, quam multa vo-
bis suscipienda sint, si inpetraritis ut concedamus ean-
dem hominum esse et deorum figuram: omnis cultus et
curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibe-
tur homini; ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio,
95 conprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio; nam
quod et maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur
videtis. equidem mirari satis non possum, unde ad istas
opiniones vester ille princeps venerit. sed clamare non
desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus inmortalis-
que sit. quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non
sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda
est — utrumque omnino durum, sed usu mollienda no-
bis verba sunt —, verum ea, quaecumque est, cur aut in
solum illum aut in hunc mundum aut in aliquam men-

tem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere
non potest? nihil aliud dicis nisi ‘numquam vidi solem 96
aut mundum beatum.’ quid? mundum praeter hunc um-
quamne vidisti? negabis. cur igitur non sescenta milia
esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? ratio
docuit. ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantis-
sima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola
divina natura est, ut immortalitate vincamur ab ea na-
tura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi, item
corporis? cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus,
forma pares sumus? ad similitudinem enim deorum pro-
pius accedebat humana virtus quam figura. an quic- 35 97
quam tam puerile dici potest, ut eundem locum diutius
urgueam, quam si ea genera beluarum, quae in rubro
mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? atqui ne
curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa
possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus,
fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam
vidimus? ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae
vos delectat maxime, similitudo! quid? canis nonne si-
milis lupo? atque, ut Ennius,

> simia quam similis, turpissuma bestia, nobis!

at mores in utroque dispares. elephanto beluarum nulla
prudentior: ad figuram quae vastior? de bestiis loquor. 98
quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis
dispares mores et moribus *simillimis* figura dissimilis?
etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti,
attende quo serpat: tu enim sumebas nisi in hominis
figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in ter-
restri, nisi in eo, qui natus sit, nisi in eo, qui aduleverit,
nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet
et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine
atque mortali. quod si in omnibus his rebus obsistis,
quid est quod te forma una conturbet? his enim omnibus,
quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et men-
tem videbas, quibus detractis deum tamen nosse te dicis,
modo liniamenta maneant. hoc est non considerare, sed
quasi sortiri, quid loquare: nisi forte ne hoc quidem at- 99
tendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quic-

quid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. quam molestum est, uno digito plus habere! quid ita? quia nec specie nec usu alium quinque desiderant. tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. si ut inmortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur; haec enim sunt domicilia vitae: oris quidem habitus ad vitae firmitatem
36 100 nihil pertinet. et eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec effecisset, moveret, regeret, gubernaret; qui etiam si aberrant coniectura, video tamen quid sequantur: tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? 'habebam' inquis 'in animo insitam informationem quandam dei.' et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae: num igitur esse talis putas?
101 quanto melius haec volgus inperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum; dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. ipsi, qui inridentur, Aegyptii, nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de faelium dicere, sed nolo esse longus. ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne
102 factum quidem omnino. 'nihil habet' inquit 'negotii.'

profecto Epicurus quasi pueri delicati nihil cessatione
melius existimat. at ipsi tamen pueri, etiam cum ces- 37
sant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic
feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit,
vereamur ne beatus esse non possit? haec oratio non
modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam ho-
mines inertis efficit, si quidem agens aliquid ne deus
quidem esse beatus potest.

Verum sit sane, ut voltis, deus effigies hominis et 103
imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus?
quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod voltis,
beatus est? utatur enim suis bonis oportet *et* fruatur qui
beatus futurus est. nam locus quidem iis etiam naturis,
quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra
infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aetheri,
ignibus altissima ora reddatur. bestiarum autem terrenae
sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utra-
que sede viventes; sunt quaedam etiam, quae *in* igne
nasci putentur adpareantque in ardentibus fornacibus
saepe volitantes. quaero igitur vester deus primum ubi 104
habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo
movetur aliquando; porro, cum hoc proprium sit ani-
mantium, ut aliquid adpetant, quod sit naturae accom-
modatum, deus quid adpetat; ad quam denique rem motu
mentis ac ratione utatur; postremo, quo modo beatus
sit, quo modo aeternus. quicquid enim horum attigeris,
ulcus est: ita male instituta ratio exitum reperire non
potest. sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, 105
non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem neque ean-
dem ad numerum permanere eamque esse eius visionem,
ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat
umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex
eoque fieri ut in haec intenta mens nostra beatam illam
naturam et sempiternam putet. hoc, per ipsos deos, de 38
quibus loquimur, quale tandem est? nam si tantum modo
ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec
eminentiam, quid interest, utrum de Hippocentauro an
de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem
animi ceteri philosophi motum inanem vocant, vos au-
tem adventum in animos et introitum imaginum dicitis.

106 ut Ti. Gracchum cum videor contionantem in Capitolio
videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum mo-
tum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et
Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium cum
pervenerim, tum ad animum meum referantur, hoc idem
fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi, ex quo
107 esse beati atque aeterni intellegantur. fac imagines esse,
quibus pulsentur animi: species dum taxat obicitur quae-
dam; num etiam cur ea beata sit, cur aeterna? quae
autem istae imagines vestrae aut unde? a Democrito
omnino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est
nec vos exitum reperitis totaque res vacillat et claudicat.
nam quid est quod minus probari possit *quam* hominum
in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli,
Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi
fuerunt? quo modo illi ergo? et quorum imagines? Or-
pheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse et hoc
Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse
Cercopis: at Orpheus, id est imago eius, ut vos voltis,
108 in animum meum saepe incurrit. quid, quod eiusdem
hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum
rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potu-
erunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum,
locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid,
quod, simul ac mihi collibitum est, praesto est imago?
quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? tota
res, Vellei, nugatoria est; vos autem non modo oculis
imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est inpuni-
39 tas garriendi. at quam licenter! fluentium frequenter
109 transitio fit visionum, ut e multis una videatur. puderet
me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis, qui
ista defenditis. quo modo enim probas continenter ima-
gines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? 'in-
numerabilitas' inquis 'suppeditat atomorum.' num eadem
ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? confugis ad
aequilibritatem — sic enim ἰσονομίαν, si placet, appel-
lemus — et ais, quoniam sit natura mortalis, inmortalem
etiam esse oportere. isto modo, quoniam homines mor-
tales sunt, sint aliqui inmortales, et, quoniam nascuntur
in terra, nascantur in aqua. 'et quia sunt quae interi-

mant, sint quae conservent.' sint sane, sed ea con-
servent, quae sunt: deos istos esse non sentio. omnis 110
tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corpo-
ribus oritur? quae etiam si essent, [quae nulla sunt,]
pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse pos-
sent, formare, figurare, colorare, animare non possent:
nullo igitur modo inmortalem deum efficitis. Videa- 40
mus nunc de beato. sine virtute certe nullo modo: vir-
tus autem actuosa, et deus vester nihil agens, expers
virtutis igitur; ita ne beatus quidem. quae ergo vita? 111
'suppeditatio' inquis 'bonorum nullo malorum inter-
ventu.' quorum tandem bonorum? voluptatum, credo,
nempe ad corpus pertinentium; nullam enim novistis
nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi
voluptatem. non arbitror te, Vellei, similem esse Epi-
cureorum reliquorum, quos *non* pudeat earum Epicuri
vocum, quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum
bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis volu-
ptatibus, quas quidem non erubescens persequitur omnis
nominatim. quem cibum igitur aut quas potiones aut quas 112
vocum aut florum varietates aut quos tactus, quos odores
adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? ac poë-
tae quidem [nectar, ambrosiam] epulas conparant et aut
Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu au-
tem, Epicure, quid facies? neque enim, unde habeat ista
deus tuus, video, nec, quo modo utatur. locupletior igi-
tur hominum natura ad beate vivendum est quam deo-
rum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. at 113
has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio —
Epicuri enim hoc verbum est — adhibetur sensibus. quo
usque ludis? nam etiam Philo noster ferre non poterat,
aspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates; summa
enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias
iis ipsis verbis, quibus erant scriptae; Metrodori vero,
qui est Epicuri collega sapientiae, multa inpudentiora
recitabat. accusat enim Timocratem, fratrem suum, Me-
trodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam
pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed sae-
pius. adnuere te video; nota enim tibi sunt: proferrem
libros, si negares. neque nunc reprehendo, quod ad

voluptatem omnia referantur — alia est ea quaestio —, sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes, ita ve-
41 stro iudicio ne beatos quidem. 'at dolore vacant.' satin
114 est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 'cogitat' inquiunt 'adsidue beatum esse se; habet enim nihil aliud, quod agitet in mente.' conprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi 'mihi pulchre est' et 'ego beatus sum' cogitantem. nec tamen video, quo modo non pereat iste deus beatus, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna cumque ex ipso imagines semper adfluant. ita nec beatus est vester deus
115 nec aeternus. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. at quo modo in his loquitur? ut *Ti.* Coruncanium aut P. Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum inmortalium templa et aras everterit. quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colant, sed omnino
116 nihil curent, nihil agant? at est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam adlicere sapientem. an quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim pietas iustitia adversum deos, cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? sanctitas autem est scientia colendorum deorum, qui quam ob rem colendi sint non intellego nullo nec
42 accepto ab eis nec sperato bono. quid est autem quod
117 deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videamus? nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem vim deorum, nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest

timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum
cultu pio continetur. quid ii, qui dixerunt totam de dis 118
inmortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? quid Prodicus Cius, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita
esse dixit, quam tandem religionem reliquit? quid? qui 119
aut fortis aut claros aut potentis viros tradunt post mortem ad deos pervenisse eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius; ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? omitto Eleusinem sanctam illam et augustam,

> ubi initiantur gentes orarum ultimae,

praetereo Samothraciam eaque, quae Lemni

> nocturno aditu occulta coluntur
> silvestribus saepibus densa,

quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis
natura cognoscitur quam deorum. mihi quidem etiam 43
Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicu- 120
rus hortulos suos inrigavit, nutare videtur in natura deorum: tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum, tum principia mentis, quae sint in eodem universo, deos esse dicit, tum animantis imagines, quae vel prodesse nobis soleant vel nocere, tum ingentis quasdam imagines tantasque, ut universum mundum conplectantur extrinsecus; quae quidem omnia sunt
patria Democriti quam Democrito digniora. quis enim 121
istas imagines conprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum *in* dis inmortalibus et opem et gratiam sustulit. cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam; tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae: quid enim melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia? qua cum carere deum voltis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi voltis. ita fit ut non modo ho-

mines a deis, sed ipsi dei inter se ab aliis alii negle-
44 gantur. quanto Stoici melius, qui a vobis reprehendun-
tur! censent autem sapientis sapientibus etiam ignotis
esse amicos; nihil est enim virtute amabilius, quam
qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis
122 diligetur. vos autem quid mali datis, cum *in* inbecilli-
tate gratificationem et benevolentiam ponitis! ut enim
omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem
censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et beni-
gnos fuisse? nulla est caritas naturalis inter bonos? 'ca-
rum' ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen
est ductum, quam si ad fructum nostrum referemus, non
ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia,
sed mercatura quaedam utilitatum suarum. prata et arva
et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus
ex iis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita
est; quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et
inter se diligunt et hominibus consulunt. quod ni ita
sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pon-
tifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a
deis inmortalibus? quid vovemus? at etiam liber est
123 Epicuri de sanctitate. ludimur ab homine non tam fa-
ceto quam ad scribendi licentiam libero; quae enim
potest esse sanctitas, si dei humana non curant? quae
autem animans natura nihil curans? verius est igitur
nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posido-
nius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos
esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis inmortalibus
dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim
tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum finge-
ret, liniamentis dum taxat extremis, non habitu solido,
membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum
ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum,
nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem omnino,
nihil curantem, nihil agentem. quae natura primum
nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione
124 relinquit deos. deinde si maxime talis est deus, ut nulla
gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat; quid
enim dicam 'propitius sit!'? esse enim propitius potest
nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in inbecillitate est et
gratia et caritas.'

M. TULLII CICERONIS DE DEORUM NATURA AD M. BRUTUM LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars his argumentis confirmatur: primo, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens sit necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab umore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse esse et, cum cetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: qua re, cum ratione nihil sit melius, ea quoque in mundo insit necesse esse, qui non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur (cap. 2—8). His rationibus subiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (τὸ ἡγεμονικόν) ut in homine mens obtineat et sit optima omnium, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores, ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu suo cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat (cap. 9—12). Altera ratio est eius modi: in omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis,

obsistere possit. Ergo cum in iis, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam (cap. 12—14). Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque esse calida et perlucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari (cap. 15 sq.). Sed maxime astrorum sensum et intellegentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse (cap. 16—23). Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primum, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari; deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari; beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse; denique ex physica ratione multos fluxisse poëtarum deos (cap. 23—29). His duabus rebus constitutis, et deos esse et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur (cap. 30—32), alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur (cap. 32), tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quattuor argumentis fit, quorum primum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res cum caelestes tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis (cap. 33—36). Denique brevi peroratione concluditur (cap. 37).

---

1 Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius 'ne ego' in-
1 quit 'incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim: nam neque indisertum Academicum pertimuissem nec sine ista philosophia rhetorem quamvis eloquentem; neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis

est siccitas: tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona
tibi et iudices defuerunt. sed ad ista alias, nunc Luci-
lium, si ipsi commodum est, audiamus.' tum Balbus: 2
'eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua elo-
quentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat; est enim
et philosophi et pontificis et Cottae de dis inmortalibus
habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut
nostri, stabilem certamque sententiam; nam contra Epi-
curum satis superque dictum est. sed aveo audire, tu
ipse, Cotta, quid sentias.' 'an' inquit 'oblitus es, quid
initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus,
quid non sentirem quam quid sentirem posse dicere?
quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicis- 3
sim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem.' tum
Balbus: 'geram tibi morem et agam quam brevissume
potero; etenim convictis Epicuri erroribus longa de mea
disputatione detracta oratio est. omnino dividunt nostri
totam istam de dis inmortalibus quaestionem in partis
quattuor: primum docent esse deos, deinde quales sint,
tum mundum ab iis administrari, postremo consulere eos
rebus humanis. nos autem hoc sermone quae priora duo
sunt sumamus; tertium et quartum, quia maiora sunt,
puto esse in aliud tempus differenda.' 'minime vero;'
inquit Cotta 'nam et otiosi sumus et iis de rebus agimus,
quae sunt etiam negotiis anteponendae.'

Tum Lucilius 'ne egere quidem videtur' inquit 'ora- 2 4
tione prima pars. quid enim potest esse tam apertum
tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque
contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestan-
tissimae mentis, quo haec regantur? quod ni ita esset,
qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius

aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes
Iovem,

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia
nutu regentem et, ut idem Ennius,

patrem divumque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? quod qui dubitet,
haud sane intellego, cur non idem, sol sit an nullus sit,
dubitare possit. qui enim est hoc illo evidentius? quod 5

nisi cognitum conprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeclis aetatibusque hominum inveterari potuisset. etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur, apud inferos portenta extimescat? opinionis enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque
6 meliores. idque evenit non temere nec casu, sed quod et praesentes saepe di vim suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria idem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adulescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persen illo die captum, senatui*que* nuntiavisset, primo quasi temere de re publica locutus in carcerem coniectus est, post a Paulo litteris adlatis, cum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut inpium deos praesentis esse confiteri coëgerunt.
3 praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum
7 quid aliud declarant nisi hominibus ea ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum conprobabimus? nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos inridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit

ut biberent, quoniam esse nollent? qui risus classe de-
victa multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cla-
dem attulit. quid? collega eius Iunius eodem bello nonne
tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset?
itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem
sibi ipse conscivit; C. Flaminium Caelius religione ne- 8
glecta cecidisse apud Trasumenum scribit cum magno
rei publicae volnere: quorum exitio intellegi potest, eorum
imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus
paruissent. et si conferre volumus nostra cum exter-
nis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores repe-
riemur, religione, id est cultu deorum, multo superio-
res. an Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum 9
suem regiones vineae terminavit, contemnendus est?
crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella
gessisset. sed neglegentia nobilitatis augurii disciplina
omissa veritas auspiciorum spreta est, species tantum
retenta. itaque maximae rei publicae partes, in his bella,
quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis ad-
ministrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acumi-
nibus, nulla *cum* viri vocantur, ex quo in procinctu te-
stamenta perierunt. tum enim bella gerere nostri duces
incipiunt, cum auspicia posuerunt: at vero apud maiores 10
tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se
ipsos dis inmortalibus capite velato verbis certis pro re
publica devoverent. multa ex Sibyllinis vaticinationibus,
multa ex haruspicum responsis commemorare possum,
quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse.
atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum 4
disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa
probavit: quos cum Ti. Gracchus consul iterum crearet,
primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mor-
tuus. Gracchus, cum comitia nihilo minus peregisset
remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad
senatum rettulit; senatus quos ad soleret referendum
censuit; haruspices introducti responderunt non fuisse
iustum comitiorum rogatorem. tum Gracchus, ut e pa- 11
tre audiebam, incensus ira: 'itane vero? ego non iustus,
qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos Tusci
ac barbari auspiciorum populi Romani ius tenetis et in-

terpretes esse comitiorum potestis?' itaque tum illos exire
iussit. post autem e provincia litteras ad collegium mi-
sit, se, cum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi
tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], quod,
cum pomerium postea intrasset habendi senatus causa,
in redeundo, cum idem pomerium transiret, auspicari
esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. augures
rem ad senatum; senatus, ut abdicarent consules: abdi-
caverunt. quae quaerimus exempla maiora? vir sapien-
tissimus atque haud sciam an omnium praestantissimus
peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit quam
haerere in re publica religionem; consules summum im-
perium statim deponere quam id tenere punctum tem-
12 poris contra religionem. magna augurum auctoritas.
quid? haruspicum ars nonne divina? haec *et* innumera-
bilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri
deos esse? quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse
certe necesse est; deorum autem interpretes sunt: deos
igitur esse fateamur. at fortasse non omnia eveniunt,
quae praedicta sunt. ne aegri quidem quia non omnes
convalescunt, idcirco ars nulla medicinae est. signa
ostenduntur a dis rerum futurarum: in his si qui errave-
runt, non deorum natura, sed hominum coniectura pec-
cavit. itaque inter omnis omnium gentium summa con-
stat; omnibus enim innatum est et in animo quasi in-
5 sculptum esse deos. quales sint, varium est: esse nemo
13 negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit
in animis hominum informatas deorum esse notiones:
primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset
ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperi-
mus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur
caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque com-
14 moditatum conplurium copia; tertiam, quae terreret ani-
mos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, gran-
dinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe
fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi
cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus,
tum praeter naturam hominum pecudumque portentis,
tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas Graeci
cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello

Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae,
tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et
Aquilio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Afri-
canus sol alter exstinctus est, quibus exterriti homines
vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt;
quartam causam esse eamque vel maximam aequabilita- 15
tem motus *in* conversione caeli, solis, lunae siderumque
omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordi-
nem, quarum rerum aspectus ipse satis indicaret non
esse ea fortuita. ut, si quis in domum aliquam aut in
gymnasium aut in forum venerit, cum videat omnium
rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine
causa fieri iudicare, sed esse aliquem intellegat, qui
praesit et cui pareatur, multo magis in tantis motionibus
tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque
tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam inmensa et
infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est ab aliqua
mente tantos naturae motus gubernari. Chrysippus qui- 6
dem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut 16
ab ipsa natura didicisse, non ut ipse repperisse videatur.
'si enim' inquit 'est aliquid in rerum natura, quod ho-
minis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana
efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine
melius; atqui res caelestes omnesque eae, quarum est
ordo sempiternus, ab homine confici non possunt: est
igitur id, *a* quo illa conficiuntur, homine melius. id au-
tem quid potius dixeris quam deum? etenim si di non
sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius?
in eo enim solo est ratio, qua nihil potest esse praestan-
tius; esse autem hominem, qui nihil in omni mundo me-
lius esse quam se putet, desipientis adrogantiae est; ergo
est aliquid melius: est igitur profecto deus.' an vero, 17
si domum magnam pulchramque videris, non possis ad-
duci ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et
mustelis aedificatam putes: tantum ergo ornatum mundi,
tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium,
tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si
tuum ac non deorum inmortalium domicilium putes,
nonne plane desipere videare? an ne hoc quidem intelle-
gimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse

infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam
ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque
urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum
ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem ge-
neri humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassis-
18 sima regione mundi, conlocati sint. et tamen ex ipsa
hominum sollertia esse aliquam mentem et eam quidem
acriorem et divinam existimare debemus. 'unde enim
hanc homo adripuit?' ut ait apud Xenophontem Socrates.
quin et umorem et calorem, qui est fusus in corpore, et
terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique
illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, adpa-
ret, quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab umore, aliud
7 ab igni, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus illud
autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet
pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, pru-
dentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? an cetera
mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non
habebit? atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo,
nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est,
sed ne cogitari quidem quicquam melius potest. et si
ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec in-
19 esse in eo, quod optimum esse concedimus. quid vero?
tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio
quem non coget ea, quae dicuntur a me, conprobare? pos-
setne uno tempore florere, dein vicissim horrere terra? aut
tot rebus ipsis se inmutantibus solis accessus discessusque
solstitiis brumisque cognosci, aut aestus maritimi fretorum-
que angustiae ortu aut obitu lunae commoveri aut una to-
tius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari?
haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi parti-
bus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato
20 spiritu continerentur. atque haec cum uberius disputantur
et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt
Academicorum calumniam; cum autem, ut Zeno solebat,
brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad
reprehendendum: nam ut profluens amnis aut vix aut
nullo modo, conclusa autem aqua facile conrumpitur, sic
orationis flumine reprehensoris *con*vitia diluuntur, angu-
stia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur.

haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat: 'quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione 8 21
non utitur; nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.' similiter effici potest sapientem esse mundum, similiter beatum, similiter aeternum; omnia enim haec meliora sunt quam ea, quae sunt his carentia, nec mundo quicquam melius: ex quo efficitur esse mundum deum. idemque hoc modo: 'nullius sensu carentis 22
pars aliqua potest esse sentiens; mundi autem partes sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus.' pergit idem et urguet angustius: 'nihil,' inquit 'quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem conpotemque rationis; mundus autem generat animantis conpotesque rationis: animans est igitur mundus conposque rationis.' idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: 'si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantis? item scilicet censeres in platanis inesse musicam. cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, cum ex se procreet animantis atque sapientis?' Sed quoniam coepi secus agere 9 23
atque initio dixeram — negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos esse —, tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. sic enim res se habet, ut omnia, quae aluntur atque crescunt, contineant in se vim caloris, sine qua neque ali possent nec crescere. nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit motu quodam utitur certo et aequabili, qui quam diu remanet in nobis, tam diu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore occidimus ipsi et exstinguimur. quod quidem Cleanthes his etiam 24
argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim esse ullum cibum tam gravem, quin is nocte et die concoquatur, cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. iam vero venae et arteriae micare non desinunt quasi quodam igneo motu, animadversumque saepe est, cum cor animantis alicuius evolsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem.

omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum,
id vivit propter inclusum in eo calorem; ex quo intellegi
debet eam caloris naturam vim habere in se vitalem per
25 omnem mundum pertinentem. atque id facilius cerne-
mus toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius
explicato. omnes igitur partes mundi — tangam autem
maximas — calore fultae sustinentur: quod primum in
terrena natura perspici potest; nam et lapidum conflictu
atque tritu elici ignem videmus et recenti fossione terram
fumare calentem, atque etiam ex puteis iugibus aquam
calidam trahi, et id maxime fieri temporibus hibernis,
quod magna vis terrae cavernis continetur caloris eaque
hieme fit densior ob eamque causam calorem insitum in
10 terris continet artius. longa est oratio multaeque ratio-
26 nes, quibus doceri possit omnia quae terra concipiat se-
mina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa con-
tineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere.
atque aquae etiam admixtum esse calorem primum ipse
liquor aquae declarat, quae neque conglaciaret frigoribus
neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se ad-
mixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. itaque et
aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit umor
et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore;
atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intel-
legi facile possit in tantis illis umoribus esse inclusum
calorem: nec enim ille externus et adventicius habendus
est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione exci-
tatus, quod nostris quoque corporibus contingit, cum
motu atque exercitatione recalescunt. ipse vero aër, qui
natura est maxime frigidus, minime est expers caloris:
27 ille vero et multo quidem calore admixtus est; ipse enim
oritur ex respiratione aquarum; earum enim quasi vapor
quidam aër habendus est; is autem exsistit motu eius
caloris, qui aquis continetur; quam similitudinem cernere
possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus.
iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota na-
tura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem in-
28 pertit et vitalem calorem. ex quo concluditur, cum omnes
mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum
simili parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque

magis, quod intellegi debet calidum illud atque igneum
ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi
vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea,
quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et
augescere. natura est igitur, quae contineat mundum 11
omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu 29
atque ratione; omnem enim naturam necesse est, quae
non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque
conexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine
mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur
rerum adpetitus. in arborum autem et earum rerum,
quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus pu-
tatur; principatum autem id dico, quod Graeci *ἡγεμονι-
κόν* vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec
debet esse praestantius. ita necesse est illud etiam, in
quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum
omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.
videmus autem in partibus mundi — nihil est enim in 30
omni mundo, quod non pars universi sit — inesse sen-
sum atque rationem: in ea parte igitur, in qua mundi
inest principatus, haec inesse necesse est et acriora qui-
dem atque maiora. quocirca sapientem esse mundum
necesse est naturamque eam, quae res omnis conplexa
teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse
mundum omnemque vim mundi natura divina contineri.
atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobi-
liorque *est* multo ob easque causas aptior ad sensus com-
movendos quam hic noster calor, quo haec, quae nota
nobis sunt, retinentur et vigent. absurdum igitur est 31
dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur et
propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu,
qui integro et libero et puro eodemque acerrimo et mo-
bilissimo ardore teneatur, praesertim cum is ardor, qui
est mundi, non agitatus ab alio neque externo pulsu, sed
per se ipse ac sua sponte moveatur: nam quid potest
esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem
eum, qua ille teneatur? audiamus enim Platonem quasi 12
quendam deum philosophorum, cui duo placet esse mo- 32
tus, unum suum, alterum externum, esse autem divinius,
quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu

agitetur alieno: hunc autem motum in solis animis esse
ponit ab hisque principium motus esse ductum putat.
quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis ori-
tur, is autem ardor non alieno inpulsu, sed sua sponte
movetur, animus sit necesse est: ex quo efficitur animan-
tem esse mundum. atque ex hoc quoque intellegi poterit
in eo inesse intellegentiam, quod certe est mundus melior
quam ulla natura: ut enim nulla pars est corporis nostri,
quae non minoris sit quam nosmet ipsi sumus, sic mun-
dum universum pluris esse necesse est quam partem
aliquam universi; quod si ita est, sapiens sit mundus
necesse est; nam ni ita esset, hominem, qui est mundi
pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam
33 mundum omnem oporteret. atque etiam, si a primis in-
choatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus pro-
cedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est.
primo enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae
gignuntur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius,
34 quam ut ea alendo atque augendo tueretur; bestiis au-
tem sensum et motum dedit et cum quodam adpetitu
accessum ad res salutaris, a pestiferis recessum; hoc
homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur
animi adpetitus, qui tum remitterentur, tum continerен-
13 tur. quartus autem gradus est et altissimus eorum, qui
natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio
innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem
putanda est deoque tribuenda, id est mundo, in quo ne-
cesse est perfectam illam atque absolutam inesse ratio-
35 nem. neque enim dici potest in ulla rerum institutione
non esse aliquid extremum atque perfectum: ut enim in
vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam
suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut
pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam ab-
soluti operis effectum, sic in omni natura ac multo etiam
magis necesse est absolvi aliquid ac perfici. etenim ce-
teris naturis multa externa, quo minus perficiantur, pos-
sunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest
inpedire, propterea quod omnis naturas ipsa cohibet et
continet; quocirca necesse est esse quartum illum et altis-
36 simum gradum, quo nulla vis possit accedere. is autem

est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur, quae
quoniam talis est, ut et praesit omnibus et eam nulla res
possit inpedire, necesse est intellegentem esse mundum
et quidem etiam sapientem. quid autem est inscitius
quam eam naturam, quae omnis res sit conplexa, non
optumam dici, aut, cum sit optuma, non primum animan-
tem esse, deinde rationis et consilii conpotem, postremo
sapientem? qui enim potest aliter esse optuma? neque
enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optuma
putanda sit potius quam deterruma, nec vero, si rationis
particeps sit nec sit tamen a principio sapiens, non sit
deterior mundi potius quam humana condicio; homo
enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno
praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam pro-
fecto sapientiam consequetur; ita erit homine deterior:
quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mun-
dus et deus habendus est; neque enim est quicquam 37
aliud praeter mundum, cui nihil absit quodque undique
aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis
numeris et partibus. scite enim Chrysippus, ut clipei 14
causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mun-
dum cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas
fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa,
animantis autem hominum, ut equum vehendi causa,
arandi bovem, venandi et custodiendi canem; ipse au-
tem homo ortus est ad mundum contemplandum et imi-
tandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula
perfecti. sed mundus, quoniam omnia conplexus est ne- 38
que est quicquam quod non insit in eo, perfectus undique
est. qui igitur potest ei deesse id, quod est optimum?
nihil autem est mente et ratione melius: ergo haec mundo
deesse non possunt. bene igitur idem Chrysippus, qui
similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis
docet esse meliora, ut in equo quam in eculeo, in cane
quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod in
omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque
absoluto esse debere; est autem nihil mundo perfectius, 39
nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. nec
vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in
homine virtus: quanto igitur in mundo facilius! est

ergo in eo virtus: sapiens est igitur et propterea deus.

15 Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est
sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissi-
maque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea est
admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida, ut
ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque
40 intellegere dicantur. atque ea quidem tota esse ignea
duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat,
tactus et oculorum; nam solis et candor inlustrior est
quam ullius ignis, quippe qui *in* inmenso mundo tam
longe lateque conluceat, et is eius tactus est, non ut
tepefaciat solum, sed etiam saepe conburat, quorum neu-
trum faceret, nisi esset igneus. 'ergo,' inquit 'cum sol
igneus sit Oceanique alatur umoribus, quia nullus ignis
sine pastu aliquo possit permanere, necesse est aut ei
similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque victum,
41 aut ei, qui corporibus animantium continetur: atqui hic
noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et
consumptor omnium idemque, quocumque invasit, cuncta
disturbat ac dissipat; contra ille corporeus vitalis et sa-
lutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque
adficit.' negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri
similis sit, cum is quoque efficiat ut omnia floreant et in
suo quaeque genere pubescant; qua re cum solis ignis
similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animan-
tium, solem quoque animantem esse oportet, atque item
reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether
42 vel caelum nominatur. cum igitur aliorum animantium
ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, ab-
surdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad
gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum pu-
tare. sidera autem aetherium locum obtinent; qui quo-
niam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse
est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et
mobilitate celerrima esse. qua re cum in aethere astra
gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et in-
tellegentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra
16 esse ducenda. etenim licet videre acutiora ingenia et ad
intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in

quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur
crasso caelo atque concreto; quin etiam cibo quo utare 43
interesse aliquid ad mentis aciem putant: probabile est
igitur praestantem intellegentiam in sideribus esse, quae
et aetheriam partem mundi incolant et marinis terrenis-
que umoribus longo intervallo extenuatis alantur. sensum
autem astrorum atque intellegentiam maxume declarat
ordo eorum atque constantia — nihil est enim, quod ra-
tione et numero moveri possit sine consilio —, in quo
nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. ordo
autem siderum et in omni aeternitate constantia neque
naturam significat — est enim plena rationis — neque
fortunam, quae amica varietati constantiam respuit: se-
quitur ergo ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate
moveantur. nec vero Aristoteles non laudandus est in 44
eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri cen-
suit aut vi aut voluntate, moveri autem solem et lunam
et sidera omnia; quae autem natura moverentur, haec
aut pondere deorsum aut levitate sublime ferri, quorum
neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus
in orbem circumque ferretur. nec vero dici potest vi
quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur;
quae enim potest maior esse? restat igitur ut motus
astrorum sit voluntarius. quae qui videat, non indocte
solum, verum etiam inpie faciat, si deos esse neget. nec
sane multum interest, utrum id neget an eos omni pro-
curatione atque actione privet; mihi enim qui nihil agit
esse omnino non videtur. esse igitur deos ita perspi-
cuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existi-
mem.

Restat ut qualis eorum natura sit consideremus; in 17
quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum 45
aciem mentis abducere. ea difficultas induxit et volgo
inperitos et similis philosophos inperitorum ut nisi figuris
hominum constitutis nihil possent de dis inmortalibus
cogitare; cuius opinionis levitas confutata a Cotta non
desiderat orationem meam. sed cum talem esse deum
certa notione animi praesentiamus, primum ut sit ani-
mans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius,
ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video

quod potius accommodem quam ut primum hunc ipsum
mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem
46 esse et deum iudicem. hic quam volet Epicurus iocetur,
homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens
patriam, et dicat se non posse intellegere, qualis sit vo-
lubilis et rutundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse
probat, numquam me movebit; placet enim illi esse
deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam,
qua nihil sit melius: mundo autem certe nihil est melius;
nec dubium quin, quod animans sit habeatque sensum
et rationem et mentem, id sit melius quam id, quod his
47 careat. ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis
mundum esse conpotem; qua ratione deum esse mun-
dum concluditur. sed haec paulo post facilius cogno-
18 scentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. interea,
Vellei, noli, quaero, prae te ferre vos plane expertis esse
doctrinae. conum tibi ais et cylindrum et pyramidem
pulchriorem quam sphaeram videri: novum etiam oculo-
rum iudicium habetis. sed sint ista pulchriora dum
taxat aspectu — quod mihi tamen ipsum non videtur;
quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnis alias
figuras conplexa continet quaeque nihil asperitatis ha-
bere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil
anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae
formae praestantes sint, ex solidis globus — sic enim
σφαῖραν interpretari placet —, ex planis autem circulus
aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur, his duabus formis
contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simil-
lumae a medioque tantundem absit extremum, quo nihil
48 fieri potest aptius. sed si haec non videtis, quia num-
quam eruditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem
physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem motus
constantiamque ordinum in alia figura non potuisse ser-
vari? itaque nihil potest esse indoctius quam quod a vo-
bis adfirmari solet. nec enim hunc ipsum mundum pro
certo rutundum esse dicitis; nam posse fieri ut sit alia
figura, innumerabilisque mundos alios aliarum esse for-
49 marum. quae, si bis bina quot essent didicisset Epicu-
rus, certe non diceret, sed dum palato, quid sit optimum,
iudicat, 'caeli palatum,' ut ait Ennius, non suspexit.

nam cum duo sint genera siderum, quorum alterum spa- 19
tiis inmutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum
umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem
continuas conversiones duas isdem spatiis cursibusque
conficiat, ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi
in globosa forma esse non posset, et stellarum rutundi
ambitus cognoscuntur. primusque sol, qui astrorum tenet
principatum, ita movetur, ut, cum terras larga luce con-
pleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet;
ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. no-
cturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas quae
diurnorum, eiusdemque solis tum accessus modici, tum
recessus et frigoris et caloris modum temperant. cir-
cumitus enim solis orbium v et lx et ccc quarta fere diei
parte addita conversionem conficiunt annuam, inflectens
autem sol cursum tum ad septentriones, tum ad meri-
diem, aestates et hiemes efficit et ea duo tempora, quo-
rum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum
aestati. ita ex quattuor temporum mutationibus omnium,
quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur.
iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequi- 50
tur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus
ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissi-
mum; neque solum eius species ac forma mutatur tum
crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam
regio, quae tum est aquilonia tum australis. *inde* in
lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii
similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et
animantes alantur augescantque et pubescant maturita-
temque adsequantur, quae oriuntur e terra. maxume 20 51
vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum,
quae falso vocantur errantes; nihil enim errat, quod in
omni aeternitate conservat progressus et regressus reli-
quosque motus constantis et ratos: quod eo est admira-
bilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur,
tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum
antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius mo-
ventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem,
sed ad quoddam tempus insistunt; quarum ex disparibus
motionibus magnum annum mathematici nominaverunt,

qui tum efficitur, cum solis et lunae et quinque errantium
ad eandem inter se conparationem confectis omnium
52 spatiis est facta conversio, quae quam longa sit, magna
quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est.
nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίνων*que a Graecis
nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis
cursum suum conficit, in quo cursu multa mirabiliter
efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vesper-
tinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursum se
aperiendo, nihil inmutat sempiternis saeclorum aetatibus,
quin eadem isdem temporibus efficiat. infra autem hanc
propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dicitur,
eaque eundem duodecim signorum orbem annis duode-
cim conficit easdemque, quas Saturni stella, efficit in
53 cursu varietates. huic autem proximum inferiorem or-
bem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque
quattuor et viginti mensibus, sex, ut opinor, diebus mi-
nus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. infra
hanc autem stella Mercurii est — ea *Στίλβων* appellatur
a Graecis —, quae anno fere vertente signiferum lustrat
orbem neque a sole longius umquam unius signi inter-
vallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. infima
est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris,
quae *Φωσφόρος* Graece, Lucifer Latine dicitur, cum
antegreditur solem, cum subsequitur autem, *Ἕσπερος*.
ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi
orbis et longitudinem, quod idem faciunt stellae superio-
res, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo
21 longius discedit tum antecedens, tum subsequens. hanc
54 igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cur-
sibus in omni aeternitate convenientiam temporum non
possum intellegere sine mente, ratione, consilio: quae
cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa
non in deorum numero reponere. nec vero eae stellae,
quae inerrantes vocantur, non significant eandem men-
tem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens
constansque conversio, nec habent aetherios cursus neque
caelo inhaerentis, ut plerique dicunt physicae rationis
ignari: non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas
conplexa contorqueat; nam tenuis ac perlucens et aequa-

bili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas con-
tinendas videtur. habent igitur suam sphaeram stellae 55
inerrantes, ab aetheria coniunctione secretam et liberam;
earum autem perennes cursus atque perpetui cum ad-
mirabili incredibilique constantia declarant in his vim et
mentem esse divinam, ut, haec ipsa qui non sentiat deo-
rum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur.
nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio 56
nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio,
constantia; quaeque his vacant, ementita et falsa plena-
que erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium
ultima est, in terrisque versantur. caelestium ergo ad-
mirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua
conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare
mente putat, is ipse mentis expers habendus est. haud 57
ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae ve-
ritatis huius disputationis principium duxero.

Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem 22
esse artificiosum ad gignendum progredientem via; cen-
set enim artis maxume proprium esse creare et gignere,
quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id
multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem
artificiosum, magistrum artium reliquarum. atque hac
quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet
quasi viam quandam et sectam, quam sequatur. ipsius 58
vero mundi, qui omnia conplexu suo coërcet et continet,
natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem
Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum oppor-
tunitatumque omnium. atque ut ceterae naturae suis se-
minibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic
natura mundi omnis motus habet voluntarios conatusque
et adpetitiones, quas *ὁρμάς* Graeci vocant; et his con-
sentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis
movemur et sensibus. talis igitur mens mundi cum sit
ob eamque causam vel prudentia vel providentia appel-
lari recte possit — Graece enim *πρόνοια* dicitur —, haec
potissimum providet et in his maxime est occupata, pri-
mum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum,
deinde ut nulla re egeat, maxume autem ut in eo eximia
pulchritudo sit atque omnis ornatus.

23 Dictum est de universo mundo, dictum etiam est de
59 sideribus, ut iam prope modum adpareat multitudo nec
cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum
labore operoso ac molesto; non enim venis et nervis et
ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur,
ut aut nimis acris aut nimis concretos umores conligant,
nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant
aut morbos metuant ex defetigatione membrorum: quae
verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentis com-
60 mentus est. illi autem pulcherrima forma praediti puris-
simaque in regione caeli conlocati ita feruntur moderan-
turque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda con-
sensisse videantur. multae autem aliae naturae deorum
ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae
sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nomina-
taeque sunt; quicquid enim magnam utilitatem generi
adferret humano, id non sine divina bonitate erga homi-
nes fieri arbitrabantur. itaque tum illud, quod erat a
deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fru-
ges Cererem appellamus, vinum autem Liberum, ex quo
illud Terentii

sine Cerere et Libero friget Venus;

61 tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic
appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens,
quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Ae-
milio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides
consecrata. vides Virtutis templum, vides Honoris a M.
Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello
Ligustico a Q. Maximo dedicatum. quid Opis? quid
Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum
omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non
posset, ipsa res deorum nomen obtinuit; quo ex genere
Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula
consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium,
quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa
62 vitia naturam vehementius saepe pulsant. utilitatum
igitur magnitudine constituti sunt ei di, qui utilitates
quasque gignebant; atque his quidem nominibus, quae
paulo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur
24 deo. suscepit autem vita hominum consuetudoque com-

munis ut beneficiis excellentis viros in caelum fama ac
voluntate tollerent. hinc Hercules, hinc Castor et Pollux,
hinc Aesculapius, hinc Liber etiam — hunc dico Liberum
Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste
sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecrave-
runt, quod quale sit ex mysteriis intellegi potest. sed
quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere
nati nominati sunt Liber et Libera, quod in Libera ser-
vant, in Libero non item —, hinc etiam Romulus, quem
quidem eundem esse Quirinum putant: quorum cum re-
manerent animi atque aeternitate fruerentur, rite di sunt
habiti, cum et optimi essent et aeterni.

Alia quoque ex ratione et quidem physica magna 63
fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabu-
las poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam super-
stitione omni referserunt. atque hic locus a Zenone tra-
ctatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis
explicatus est. nam *cum* vetus haec opinio Graeciam
opplevisset, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum
autem Saturnum ipsum a filio Iove, physica ratio non 64
inelegans inclusa est in inpias fabulas; caelestem enim
altissimam aetheriamque naturam, id est igneam, quae
per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte cor-
poris, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum.
Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et con- 25
versionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus
Graece id ipsum nomen habet: *Κρόνος* enim dicitur, qui
est idem *χρόνος*, id est spatium temporis; Saturnus au-
tem est appellatus, quod saturaretur annis; ex se enim
natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas tem-
porum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur,
vinctus autem a Iove, ne inmoderatos cursus haberet
atque ut eum siderum vinclis adligaret. sed ipse Iupiter,
id est iuvans pater, quem conversis casibus appellamus
a iuvando Iovem, a poëtis 'pater divumque hominum-
que' dicitur, a maioribus autem nostris optumus maxu-
mus, et quidem ante optumus, id est beneficentissimus,
quam maxumus, quia maius est certeque gratius pro-
desse omnibus quam opes magnas habere. hunc igitur 65
Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem,

planius quam alio loco idem,

cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quicquid est:

hunc etiam augures nostri, cum dicunt Iove fulgente, tonante; dicunt enim caelo fulgente, tonante. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

vides sublime fusum, inmoderatum aethera,
qui terram tenero circumiectu amplectitur?
hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.

26 66 aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniunx Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio; effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. sed Iunonem a iuvando credo nominatam. aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa: datum est igitur Neptuno, alteri Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a nando, paulum primis litteris immutatis. terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dives, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidunt omnia in terras et oriuntur e terris cui *nuptam dicunt* Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt.
67 mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam Geres, casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γῆ μήτηρ* nominata est. iam qui magna verteret Mavors, Minerva
27 autem, quae vel minueret vel minaretur. cumque in omnibus rebus vim haberent maxumam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab eundo nomen est ductum, ex quo transitiones perviae iani foresque in liminibus profanarum aedium ianuae nominantur. iam Vestae nomen a Graecis *est* — ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur —, vis autem eius ad aras et focos pertinet: itaque in ea dea, quod est rerum

custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio ex-
trema est. nec longe absunt ab hac vi di Penates sive 68
a penu ducto nomine — est enim omne, quo vescuntur
homines, penus — sive ab eo, quod penitus insident, ex
quo etiam penetrales a poëtis vocantur. iam Apollinis
nomen est Graecum, quem Solem esse volunt; Dianam
autem et Lunam eandem esse putant, cum Sol dictus sit,
vel quia solus ex omnibus sideribus est tantus vel quia,
cum est exortus, obscuratis omnibus solus adparet, Luna
a lucendo nominata sit; eadem est enim Lucina. itaque,
ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud
nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant, quae
eadem Diana omnivaga dicitur, non a venando, sed quod
in septem numeratur tamquam vagantibus. Diana dicta, 69
quia noctu quasi diem efficeret; adhibetur autem ad par-
tus, quod ii maturescunt aut septem non numquam aut,
ut plerumque, novem lunae cursibus, qui quia mensa
spatia conficiunt menses nominantur. concinneque, ut
multa, Timaeus, qui cum in historia dixisset, qua nocte
natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum
deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod
Diana, cum in partu Olympiadis adesse voluisset, afuis-
set domo. quae autem dea ad res omnis veniret, Vene-
rem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas
quam Venus ex venustate. videtisne igitur, ut a phy- 28 70
sicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad
commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opi-
niones erroresque turbulentos et superstitiones paene
anilis; et formae enim nobis deorum et aetates et vesti-
tus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia,
cognationes, omniaque traducta ad similitudinem inbecil-
litatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur —
accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, ira-
cundias —, nec vero, ut fabulae ferunt, bellis proeliisque
caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, cum duo exer-
citus contrarios alii dei ex alia parte defenderent, sed
etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria
bella gesserunt. haec et dicuntur et creduntur stultis-
sime et plena sunt futtilitatis summaeque levitatis. sed 71
tamen his fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per

naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intellegi qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hoc eos et venerari et colere debemus. cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separave-
72 runt: nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius; qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo [elegantes ex eligendo], tamquam ex diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes; his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso: ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. ac mihi videor satis et esse deos et quales essent ostendisse.

29 73 Proximum est ut doceam deorum providentia mundum administrari. magnus sane locus est et a vestris, Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen est: nam vobis, Vellei, minus notum est, quem ad modum quidque dicatur; vestra enim solum legitis, vestra amatis, ceteros causa incognita condemnatis: velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci [id est providentiam]; quod eo errore dixisti, quia existumas ab iis providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gu-
74 bernet et regat; sed id praecise dicitur. ut, si quis dicat Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud 'Ariopagi,' sic, cum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator 'deorum'; plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. ita salem istum, quo caret vestra natio, inridendis nobis nolitote consumere, et me hercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. non decet, non datum est, non potestis. nec vero hoc in te unum convenit, ** moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum, sed cum in reliquos vestros, tum in eum ma-

xime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris,
insultantem in omnis, sine acumine ullo, sine auctoritate,
sine lepore. dico igitur providentia deorum mundum et 30
omnis mundi partis et initio constitutas esse et omni tem- 75
pore administrari, eamque disputationem tris in partis
nostri fere dividunt, quarum prima [pars] est, quae du-
citur ab ea ratione, quae docet esse deos, quo concesso
confitendum est eorum consilio mundum administrari;
secunda est autem, quae docet omnis res subiectas esse
naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrume geri, quo
constituto sequitur ab animantibus principiis ea esse ge-
nerata; tertius est locus, qui ducitur ex admiratione re-
rum caelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et 76
Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens
quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant, iis
fatendum est eos aliquid agere idque praeclarum; nihil
est autem praeclarius mundi administratione: deorum
igitur consilio administratur. quod si aliter est, aliquid
profecto sit necesse est melius et maiore vi praeditum
quam deus, quale id cumque est, sive inanima natura
sive necessitas, vi magna incitata haec pulcherrima opera
efficiens, quae videmus. non est igitur natura deorum 77
praepotens neque excellens, si quidem ea subiecta est ei
vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria, terrae
regantur; nihil est autem praestantius deo: ab eo igitur
mundum necesse est regi. nulli igitur est naturae oboe-
diens aut subiectus deus: omnem ergo regit ipse natu-
ram. etenim si concedimus intellegentis esse deos, con-
cedimus etiam providentis, et rerum quidem maxumarum.
ergo utrum ignorant, quae res maxumae sint quoque eae
modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua
tantas res sustineant et gerant? at et ignoratio rerum
aliena naturae deorum est et sustinendi muneris propter
inbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deo-
rum: ex quo efficitur id quod volumus, deorum provi-
dentia mundum administrari. atqui necesse est, cum 31
sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantis esse, 78
nec solum animantis, sed etiam rationis conpotes inter
seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos,

unum mundum ut communem rem publicam atque ur-
79 bem aliquam regentis. sequitur ut eadem sit in iis, quae
humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit
eademque lex, quae est recti praeceptio parvique de-
pulsio; ex quo intellegitur prudentiam quoque et mentem
a deis ad homines pervenisse, ob eamque causam maio-
rum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae
et publice dedicatae sunt: quae qui convenit penes deos
esse negare, cum eorum augusta et sancta simulacra ve-
neremur? quod si inest in hominum genere mens, fides,
virtus, concordia, unde haec in terram nisi ab superis
defluere potuerunt? cumque sint in nobis consilium, ratio,
prudentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora, nec
habere solum, sed etiam his uti in maxumis et optumis
80 rebus. nihil autem nec maius nec melius mundo ne-
cesse est ergo eum deorum consilio et providentia admini-
strari. postremo cum satis docuerimus hos esse deos,
quorum insignem vim et inlustrem faciem videremus,
solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantis et cae-
lum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae in-
essent in omni mundo cum magno usu et commoditate
generis humani, efficitur omnia regi divina mente atque
prudentia. ac de prima quidem parte satis dictum est.

32 81 Sequitur ut doceam omnia subiecta esse naturae ea-
que ab ea pulcherrime geri. sed quid sit ipsa natura
explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod do-
cere volumus, intellegi possit. namque alii naturam esse
censent vim quandam sine ratione cientem motus in
corporibus necessarios, alii autem vim participem rationis
atque ordinis tamquam via progredientem declarantem-
que, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur,
cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex
consequi possit imitando; seminis enim vim esse tantam,
ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in
concipientem conprehendentemque naturam nanctumque
sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et effi-
ciat in suo quidque genere, partim ut tantum modo per
stirpis alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et
82 adpetere possint et ex sese similia sui gignere. sunt au-
tem qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus,

qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora
et inane quaeque iis accidant. sed nos cum dicimus na-
tura constare administrarique mundum, non ita dicimus,
ut glaebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eius modi,
nulla cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in
quibus nulla temeritas, sed ordo adparet et artis quae-
dam similitudo. quod si ea, quae a terra stirpibus con- 33
tinentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa 83
terra eadem vi continetur, quippe quae gravidata semini-
bus omnia pariat et fundat ex sese, stirpis amplexa alat
et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque
naturis; eiusdemque exspirationibus et aër alitur et aether
et omnia supera. ita, si terra natura tenetur et viget,
eadem ratio in reliquo mundo est; stirpes enim terrae
inhaerent; animantes autem adspiratione aëris sustinen-
tur, ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobis-
cum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest: quin
etiam movetur nobiscum; quacumque enim imus, qua-
cumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere.
quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et 84
quae a medio in superum quaeque conversione rutunda
circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt
unamque naturam. et cum quattuor genera sint corpo-
rum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est;
nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether;
deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde aqua, ex
aqua terra infima: sic naturis iis, ex quibus omnia con-
stant, sursus deorsus, ultro citro commeantibus mundi
partium coniunctio continetur; quae aut sempiterna sit 85
necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe
perdiuturna, permanens ad longinquum et inmensum
paene tempus: quorum utrumvis ut sit, sequitur natura
mundum administrari. quae enim classium navigatio aut
quae instructio exercitus aut rursus, ut ea, quae natura
efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris,
quae porro animantis figura conformatioque membrorum
tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mun-
dus? aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur,
aut mundum regi confitendum est. etenim qui reliquas 86
naturas omnis earumque semina contineat qui potest ipse

non natura administrari? ut, si qui dentis et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non intellegat ea, quae ecferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas quam ea, quae ex iis ecferantur.

34 Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus omniaque sicut membra et partis suas nutricatur et continet. quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari, cuius quidem administratio nihil habet in se quod reprehendi possit; ex iis enim naturis, quae
87 erant, quod effici optimum potuit effectum est. doceat ergo aliquis potuisse melius; sed nemo umquam docebit et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus, utrum ea fortuitane sint an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. si igitur meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers est habenda. qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare quin id ratione atque arte moveatur, aut cum solarium vel discriptum vel ex aqua contemplere, intellegere declarari horas arte, non casu, mundum autem, qui et has ipsas artis et earum artifices et cuncta conplectatur, consilii et rationis
88 esse expertem putare? quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbaria dubitet quin ea sphaera sit
35 perfecta ratione? hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae

conversionibus quam naturam in efficiendis, praesertim cum multis partibus sint illa perfecta quam haec simulata sollertius. atqui ille apud Accium pastor, qui na- 89
vem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus hoc modo loquitur:

— tanta moles labitur
fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu:
prae se undas volvit, vertices vi suscitat;
ruit prolapsa; pelagus respergit, reflat.
ita dum interruptum credas nimbum volvier,
dum quod sublime ventis expulsum rapi
saxum aut procellis vel globosos turbines
exsistere ictos undis concursantibus:
nisi quas terrestris pontus strages conciet,
aut forte Triton fuscina evertens specus
subter radices penitus undanti in freto
molem ex profundo saxeam ad caelum erigit.

dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

sic aut inciti atque alacres rostris perfremunt
delphini.

item alia multa:

— Silvani melo
consimilem ad auris cantum et auditum refert.

ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque 90
vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et aequabilis omniaque ratis ordinibus moderata inmutabilique constantia, intellegere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. nunc autem mihi videntur ne 36
suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium. principio enim terra sita in me- 91
dia parte mundi circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud

quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris; tritum est enim pro Latino. hunc rursus amplectitur inmensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

> hoc, quod memoro, nostri caelum, Graii perhibent aethera:

quasi vero non Graius hoc dicat. at Latine loquitur. si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. docet idem alio loco:

> Graiugena de istoc aperit ipsa oratio.

92 sed ad maiora redeamus. ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce conlustrans, multis partibus maior atque amplior quam terra universa; deinde reliqua sidera magnitudinibus inmensis. atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus moderatione et temperatione sublata.

37 Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persua-
93 deat corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? hoc qui existimet fieri potuisse, non intellego, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae vel quales libet aliquo coiciantur, posse ex iis in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit
94 tantum valere fortuna. isti autem quem ad modum adseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam *ποιότητα* Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabilis potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem [faciliora]. certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse vide-

antur. praeclare ergo Aristoteles 'si essent' inquit 'qui 95
sub terra semper habitavissent bonis et inlustribus domi-
ciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructa-
que rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati
putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, ac-
cepissent autem fama et auditione esse quoddam numen
et vim deorum, deinde aliquo tempore patefactis terrae
faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca,
quae nos incolimus, atque exire potuissent, cum repente
terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitu-
dinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque so-
lem, eiusque cum magnitudinem pulchritudinemque, tum
etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret
toto caelo luce diffusa, cum autem terras nox opacasset,
tum caelum totum cernerent astris distinctum et orna-
tum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum
senescentis, eorumque omnium ortus et occasus atque in
omni aeternitate ratos inmutabilisque cursus [quae] cum
viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deo-
rum esse arbitrarentur.' atque haec quidem ille; nos 38
autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eru- 96
ptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscura-
visse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo
agnosceret, cum autem tertio die sol inluxisset, tum ut
revixisse sibi viderentur: quod si hoc idem ex aeternis
tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quae-
nam species caeli videretur? sed adsiduitate cotidiana et
consuetudine oculorum adsuescunt animi neque admiran-
tur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper
vident, proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo
rerum debeat ad exquirendas causas excitare. quis enim 97
hunc hominem dixerit, qui, cum tam certos caeli motus,
tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia conexa
et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem eaque
casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur nullo con-
silio adsequi possumus? an cum machinatione quadam
moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia
permulta, non dubitamus quin illa opera sint rationis,
cum autem impetum caeli cum admirabili celeritate mo-
veri vertique videmus constantissime conficientem vicis-

situdines anniversarias cum summa salute et conserva-
tione rerum omnium, dubitamus quin ea non solum ratione
98 fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? licet enim
iam remota subtilitate disputandi oculis quodam modo
contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina
providentia dicimus constitutas.

39 Ac principio terra universa cernatur, locata in media
sede mundi, solida et globosa et undique ipsa in sese
nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arbori-
bus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo in-
satiabili varietate distinguitur. adde huc fontium gelidas
perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vesti-
tus viridissimos, speluncarum concavas amplitudines,
saxorum asperitates, inpendentium montium altitudines
inmensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri
99 argentique venas infinitamque vim marmoris. quae vero
et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel fera-
rum! qui volucrium lapsus atque cantus! qui pecudum
pastus! quae vita silvestrium! quid iam de hominum ge-
nere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non pa-
tiuntur eam nec inmanitate beluarum efferari nec stir-
pium asperitate vastari, quorumque operibus agri, insulae
litoraque conlucent distincta tectis et urbibus. quae si,
ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam
100 intuens terram de divina ratione dubitaret. at vero
quanta maris est pulchritudo! quae species universi!
quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates
orarum ac litorum! quot genera quamque disparia par-
tim submersarum, partim fluitantium et innantium belua-
rum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! ipsum
autem mare sic terram adpetens litoribus cludit, ut una
101 ex duabus naturis conflata videatur. exim mari finitimus
aër die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenua-
tus sublime fertur, tum autem concretus in nubis cogitur
umoremque conligens terram auget imbribus, tum effluens
huc et illuc ventos efficit. idem annuas frigorum et ca-
lorum facit varietates idemque et volatus alitum sustinet
40 et spiritu ductus alit et sustentat animantis. restat ulti-
mus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et
coërcens caeli conplexus, qui idem aether vocatur, ex-

trema ora et determinatio mundi, in quo cum admirabi-
litate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt.
e quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra 102
superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et
occidens diem noctemque conficit et modo accedens, tum
autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab
extremo contrarias facit, quarum in intervallo tum quasi
tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat,
ut cum caelo hilarata videatur. luna autem, quae est, ut 103
ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae,
isdem spatiis vagatur, quibus sol, sed tum congrediens
cum sole, tum degrediens, et eam lucem, quam a sole
accepit, mittit in terras et varias ipsa lucis mutationes
habet, atque etiam tum subiecta atque opposita soli ra-
dios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram
terrae, cum est e regione solis, interpositu interiectuque
terrae repente deficit. isdemque spatiis eae stellae, quas
vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo
oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum
retardantur, saepe etiam insistunt; quo spectaculo nihil 104
potest admirabilius esse, nihil pulchrius. sequitur stel-
larum inerrantium maxima multitudo, quarum ita de-
scripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitu-
dine nomina invenerint.' atque hoc loco me intuens 41
'utar' inquit 'carminibus Arateis, quae a te admodum
adulescentulo conversa ita me delectant, quia Latina
sunt ut multa ex iis memoria teneam. ergo, ut oculis
adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

> cetera labuntur celeri caelestia motu,
> cum caeloque simul noctisque diesque feruntur,

quorum contemplatione nullius expleri potest animus 105
naturae constantiam videre cupientis.

> extremusque adeo duplici de cardine vertex
> dicitur esse polus.

hunc circum Arctoe duae feruntur, numquam occidentes:

> ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
> altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

> quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106 paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
sed prior illa magis stellis distincta refulget
et late prima confestim a nocte videtur,
haec vero parva est, sed nautis usus in hac est;
nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

42 et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
torvus Draco serpit subter superaque revolvens
sese conficiensque sinus e corpore flexos.

107 eius cum totius sit praeclara species, in primis aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum:

huic non una modo caput ornans stella relucet,
verum tempora sunt duplici fulgore notata,
e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
atque uno mentum radianti sidere lucet:
obstipum caput at tereti cervice reflexum
obtutum in cauda maioris figere dicas.

108 et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus:

hoc caput hic paulum sese subito aequore condit,
ortus ubi atque obitus partem admiscentur in unam.

id autem caput

attingens defessa velut maerentis imago
vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
hic illa eximio posita est fulgore Corona.

atque haec quidem a tergo, propter caput autem Anguitenens:

109 quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
atque eius ipse manet religatus corpore torto:
namque virum medium serpens sub pectora cingit.
ille tamen nitens graviter vestigia ponit
atque oculos urguet pedibus pectusque Nepai.

Septentriones autem sequitur

Arctophylax, volgo qui dicitur esse Bootes,
quod quasi temoni adiunctam prae se quatit Arctum.

dein quae sequuntur; huic enim Booti 110
subter praecordia fixa videtur
stella micans radiis, Arcturus nomine claro,
cui subiecta fertur
spicum inlustre tenens splendenti corpore Virgo.
atque ita demetata signa sunt, ut in tantis discriptionibus 43
divina sollertia adpareat:
et natos Geminos invises sub caput Arcti.
subiectus mediae est Cancer pedibusque tenetur
magnus Leo tremulam quatiens e corpore flammam.
Auriga
sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
at Capra laevum umerum clara obtinet.
tum quae sequuntur:
verum haec est magno atque inlustri praedita signo,
contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem.
cuius sub pedibus
corniger est valido conixus corpore Taurus.
eius caput stellis conspersum est frequentibus: 111
has Graeci stellas Hyadas vocitare suërunt
[a pluendo; ὕειν enim est pluere]: nostri inperite suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur:
namque ipse ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.
hunc antecedit
obscura specie stellarum Cassiepia.
hanc autem inlustri versatur corpore propter
Andromeda aufugiens aspectum maesta parentis.
huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti
summum contingit caput alvo, stellaque iungens
una tenet duplicis communi lumine formas,
aeternum ex astris cupiens conectere nodum.
exin contortis Aries cum cornibus haeret,
quem propter
Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante
et magis horriferis aquilonis tangitur auris.
ad pedes Andromedae Perseus describitur, 44
quem summa *a* regione aquilonis flamina pulsant. 112

cuius propter laevum genu
Vergilias tenui cum luce videbis.
inde Fides leviter posita et convexa videtur.
inde est Ales avis lato sub tegmine caeli.
capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius.
tum gelidum valido de pectore frigus anhelans
corpore semifero magno Capricornus in orbe,
quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.
113 hinc autem aspicitur,
ut sese ostendens emergit Scorpios alte
posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
at propter se Aquila ardenti cum corpore portat.
deinde Delphinus,
exinde Orion obliquo corpore nitens,
114 quem subsequens
fervidus ille Canis stellarum luce refulget.
post Lepus subsequitur
curriculum numquam defesso corpore sedans.
at Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. —
hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
fluminis inlustri tangentem corpore ripas.
quem longe serpentem et manantem aspicies
— proceraque Vincla videbis,
quae retinent Piscis caudarum a parte locata. —
inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.
propterque Centaurus
cedit Equi partis properans subiungere Chelis.
hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
tendit et inlustrem truculentus cedit ad Aram;
hic sese infernis e partibus erigit Hydra,
cuius longe corpus est fusum,
in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
extremam nitens plumato corpore Corvus
rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, *Προκύων* Graio qui nomine fertur.

haec omnis discriptio siderum atque hic tantus caeli or- 115
natus ex corporibus huc et illuc casu et temere cursan-
tibus potuisse effici cuiquam sano videri potest? aut vero
alia quae natura mentis et rationis expers haec efficere
potuit, quae non modo ut fierent ratione eguerunt, sed
intellegi qualia sint sine summa ratione non possunt?

Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius 45
quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret ad
permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius;
omnes enim partes eius undique medium locum capes-
sentes nituntur aequaliter. maxime autem corpora inter
se iuncta permanent, cum quasi quodam vinculo circum-
dato conligantur, quod facit ea natura, quae per omnem
mundum omnia mente et ratione conficiens funditur et
ad medium rapit et convertit extrema. quocirca, si 116
mundus globosus est ob eamque causam omnes eius par-
tes undique aequabiles ipsae per se atque inter se con-
tinentur, contingere idem terrae necesse est, ut omnibus
eius partibus in medium vergentibus — id autem medium
infimum in sphaera est — nihil interrumpat, quo labe-
factari possit tanta contentio gravitatis et ponderum.
eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium
tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequa-
biliter neque redundat umquam neque effunditur. huic 117
autem continens aër fertur ille quidem levitate sublime,
sed tamen in omnis partis se ipse fundit; itaque et mari
continuatus et iunctus est et natura fertur ad caelum,
cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem
spiritum praebet animantibus; quem conplexa summa
pars caeli, quae aetheria dicitur, et suum retinet ardo-
rem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris
extremitate coniungitur. in aethere autem astra volvun- 46
tur, quae se et nisu suo conglobata continent et forma
ipsa figuraque sua momenta sustentant; sunt enim ru-
tunda, quibus formis, ut ante dixisse videor, minime
noceri potest. sunt autem stellae natura flammeae; quo- 118
circa terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a
sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur, quibus
altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt
eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat

aut admodum paulum, quod astrorum ignis et aetheris
flamma consumit. ex quo eventurum nostri putant id,
de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum
omnis mundus ignesceret, cum umore consumpto neque
terra ali posset nec remearet aër, cuius ortus aqua omni
exhausta esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem,
a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret
119 atque idem ornatus oreretur. nolo in stellarum ratione
multus vobis videri maximeque earum, quae errare di-
cuntur, quarum tantus est concentus ex dissimillimis
motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Mar-
tis incendat, iis interiecta Iovis inlustret et temperet
infraque Martem duae Soli oboediant, ipse Sol mundum
omnem sua luce conpleat ab eoque Luna inluminata
graviditates et partus adferat maturitatesque gignendi:
quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi in-
columitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc
horum nihil umquam reputavisse certo scio.

47 120 Age, ut a caelestibus rebus ad terrestris veniamus,
quid est in his, in quo non naturae ratio intellegentis
adpareat? principio eorum, quae gignuntur e terra, stir-
pes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et e terra
sucum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continen-
tur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a
frigoribus et caloribus tutiores. iam vero vites sic clavi-
culis adminicula tamquam manibus adprehendunt atque
ita se erigunt ut animantes. quin etiam a caulibus, si
propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere
121 dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. animantium
vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in
suo quaeque genere permaneat! quarum aliae coriis tectae
sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma
alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus
armatas, alias habere effugia pinnarum. pastum autem
animantibus large et copiose natura eum, qui cuique
aptus erat, conparavit. enumerare possum, ad eum pa-
stum capessendum conficiendumque quae sit in figuris
animantium et quam sollers subtilisque discriptio partium
quamque admirabilis fabrica membrorum; omnia enim,
quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata

sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam
detinendam non necessarium. dedit autem eadem natura 122
beluis et sensum et adpetitum, ut altero conatum habe-
rent ad naturalis pastus capessendos, altero secernerent
pestifera a salutaribus. iam vero alia animalia gradiendo,
alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia
nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis ca-
pessunt, partim unguium tenacitate adripiunt, partim
aduncitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vo-
rant, alia mandunt. atque etiam aliorum ea est humili-
tas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant; quae
autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut
cameli, adiuvantur proceritate collorum; manus etiam
data elephanto est, quia propter magnitudinem corporis
difficilis aditus habebat ad pastum. at, quibus bestiis 48
erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vi- 123
ris natura dedit aut celeritatem. data est quibusdam
etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis
aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant,
aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit,
adripiunt idque consumunt. pina vero — sic enim Graece
dicitur — duabus grandibus patula conchis cum parva
squilla quasi societatem coit conparandi cibi; itaque cum
pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum
admonita *a* squilla morsu conprimit conchas. sic dissi-
millimis bestiolis communiter cibus quaeritur. in quo 124
admirandum est, congressune aliquo inter se an iam inde
ab ortu natura ipsa congregatae sint. est etiam admira-
tio non nulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in
terra; veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedam-
que serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti
possunt, aquam persequuntur. quin etiam anitum ova
gallinis saepe supponimus, e quibus pulli orti primo
aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus excusi fotique
sunt, deinde eas relinquunt et effugiunt sequentis, cum
primum aquam quasi naturalem domum videre potuerunt:
tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custo-
diam. legi etiam scriptum esse avem quandam, quae plata- 49
lea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad
eas avis, quae se in mari mergerent, quae cum emersissent

piscemque cepissent, usque eo premere earum capita
mordicus, dum illae captum amitterent, in quod ipsa in-
vaderet. eademque haec avis scribitur conchis se solere
conplere easque, cum stomachi calore concoxerit, evomere
125 atque ita eligere ex iis quae sunt esculenta. ranae au-
tem marinae dicuntur obruere sese harena solere et mo-
veri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces cum
accesserint, confici a ranis atque consumi. miluo est
quoddam bellum quasi naturale cum corvo; ergo alter
alterius ubicumque nanctus est ova frangit. illud vero
ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest
non mirari? grues, cum loca calidiora petentes maria
transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo
angulo aër [ab iis] adversus pellitur, deinde sensim ab
utroque latere tamquam remis, ita pinnis cursus avium
levatur; basis autem trianguli, quem efficiunt grues, ea
tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo
praevolantium colla et capita reponunt, quod quia ipse
dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, re-
volat, ut ipse quoque quiescat. in eius locum succedit
ex iis, quae adquierunt, eaque vicissitudo in omni cursu
126 conservatur. multa eius modi proferre possum, sed ge-
nus ipsum videtis. iam vero illa etiam notiora, quanto
se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent,
50 ut in cubilibus delitiscant. at quam illa mirabilia, quod,
ea quae nuper, id est paucis ante saeclis, medicorum in-
geniis reperta sunt, vomitione canes, purgantes autem
alvos ibes Aegyptiae curantur. auditum est pantheras,
quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium
quoddam habere, quo cum essent usae, non morerentur,
capras autem in Creta feras, cum essent confixae vene-
natis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocare-
tur, quam cum gustavissent, sagittas excidere [dicunt] e
127 corpore; cervaeque paulo ante partum perpurgant se
quadam herbula, quae seselis dicitur. iam illa cernimus,
ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat:
cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga
se, aliae occultatione tutantur; atramenti effusione sepiae,
torpore torpedines, multae etiam insectantis odoris into-
lerabili foeditate depellunt.

Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna ad- 51
hibita cura est a providentia deorum, ut semper essent
et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae
a terra stirpibus continerentur; quae quidem omnia eam
vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur,
idque semen inclusum est in intuma parte earum baca-
rum, quae ex quaque stirpe funduntur, isdemque semi-
nibus et homines adfatim vescuntur et terrae eiusdem
generis stirpium renovatione conplentur. quid loquar, 128
quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem
earum generis adpareat? nam primum aliae mares, aliae
feminae sunt, quod perpetuitatis causa machinata na-
tura est, deinde partes corporis et ad procreandum et
ad concipiendum aptissimae, et in mari et in femina com-
miscendorum corporum mirae libidines; cum autem in
locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese
eoque saeptum fingit animal, quod cum ex utero elapsum
excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis
fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paulo
ante nata sunt, sine magistro duce natura mammas ad-
petunt earumque ubertate saturantur. atque ut intelle-
gamus nihil horum esse fortuitum et haec omnia esse
opera providae sollertisque naturae, quae multiplicis fe-
tus procreant, ut sues, ut canes, iis mammarum data est
multitudo, quas easdem paucas habent eae bestiae, quae
pauca gignunt. quid dicam, quantus amor bestiarum 129
sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt,
usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? etsi
pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt; facile
enim illa aqua et sustinentur et fetum fundunt. testu- 52
dines autem et crocodilos dicunt, cum in terra partum
ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascun-
tur et educantur ipsa per sese. iam gallinae avesque
reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et
cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt
mollissume substernunt, ut quam facillume ova serven-
tur, e quibus pullos cum excuderunt, ita tuentur, ut et
pinnis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a
sole, se opponant; cum autem pulli pinnulis uti possunt,
tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura

130 liberantur. accedit ad non nullorum animantium et ea-
rum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem
hominum etiam sollertia et diligentia; nam multae et
pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum
salvae esse non possunt. magnae etiam opportunitates
ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in
locis reperiuntur. Aegyptum Nilus inrigat et, cum tota
aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit molli-
tosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Meso-
potamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quot annos
quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium
fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et
mitigat, sed eos etiam conserit; magnam enim vim semi-
131 num secum frumenti similium dicitur deportare. multa-
que alia in aliis locis commemorabilia proferre possum,
53 multos fertilis agros alios aliorum fructuum. sed illa
quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescen-
dum, tam varia et tam iucunda gignit, neque ea uno
tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia!
quam tempestivos autem dedit, quam salutaris non modo
hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omni-
bus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias! quorum flatu
nimii temperantur calores; ab isdem etiam maritimi cur-
sus celeres et certi diriguntur. multa praetereunda sunt
132 [et tamen multa dicuntur]; enumerari enim non possunt
fluminum opportunitates, aestus maritimi [multum] acce-
dentes et recedentes, montes vestiti atque silvestres, sa-
linae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum
salutarium plenissimae terrae, res denique innumerabiles
ad victum et ad vitam necessariae. iam diei noctisque
vicissitudo conservat animantis tribuens aliud agendi
tempus, aliud quiescendi. sic undique omni ratione
concluditur mente consilioque divino omnia in hoc mundo
ad salutem omnium conservationemque admirabiliter ad-
ministrari.

133 Hic quaerat quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. at id quidem absurdum est. an bestiarum? nihilo probabilius deos mutarum et nihil intellegentium causa

tantum laborasse. quorum igitur causa quis dixerit effe-
ctum esse mundum? eorum scilicet animantium, quae
ratione utuntur. hi sunt di et homines, quibus profecto
nihil est melius; ratio est enim, quae praestet omnibus.
ita fit credibile deorum et hominum causa factum esse
mundum quaeque in eo sint omnia. faciliusque intelle- 54
getur a dis inmortalibus hominibus esse provisum, si erit
tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae na-
turae figura atque perfectio. nam cum tribus rebus 134
animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu, ad haec
omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis
naribus spiritu augetur; dentibus autem in ore constru-
ctis manditur atque extenuatur et molitur cibus: eorum
adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem confi-
ciunt, qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua
adiuvari videtur. linguam autem ad radices eius haerens 135
excipit stomachus, quo primum inlabuntur ea, quae ac-
cepta sunt ore; is utraque ex parte tosillas attingens
palato extremo atque intimo terminatur. atque is agita-
tione et motibus linguae cum depulsum et quasi detru-
sum cibum accepit, depellit; ipsius autem partes eae,
quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae
autem supra, contrahuntur. sed cum aspera arteria, sic 136
enim a medicis appellatur, ostium habeat adiunctum
linguae radicibus, paulo supra quam ad linguam stoma-
chus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat ex-
cipiatque animam, eam quae ducta est spiritu, eandem-
que a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam
quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si
quid in eam cibi forte incidisset, spiritus inpediretur.
sed cum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis
sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus
spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta,
quae constat fere e nervis, est autem multiplex et tor-
tuosa arcetque et continet, sive illud aridum est sive
umidum quod recepit, ut id mutari et concoqui possit,
eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne, quod
accepit, cogit et confundit, ut facile et calore, quem
multum habet, et terendo et praeterea spiritu omnia
cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. in 55

pulmonibus autem inest raritas quaedam et adsimilis
spongiis mollitudo ad hauriendum spiritum aptissima,
qui tum se contrahunt adspirantes, tum intrante spiritu
dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo ma-
137 xime aluntur animantes. ex intestinis autem secretus a
reliquo cibo sucus is, quo alimur, permanat ad iecur per
quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris —
sic enim appellantur — ductas et directas vias, quae
pertinent ad iecur eique adhaerent. atque inde aliae
alio pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore dila-
psus. ab eo cibo cum est secreta bilis eique umores,
qui e renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem ver-
tunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas om-
nes eius viae pertinent, per quas lapsus cibus in hoc
ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confun-
ditur perque eam ad cor confectus iam coctusque perla-
bitur, a corde autem in totum corpus distribuitur per
venas admodum multas in omnis partis corporis per-
138 tinentis. quem ad modum autem reliquiae cibi depel-
lantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus,
haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum
est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. illa potius ex-
plicetur incredibilis fabrica naturae: nam quae spiritu in
pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spi-
ritu, deinde contagione pulmonum, ex eaque pars red-
ditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam,
quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter ad-
iunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam
cavam influit; eoque modo ex his partibus et sanguis
per venas in omne corpus diffunditur et spiritus per ar-
terias. utraeque autem crebrae multaeque toto corpore
intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divi-
139 nique testantur. quid dicam de ossibus, quae subiecta
corpori mirabilis commissuras habent et ad stabilitatem
aptas et ad artus finiendos adcommodatas et ad motum
et ad omnem corporis actionem? huc adde nervos, a
quibus artus continentur, eorumque implicationem cor-
pore toto pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde
56 140 tracti et profecti in corpus omne ducuntur. ad hanc
providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem

adiungi multa possunt, e quibus intellegatur, quantae res hominibus [a dis] quamque eximiae tributae sint. quae primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent; sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et conlocati sunt; nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere, et aures, cum so- 141
num percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus conlocatae sunt, itemque nares et, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit; tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnis ictus omnisque minimos et frigoris et caloris adpulsus sentire possimus. atque ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic natura res similis procul amandavit a sensibus. quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest 57
esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in 142
sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et saepsit, quas [primum] perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. sed lubricos oculos fecit et mobilis, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent, aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet, palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperiendas, idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate; munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, qui- 143
bus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et

somno coniventibus, cum oculis ad cernendum non ege-
remus, [ut qui] tamquam involuti quiescerent. latent
praeterea utiliter et excelsis undique partibus saepiuntur:
primum enim superiora superciliis obducta sudorem a
capite et fronte defluentem repellunt; genae deinde ab
inferiore parte tutantur subiectae leniterque eminentes,
nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus
144 esse videatur. auditus autem semper patet; eius enim
sensu etiam dormientes egemus, a quo cum sonus est
acceptus, etiam e somno excitamur. flexuosum iter ha-
bet, ne quid intrare possit, si simplex et directum pa-
teret; provisum etiam ut, si qua minima bestiola cona-
retur inrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco
inhaeresceret. extra autem eminent quae appellantur
aures et tegendi causa factae tutandique sensus et ne
adiectae voces laberentur atque errarent, prius quam
sensus ab iis pulsus esset. sed duros et quasi corneolos
habent introitus multisque cum flexibus, quod his naturis
relatus amplificatur sonus; quocirca et in fidibus testu-
dine resonatur aut cornu, et ex tortuosis locis et inclusis
145 *soni* referuntur ampliores. similiter nares, quae semper
propter necessarias utilitates patent, contractiores habent
introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere,
umoremque semper habent ad pulverem multaque alia
depellenda non inutilem. gustatus praeclare saeptus est;
ore enim continetur et ad usum apte et ad incolumitatis
58 custodiam. omnisque sensus hominum multo antecellit
sensibus bestiarum: primum enim oculi in iis artibus,
quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatis-
que formis, in corporum etiam motione atque gestu
multa cernunt subtilius, colorum etiam et figurarum
[tum] venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decen-
tiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora; nam et
virtutes et vitia [cognoscunt], iratum propitium, laetan-
tem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque
146 cognoscunt. auriumque item est admirabile quoddam
artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis et in
tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, inter-
valla, distinctio et vocis genera permulta: canorum fu-
scum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum, quae

hominum solum auribus iudicantur. nariumque item et
gustandi et arte tangendi magna iudicia sunt. ad quos
sensus capiendos et perfruendos plures etiam quam vel-
lem artes repertae sunt; perspicuum est enim, quo con-
positiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo
corporum lenocinia processerint.

Iam vero animum ipsum mentemque hominis, ratio- 59
nem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta 147
esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. de
quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, elo-
quentiam: quo enim tu illa modo diceres! quanta primum
intellegentia, deinde consequentium rerum cum primis
coniunctio et conprehensio esset in nobis, ex quo vide-
licet, quid ex quibusque rebus efficiatur, [idque ratione,]
concludimus, singulasque res definimus circumscripteque
conplectimur, ex quo scientia intellegitur quam vim ha-
beat, [qualis sit,] qua ne in deo quidem est res ulla
praestantior. quanta vero illa sunt, quae vos Academici
infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae
extra sunt, percipimus atque conprehendimus! ex quibus 148
conlatis inter se et conparatis artis quoque efficimus,
partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessa-
rias. iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, elo-
quendi vis, quam est praeclara quamque divina! quae
primum efficit ut et ea, quae ignoramus, discere et ea,
quae scimus, alios docere possimus; deinde hac cohor-
tamur, hac persuademus, hac consolamur adflictos, hac
deducimus perterritos a timore, hac gestientis conprimi-
mus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec
nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita
inmani et fera segregavit. ad usum autem orationis in- 149
credibile est, si diligenter attenderis, quanta opera ma-
chinata natura sit: primum enim a pulmonibus arteria
usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium
a mente ducens percipitur et funditur; deinde in ore sita
lingua est finita dentibus; ea vocem inmoderate profusam
fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos
efficit, cum et ad dentis et ad alias partis pellit oris. itaque
plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum
dentis, naris cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

60 Quam vero aptas quamque multarum artium mini-
150 stras manus natura homini dedit! digitorum enim con-
tractio facilis facilisque porrectio propter mollis commis-
suras et artus nullo in motu laborat; itaque ad pingendum,
ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos
sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum.
atque haec oblectationis: illa necessitatis, cultus dico
agrorum exstructionesque tectorum, tegumenta corporum
vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri; ex
quo intellegitur ad inventa animo, percepta sensibus,
adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti,
ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbis, muros, domicilia,
151 delubra haberemus. iam vero operis hominum, id est
manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia; nam et
agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim con-
sumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea
vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volantibus,
partim capiendo, partim alendo. efficimus etiam domitu
nostro quadripedum vectiones, quorum celeritas atque
vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. nos onera qui-
busdam bestiis, nos iuga inponimus; nos elephantorum
acutissumis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem
nostram abutimur; nos e terrae cavernis ferrum elicimus,
rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti,
auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas
et ad ornatum decoras; arborum autem consectione om-
nique materia et culta et silvestri partim ad calficiendum
corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur,
partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora calores-
152 que pellamus. magnos vero usus adfert ad navigia
facienda, quorum cursibus subpeditantur omnes undique
ad vitam copiae, quasque res violentissimas natura ge-
nuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque
ventorum, propter nauticarum rerum scientiam plurimis-
que maritimis rebus fruimur atque utimur. terrenorum
item commodorum omnis est in homine dominatus: nos
campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri
lacus; nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum
inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina
arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique mani-

bus in rerum natura quasi alteram naturam efficere co-
namur.

Quid vero? hominum ratio non in caelum usque pe- 61
netravit? soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, 153
obitus cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus
est dies, mensis, annus, defectiones solis et lunae cogni-
tae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quan-
tae, quando futurae sint. quae contuens animus accedit
ad cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniun-
cta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata
exsistit par et similis deorum, nulla alia re nisi inmorta-
litate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens cae-
lestibus. quibus rebus expositis satis docuisse videor,
hominis natura quanto omnis anteiret animantis: ex quo
debet intellegi nec figuram situmque membrorum nec
ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna.

Restat ut doceam atque aliquando perorem, omnia, 154
quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, homi-
num causa facta esse et parata. principio ipse mundus 62
deorum hominumque causa factus est [quaeque in eo
sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt]:
est enim mundus quasi communis deorum atque hominum
domus aut urbs utrorumque; soli enim ratione utentes
iure ac lege vivunt. ut igitur Athenas et Lacedaemonem
Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est
conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum
populorum recte esse dicuntur, sic, quaecumque sunt in
omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. iam 155
vero circumitus solis et lunae reliquorumque siderum,
quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen
et spectaculum hominibus praebent; nulla est enim insa-
tiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem soller-
tiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati matu-
ritates temporum et varietates mutationesque cognovimus:
quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse
causa iudicandum est. terra vero feta frugibus et vario 156
leguminum genere, quae cum maxuma largitate fundit,
ea ferarumne an hominum causa gignere videtur? quid
de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrumi laetis-
sumique fructus nihil omnino ad bestias pertinent; neque

enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi
percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla
pecudum scientia est, earumque omnium rerum hominum
63 num est et usus et cura. ut fidis igitur et tibias eorum
157 causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea,
quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur,
nec, si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt,
illarum quoque causa ea nata esse dicemus: neque
enim homines murum aut formicarum causa frumentum
condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum;
itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini
158 palam et libere. hominum igitur causa eas rerum copias
conparatas fatendum est, ni forte tanta ubertas et varietas
pomorum eorumque iucundus non gustatus solum,
sed odoratus etiam et aspectus, dubitationem adfert quin
hominibus solis ea natura donaverit; tantumque abest,
ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias
hominum gratia generatas esse videamus: quid
enim oves aliud adferunt nisi ut earum villis confectis
atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali
neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu
hominum et curatione potuissent. canum vero tam fida
custodia tamque amans dominorum adulatio tantumque
odium in externos et tam incredibilis ad investigandum
sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat
aliud nisi se ad hominum commoditates esse generatos?
159 quid de bubus loquar? quorum ipsa terga declarant
non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices
autem natae ad iugum, tum vires umerorum et latitudines
ad aratra extrahenda: quibus cum terrae subigerentur
fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae
loquuntur, vis nulla umquam adferebatur.

ferrea tum vero proles exorta repente est
ausaque funestum prima'st fabricarier ensem
et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

tanta putabatur utilitas percipi e bubus, ut eorum visce-
64 ribus vesci scelus haberetur. longum est mulorum persequi
utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum
160 paratae sunt. sus vero quid habet praeter escam? cui

quidem, ne putesceret, animam ipsam pro sale datam
dicit esse Chrysippus; qua pecude, quod erat ad vescen-
dum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. quid
multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium?
ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum *πρόνοια*
nostra Epicurea fuisse videatur. atque eae ne caperen-
tur quidem nisi hominum ratione atque sollertia: quam-
quam avis quasdam et alites et oscines, ut nostri augures
appellant, rerum augurandarum causa esse natas puta-
mus. iam vero inmanis et feras beluas nanciscimur ve- 161
nando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando ad
similitudinem bellicae disciplinae et utamur domitis et
condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum corpori-
bus remedia morbis et volneribus eliciamus, sicut ex
quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longin-
qui temporis usu et periclitatione percepimus. totam
licet animis tamquam oculis lustrare terram mariaque
omnia: cernes iam spatia frugifera atque inmensa cam-
porum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus,
tum incredibili cursus maritimos celeritate; nec vero 162
supra terram, sed etiam in intumis eius tenebris pluri-
marum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta
ab hominibus solis invenitur.

Illud vero, quod uterque vestrum adripiet fortasse ad 65
reprehendendum, Cotta, quia Carneades lubenter in Stoi-
cos invehebatur, Velleius, quia nihil tam inridet Epicurus
quam praedictionem rerum futurarum, mihi videtur vel
maxume confirmare deorum providentia consuli rebus
humanis: est enim profecto divinatio, quae multis locis,
rebus, temporibus adparet cum in privatis, tum maxume
in publicis. multa cernunt haruspices, multa augures 163
provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinatio-
nibus, multa somniis, multa portentis, quibus cognitis
multae saepe res ex hominum sententia atque utilitate
partae, multa etiam pericula depulsa sunt. haec igitur
sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futura-
rum homini profecto est nec alii cuiquam a dis inmorta-
libus data. quae si singula vos forte non movent, uni-
versa certe tamen inter se conexa atque coniuncta movere
debebant. nec vero universo generi hominum solum, 164

sed etiam singulis a dis inmortalibus consuli et provideri solet; licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad
66 singulos. nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus, his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab
165 oriente ad occidentem colunt. sin autem *his* consulunt, qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus, etiam illis consulunt, qui partis eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. ergo et earum partis diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et earum urbium separatim ab universis singulos [diligunt], ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum, Lutatium, secundo Maxumum, Marcellum, Africanum, post hos Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singularis viros, quorum neminem nisi iuvante deo talem fuisse credendum est:
166 quae ratio poëtas maxumeque Homerum inpulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, qualis supra commemoravi, declarant ab iis et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intellegitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. multa praeterea ostentis, multa extis admonemur multisque rebus aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divina-
167 tionis efficeret. nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu divino umquam fuit. nec vero *id* ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus: magna di curant, parva neglegunt. magnis autem viris prosperae semper omnes res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda 67 168
putarem de natura deorum; tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas, eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus amplificavit Academia, potius huc conferas: mala enim et inpia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.'

M. TULLII CICERONIS
DE DEORUM NATURA
AD M. BRUTUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de dis rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distributa est. Nam prima parte ille respondet (cap. 3—7) ad ea, quibus Balbus docere voluerat esse deos. Ac primum quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde agit de argumento a divinatione petito et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte (cap. 8—25) omnia ea impugnantur, quae de dis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primum non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas vindicata erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos deos et quos plebs superstitiosa venerabatur *σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia autem pars disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse hominibus contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argumentum libri secundi in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt (cap. 26—40); ostendit enim primum, quibus rebus di hominibus consuluisse dicantur, earum plerasque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala fortuna usos esse

---

1 Quae cum Balbus dixisset, tum adridens Cotta 'sero'
1 inquit 'mihi, Balbe, praecipis, quid defendam; ego enim te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse medita-

bar, neque tam refellendi tui causa quam ea, quae minus
intellegebam, requirendi; cum autem suo cuique iudicio
sit utendum, difficile factu est me id sentire, quod tu
velis.' hic Velleius 'nescis,' inquit 'quanta cum exspe- 2
ctatione, Cotta, sim te auditurus; iucundus enim Balbo
nostro sermo tuus contra Epicurum fuit: praebebo igitur
ego me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem;
spero enim te, ut soles, bene paratum venire.' tum 3
Cotta 'sic me hercule,' inquit 'Vellei; neque enim mihi
par ratio cum Lucilio est ac tecum fuit.' 'qui tandem?'
inquit ille. 'quia mihi videtur Epicurus vester de dis
inmortalibus non magno opere pugnare; tantum modo
negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut
criminis; cum vero deos nihil agere, nihil curare con-
firmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum
membrorum usum nullum habere, ludere videtur satis-
que putare, si dixerit esse quandam beatam naturam et
aeternam: a Balbo autem animadvertisti, credo, quam 4
multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen
apta inter se et cohaerentia; itaque cogito, ut dixi, non
tam refellere eius orationem quam ea, quae minus intel-
lexi, requirere. qua re, Balbe, tibi permitto, responde-
rene mihi malis de singulis rebus quaerenti ex te ea,
quae parum accepi, an universam audire orationem meam.'
tum Balbus: 'ego vero, si quid explanari tibi voles, re-
spondere malo; sin me interrogare non tam intellegendi
causa quam refellendi, utrum voles faciam, vel ad sin-
gula, quae requires, statim respondebo, vel, cum pero-
raris, ad omnia.' tum Cotta 'optime;' inquit 'quam ob 5
rem sic agamus, ut nos ipsa ducet oratio. sed ante quam 2
de re, pauca de me; non enim mediocriter moveor aucto-
ritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando
cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pon-
tificem, quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a
maioribus accepimus de dis inmortalibus, sacra, caeri-
monias religionesque defenderem: ego vero eas defen-
dam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione,
quam a maioribus accepi de cultu deorum inmortalium,
ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit; sed
cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem,

P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut
Cleanthen aut Chrysippum sequor, habeoque C. Laelium
augurem eundemque sapientem, quem potius audiam
dicentem de religione in illa oratione nobili quam quem-
quam principem Stoicorum; cumque omnis populi Romani
religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiun-
ctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et mon-
stris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum
ego religionum nullam umquam contemnendam putavi
mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris
constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae num-
quam profecto sine summa placatione deorum inmorta-
6 lium tanta esse potuisset. habes, Balbe, quid Cotta,
quid pontifex sentiat: fac nunc ego intellegam, tu quid
sentias; a te enim philosopho rationem accipere debeo
religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione
3 reddita credere.' tum Balbus 'quam igitur a me ratio-
nem,' inquit 'Cotta, desideras?' et ille 'quadripertita'
inquit 'fuit divisio tua, primum ut velles docere deos
esse, deinde quales essent, tum ab iis mundum regi,
postremo consulere eos rebus humanis. haec, si recte
memini, partitio fuit.' 'rectissume,' inquit Balbus 'sed
7 exspecto, quid requiras.' tum Cotta 'primum quidque
videamus,' inquit 'et si id est primum, quod inter omnis
nisi admodum inpios convenit, mihi quidem ex animo
eximi non potest, esse deos, id tamen ipsum, quod mihi
persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu
me doces.' 'quid est,' inquit Balbus 'si tibi persuasum
est, cur a me velis discere?' tum Cotta 'quia sic adgre-
dior' inquit 'ad hanc disputationem, quasi nihil umquam
audierim de dis inmortalibus, nihil cogitaverim; rudem
me et integrum discipulum accipe et ea, quae requiro,
doce.' 'dic igitur,' inquit 'quid requiras.' 'egone? pri-
mum illud, cur, quod [perspicuum in istam partem] ne
egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum
et inter omnis constaret, de eo ipso tam multa dixeris.'
'quia te quoque' inquit 'animadverti, Cotta, saepe, cum
in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare
iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa; atque
hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci: tu

autem, qui id quaeris, similiter facis ac si me roges, cur te duobus contuear oculis et non altero coniveam, cum
idem uno adsequi possim.' tum Cotta 'quam simile 4
istud sit,' inquit 'tu videris: nam ego neque in causis, 9
si quid est evidens, de quo inter omnis conveniat, argumentari soleo; perspicuitas enim argumentatione elevatur; nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. cur coniveres autem altero oculo, causa non esset, cum idem obtutus esset amborum et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. sed quia non confidebas tam esse id perspicuum, quam tu velles, propterea multis argumentis deos esse docere voluisti: mihi enim unum sat erat, ita nobis maiores nostros tradidisse; sed tu auctoritates contemnis,
ratione pugnas: patere igitur rationem meam cum tua 10
ratione contendere. adfers haec omnia argumenta, cur di sint, remque mea sententia minime dubiam argumentando dubiam facis. mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. primum fuit, cum caelum suspexissemus, statim nos intellegere esse aliquod numen, quo haec regantur; ex hoc illud etiam

aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem:

quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Capi- 11
tolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit constetque inter omnis, eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantis quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de dis immortalibus et omnium esset et cotidie cresceret. placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis prae-
sertim, qui illos insanos esse dicatis? at enim praesentis 5
videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius, nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio ve-

nisse existimas et victoriam populi Romani Vatinio po-
tius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat
princeps, nuntiavisse? ergo etiam illud in silice, quod
hodie adparet apud Regillum tamquam vestigium un-
12 gulae, Castoris equi credis esse? nonne mavis illud cre-
dere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum,
quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos,
quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie
pugnare potuisse? aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas
13 oportet, quo modo, nec fabellas anilis proferas.' tum
Lucilius 'an tibi' inquit 'fabellae videntur? nonne *ab* A.
Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam,
nonne senatus consultum de Vatinio vides? nam de Sa-
gra Graecorum etiam est volgare proverbium, qui quae
adfirmant certiora esse dicunt quam illa, quae apud Sa-
gram. his igitur auctoribus nonne debes moveri?' tum
Cotta 'rumoribus' inquit 'mecum pugnas, Balbe, ego
6 autem a te rationes * * *. sequuntur, quae futura sunt;
14 effugere enim nemo id potest, quod futurum est. saepe
autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; mise-
rum est enim nihil proficientem angi nec habere ne spei
quidem extremum et tamen commune solacium, praeser-
tim cum vos idem fato fieri dicatis omnia, quod autem
semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum.
quid igitur iuvat aut quid adfert ad cavendum scire ali-
quid futurum, cum id certe futurum sit? unde porro ista
divinatio? quis invenit fissum iecoris? quis cornicis can-
tum notavit? quis sortis? quibus ego credo, nec possum
Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere:
sed qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere,
praesertim cum plurimis de rebus divini isti mentiantur.
15 'at medici quoque'—ita enim dicebas—'saepe falluntur.'
quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divi-
natio, quae unde oriatur non intellego? tu autem etiam
Deciorum devotionibus placatos deos esse censes: quae
fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano
non possent, nisi viri tales occidissent? consilium illud
imperatorium fuit, quod Graeci *στρατήγημα* appellant,
sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae
non parcerent; rebantur enim fore ut exercitus impera-

torem equo incitato se in hostem inmittentem persequeretur, id quod evenit. nam Fauni vocem equidem numquam audivi: tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Faunus omnino quid sit nescio. non igitur adhuc, quantum 7
quidem in te est, Balbe, intellego deos esse, quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici; nam Cleanthes, 16
ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones: unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum, alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus, tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia, quartus ex astrorum ordine caelique constantia. de praesensione diximus; de perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant et a dis inmortalibus fieri existument; sed non id quaeritur, sintne 17
aliqui, qui deos esse putent: di utrum sint necne sint quaeritur. nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodem- 18
que illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse aliquid homine melius, quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi conparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque adferebas, Zenonisque brevis et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te, physice, dicta sunt de vi ignea deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur, omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum docere velles deos esse, qua re et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo; a te autem 19
idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse.' tum Balbus: 'equidem attu- 8
lisse rationes mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare et ego me ad respondendum conpararim, repente avertas orationem nec des

respondendi locum. itaque maximae res tacitae prae-
terierunt, de divinatione, de fato, quibus de quaestio-
nibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent
dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus
est, separantur. qua re, si videtur, noli agere confuse,
ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.'
20 'optime;' inquit Cotta 'itaque quoniam quattuor in par-
tis totam quaestionem divisisti de primaque diximus, con-
sideremus secundam, quae mihi talis videtur fuisse, ut,
cum ostendere velles, quales di essent, ostenderes nullos
esse; a consuetudine enim oculorum animum abducere
difficillimum dicebas, sed, cum deo nihil praestantius
esset, non dubitabas quin mundus esset deus, quo nihil
in rerum natura melius esset. modo possemus eum ani-
mantem cogitare vel potius, ut cetera oculis, sic animo
21 hoc cernere. sed cum mundo negas quicquam esse me-
lius, quid dicis melius? si pulchrius, adsentior; si aptius
ad utilitates nostras, id quoque adsentior: sin autem id
dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus
adsentior, non quo difficile sit mentem ab oculis sevo-
care, sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis,
9 possum mente conprehendere. 'nihil est mundo melius
in rerum natura.' ne in terris quidem urbe nostra: num
igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, men-
tem putas aut, quoniam non sit, num idcirco existimas
formicam anteponendam esse huic pulcherrumae urbi,
quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo
sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? videre oportet,
Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum quod velis
22 sumere. istum enim locum totum illa vetus Zenonis
brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit.
Zeno enim ita concludit: 'quod ratione utitur, id melius
est quam id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo
23 melius: ratione igitur mundus utitur.' hoc si placet,
iam efficies ut mundus optime librum legere videatur;
Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris con-
cludere: 'quod litteratum est, id est melius quam quod
non est litteratum; nihil autem mundo melius: litteratus
igitur est mundus.' isto modo etiam disertus atque idem
mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus,

postremo philosophus. saepe dixti nihil fieri sine deo nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? nihil igitur adfert pater iste Stoicorum, qua re mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse: non est igitur mundus deus, et tamen nihil est eo melius; nihil est enim eo pulchrius, nihil salutarius nobis, nihil ornatius aspectu motuque constantius. quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabilis in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec me hercule iniuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia.
sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantis 24
habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae. quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius, quid freto Siciliensi, quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri non possunt? vide quaeso, si omnis motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque febris et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? sed omnium talium
rerum ratio reddenda est: quod vos cum facere non po- 25
testis, tamquam in aram confugitis ad deum. et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus — versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit — is igitur 'si aliquid est,' inquit 'quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine; homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini; homini autem praestare quis possit nisi deus? est igitur deus.' haec omnia in eodem quo illa Zenonis
errore versantur: quid enim sit melius, quid praestabilius, 26

quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quicquam homine melius; id autem putare quemquam hominem [nihil homine esse melius] summae adrogantiae censet esse. sit sane adrogantis pluris se putare quam mundum; at illud non modo non adrogantis, sed potius prudentis, intellegere se habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et Caniculam non habere. et 'si domus pulchra sit, intellegamus eam dominis' inquit 'aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.' ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, non, quem ad modum docebo, a na-
11 tura conformatum putarem. at enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum adripuerimus, si nullus
27 fuerit in mundo. et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus: nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. naturae ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit iam videbimus, sed omnia
28 cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognationem continuatam conspirare dicebas; illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu continerentur: illa vero cohaerent et permanent naturae viribus, non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant, sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

12 29 Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad modum dissolvitis? si nullum corpus inmortale sit, nullum esse animal sempiternum; corpus autem inmortale nullum esse, ne individuum quidem nec quod dirimi distrahive non possit; cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem, et, si omne animal tale est, inmortale nullum est. [ergo] itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum; atqui

omne animal ad accipiendam vim externam et ferundam
paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile
et dividuum sit necesse est. ut enim, si omnis cera 30
commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari
non posset, item nihil argenteum, nihil aeneum, si com-
mutabilis esset natura argenti et aeris; similiter igitur,
si *ea*, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt, nullum
corpus esse potest non mutabile; mutabilia autem sunt
illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne
igitur corpus mutabile est. at si esset corpus aliquod
inmortale, non esset omne mutabile: ita efficitur ut omne
corpus mortale sit; etenim omne corpus aut aqua aut
aër aut ignis aut terra est aut id, quod est concretum
ex iis aut ex aliqua parte eorum; horum autem nihil est
quin intereat; nam et terrenum omne dividitur et umor 31
ita mollis est, ut facile premi conlidique possit; ignis
vero et aër omni pulsu facillime pellitur naturaque ce-
dens est maxume et dissupabilis. praetereaque omnia
haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur,
quod fit, cum terra in aquam se vertit et cum ex aqua
oritur aër, ex aëre aether, cumque eadem vicissim retro
commeant: quod si ea intereunt, e quibus constat omne
animal, nullum est animal sempiternum. et, ut haec 13
omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod 32
neque natum umquam sit et semper sit futurum; omne
enim animal sensus habet: sentit igitur et calida et fri-
gida et dulcia et amara nec potest ullo sensu iucunda
accipere, non accipere contraria. si igitur voluptatis
sensum capit, doloris etiam capit; quod autem dolorem
accipit, id accipiat etiam interitum necesse est: omne
igitur animal confitendum est esse mortale. praeterea, 33
si quid est quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id
animal esse non potest; sin autem, quod animal est, id
illa necesse est sentiat, et quod ea sentit non potest esse
aeternum, et omne animal sentit: nullum igitur animal
aeternum est. praeterea nullum potest esse animal, in
quo non et adpetitio sit et declinatio naturalis; adpetun-
tur autem quae secundum naturam sunt, declinantur con-
traria, et omne animal adpetit quaedam et fugit a qui-
busdam; quod autem refugit, id contra naturam est, et

quod est contra naturam, id habet vim interemendi:
34 omne ergo animal intereat necesse est. innumerabilia
sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse quod sen-
sum habeat quin id intereat; etenim ea ipsa, quae sen-
tiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut
cetera, cum amplificata sunt, interemunt, nec ullum ani-
mal est sine sensu: nullum igitur animal aeternum est.
14 etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena
sit vel ignea vel animalis vel umida, quod quale sit ne
intellegi quidem potest, aut concreta ex pluribus naturis,
quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi
feratur, alia infimum, alia summum, alia medium: haec
ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem
nullo modo possunt; necesse est enim in suum quaeque
locum natura rapiatur: nullum igitur animal est sempi-
35 ternum. sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim
referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum
[non omnes interpretantur uno modo], quoniam quid
diceret intellegi noluit, omittamus: vos autem ita dicitis,
omnem vim esse igneam, itaque et animantis, cum calor
defecerit, tum interire et in omni natura rerum id vivere,
id vigere, quod caleat; ego autem non intellego, quo
modo calore exstincto corpora intereant, non intereant
umore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam
36 nimio calore. quam ob rem id quidem commune est de
calido; verum tamen videamus exitum: ita voltis, opinor,
nihil esse animale intrinsecus in natura atque mundo
praeter ignem. qui magis quam praeter animam, unde
animantium quoque constet animus, ex quo animal dici-
tur? quo modo autem hoc quasi concedatur sumitis, nihil
esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale
quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima tem-
peratum. quod si ignis ex sese ipse animal est nulla se
alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corpo-
ribus nostris, efficit ut sentiamus, non potest ipse esse
sine sensu. rursus eadem dici possunt: quicquid est
enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et vo-
luptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad
eundem etiam interitum venire: ita fit ut ne ignem qui-
37 dem efficere possitis aeternum. quid enim? non eisdem

vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur, ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque causam Cleanthes adfert cur se sol referat nec longius progrediatur solstitiali orbi itemque brumali, ne longius discedat a cibo. hoc totum quale sit mox; nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura; ignem autem interiturum esse, nisi alatur: non esse igitur natura ignem sempiternum.

Qualem autem deum intellegere nos possumus nulla 15
virtute praeditum? quid enim? prudentiamne deo tribue- 38
mus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malarum? cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est dilectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intellegentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur: at obscurum deo nihil potest esse. nam iustitia, quae suum cuique tribuit, quid pertinet ad deos? hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. nam fortis deus intellegi qui potest in dolore an in labore an in periculo, quorum deum nihil attingit?
nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum 39
deum intellegere qui possumus? nec vero volgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis; sunt enim illa inperitorum: piscem Syri venerantur, omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos: Alabandum Alabandis, Tenedii Tennen, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque conpluris, quos quasi novos et adscripticios civis in caelum receptos putant.
haec igitur indocti: quid vos philosophi? qui meliora? 16
omitto illa, sunt enim praeclara: sit sane deus ipse mun- 40
dus. hoc credo illud esse

— sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

qua re igitur pluris adiungimus deos? quanta autem est

eorum multitudo! mihi quidem sane multi videntur.
singulas enim stellas numeras deos eosque aut beluarum
nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut
Leonem, aut rerum inanimarum, ut Argo, ut Aram, ut
41 Coronam. sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem
non modo concedi, sed omnino intellegi possunt? cum
fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos
quidem sermonis utimur usitato, sed ecquem tam amen-
tem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat
esse? nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos,
tu reddes rationem quem ad modum id fieri potuerit aut
cur fieri desierit, et ego discam libenter; quo modo nunc
quidem est, non video, quo pacto ille, cui 'in monte
Oetaeo inlatae lampades fuerunt,' ut ait Accius, 'in do-
mum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit, quem
tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe
42 sicut ceteros, qui excesserant vita. quamquam, quem
potissimum Herculem colamus, scire sane velim; pluris
enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et recon-
ditas litteras: antiquissimum Iove natum, sed item Iove
antiquissimo — nam Ioves quoque pluris in priscis Grae-
corum litteris invenimus —; ex eo igitur et Lysithoë est
is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode
accepimus; alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem
aiunt Phrygias litteras conscripsisse; tertius est ex Idaeis
Digitis, cui inferias adferunt Coi; quartus Iovis est et
Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius
Karthaginem filiam ferunt; quintus in India, qui Belus
dicitur; sextus hic ex Alcmena, quem Iuppiter genuit,
sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, pluris Io-
17 ves etiam accepimus. quando enim me in hunc locum
43 deduxit oratio, docebo meliora me didicisse de colendis
dis inmortalibus iure pontificio et more maiorum cape-
dunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa
aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoi-
corum. si enim vos sequar, dic quid ei respondeam,
qui me sic roget: si di sunt, suntne etiam Nymphae
deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? hi autem
non sunt: ne Nymphae quidem igitur? at earum templa
sunt publice vota et dedicata: ne ceteri quidem ergo di,

quorum templa sunt dedicata? age porro: Iovem et Neptunum deum numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di
putandi. at id quidem repudiandum. ne Orcus quidem 44
igitur? quid dicitis ergo de fratribus? haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret, — quid enim philosopho minus conveniens? — sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret; itaque insequebatur. quid enim, aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest, quem volgo maxime colunt ad occidentem? qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est: quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Morbus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querella, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnis Erebo et Nocte natos ferunt. aut igitur haec
monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. quid? 18
Apollinem, Volcanum, Mercurium, ceteros deos esse 45
dices, de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? at hi quidem coluntur aeque atque illi, apud quosdam etiam multo magis. ergo hi dei sunt habendi, mortalibus nati matribus? quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus Neptuni, reliqui, quorum patres di, non erunt in deorum numero? quid, quorum matres? opinor etiam magis. ut enim iure civili qui est matre libera liber est, item iure naturae qui dea matre est deus sit necesse est. itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissume colunt; qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt, Musa matre nati, nisi forte maritumae nuptiae terrenis anteponuntur; si hi di non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi
sunt? vide igitur ne virtutibus hominum isti honores ha- 46
beantur, non inmortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? an haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est,

cur non Eumenides, quarum et Athenis fanum est et
apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae, deae sunt,
speculatrices, credo, et vindices facinorum et sceleris?
47 quod si tales dei sunt, ut rebus humanis intersint, Natio
quoque dea putanda est, cui, cum fana circumimus in
agro Ardeati, rem divinam facere solemus; quae quia
partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nomi-
nata est. ea si dea est, di omnes illi, qui commemora-
bantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia; ergo etiam
Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi
possumus fingere: quod si veri simile non est, ne illud
19 quidem est, haec unde fluxerunt. quid autem dicis, si
di sunt illi, quos colimus et accepimus, cur non eodem
in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus,
cur barbarorum deos repudiemus? boves igitur et equos,
ibis, accipitres, aspidas, crocodilos, piscis, canes, lupos,
faelis, multas praeterea beluas in deorum numerum re-
ponemus: quae si reiciamus, illa quoque, unde haec nata
48 sunt, reiciemus. quid deinde? Ino dea ducetur et *Λευ-
κοθέα* a Graecis, a nobis Matuta dicetur, cum sit Cadmi
filia, Circe autem et Pasiphaë et Aeeta e Perseide Oceani
filia nati, patre Sole, in deorum numero non habebun-
tur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses
religiose colunt. ergo hanc deam duces? quid Medeae
respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta
patre, matre Idyia, procreata est? quid huius Absyrto
fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud no-
men veterum litteris usitatius: qui si di non sunt, vereor
quid agat Ino; haec enim omnia ex eodem fonte fluxe-
49 runt. an Amphiaraus erit deus et Trophonius? nostri
quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum
inmortalium excepti lege censoria, negabant inmortalis
esse ullos, qui aliquando homines fuissent. sed si sunt
hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum
vidimus et sacerdotem: quem si deum facimus, quid aut
de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnan-
tes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile
non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant,
50 probanda sunt. atque in plerisque civitatibus intellegi
potest augendae virtutis gratia, quo libentius rei publicae

causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium
memoriam honore deorum inmortalium consecratam. ob
eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque
eius in numero deorum sunt, itemque † Leonaticum est
delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alaban-
denses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est
urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum;
apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum qui-
dam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Her-
culem negaret, 'ergo' inquit 'mihi Alabandus, tibi Her-
cules sit iratus!' illa autem, Balbe, quae tu a caelo 20
astrisque ducebas, quam longe serpant non vides? Solem 51
deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci,
alteram Dianam putant: quod si Luna dea est, ergo
etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum
obtinebunt, igitur etiam inerrantes. cur autem Arqui
species non in deorum numero reponatur? est enim pul-
cher, et ob eam causam, quia speciem habet admirabi-
lem, Thaumante dicitur *Iris* esse nata; cuius si divina
natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse e nu-
bibus efficitur quodam modo coloratis, quarum una etiam
Centauros peperisse dicitur. quod si nubis rettuleris in
deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi
Romani ritibus consecratae sunt. ergo imbres, nimbi,
procellae, turbines dei putandi; nostri quidem duces
mare ingredientes inmolare hostiam fluctibus consuerunt.
iam si est Ceres a gerendo, ita enim dicebas, terra ipsa 52
dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? sin
terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo
et flumina et fontes; itaque et Fontis delubrum Maso ex
Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum,
Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum flu-
minum nomina videmus. ergo hoc aut in inmensum
serpet aut nihil horum recipiemus nec illa infinita ratio
superstitionis probabitur. nihil ergo horum proban-
dum est.

Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, 21
qui eos deos ex hominum genere in caelum translatos 53
non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes
sancteque veneramur. principio Ioves tres numerant ii,

qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσκουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur: primi tres, qui appellantur Anactes Athenis, ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysus, secundi, Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux; tertii dicuntur a nonnullis Alco et Melam-
54 pus et Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. iam Musae primae quattuor, Iove altero natae, Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemosyne procreatae novem, tertiae Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, isdem nominibus et eodem numero, quo proxume superiores. cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hyperione, tertius Volcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur, *** Ialysi, Camiri, Lindi, Rhodi, quintus, qui Colchis
22 55 fertur Aeetam et Circam procreavisse. Volcani item conplures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt, secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt, tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse, quartus † Memalio natus, qui tenuit insulas pro-
56 pter Siciliam, quae Volcaniae nominabantur. Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit, alter Valentis et Coronidis filius, is qui sub terris habetur idem Trophonius, tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse ob eamque causam *in* Aegyptum profugisse atque

Aegyptiis leges et litteras tradidisse. hunc Aegyptii
Theuth appellant, eodemque nomine anni primus mensis
apud eos vocatur. Aesculapiorum primus Apollinis, 57
quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque
volnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii
frater; is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynos-
uris; tertius Arsippi et Arsinoae, qui primus purgatio-
nem alvi dentisque evolsionem, ut ferunt, invenit, cuius
in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus
ostenditur. Apollinum antiquissimus is, quem paulo an- 23
tea e Volcano natum esse dixi custodem Athenarum,
alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa in-
sula cum Iove ipso certamen fuisse traditur, tertius Iove
tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos
ferunt advenisse, quartus in Arcadia, quem Arcades
Νόμιον appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse.
Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae 58
pinnatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior,
quam Iove tertio et Latona natam accepimus; tertiae
pater Upis traditur, Glauce mater; eam saepe Graeci
Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos ha-
bemus: primum Iove et Proserpina natum, secundum
Nilo, qui Nysam dicitur interemisse, tertium Cabiro pa-
tre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia
sunt instituta, quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica
putantur confici, quintum Niso natum et Thyone, a quo
Trieterides constitutae putantur. Venus prima Caelo 59
et Die nata, cuius Eli delubrum vidimus, altera spuma
procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum na-
tum accepimus, tertia Iove nata et Diona, quae nupsit
Volcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta
Syria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam
Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam
Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo,
quam Aegyptii Saitae colunt, tertia illa, quam a Iove
generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe,
Oceani filia, quam Arcades *Κορίαν* nominant et quadri-
garum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem
dicitur interemisse virginitatem suam violare conantem,
cui pinnarum talaria adfigunt. Cupido primus Mercurio 60

et Diana prima natus dicitur, secundus Mercurio et Venere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et Venere tertia. atque haec quidem aliaque eius modi ex vetere Graeciae fama conlecta sunt, quibus intellegis resistendum esse, ne perturbentur religiones. vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quorsum quidque pertineat.

Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur.
24 num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec
61 refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque eius modi rerum vim habere videmus, non deorum: aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut spes, ut fides, ut virtus, ut concordia, aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria, quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra, qua re autem in iis vis deorum insit, tum intellegam, cum cognovero; quo in genere vel maxime est fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget, quae digna certe non
62 sunt deo. iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum? exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum, haec et alia generis eiusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. in enodandis autem nominibus quod miserandum sit laboratis: Saturnus, quia se saturat annis, Mavors, quia magna vertit, Minerva, quia minuit aut quia minatur, Venus, quia venit ad omnia, Ceres a gerendo. quam periculosa consuetudo! in multis enim nominibus haerebitis. quid Veiovi facies, quid Volcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare unde ductum sit; in quo quidem magis tu mihi natare visus es quam ipse Neptu-
63 nus. magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem, vocabulorum cur quidque ita appellatum sit causas explicare: quod cum facitis, illud profecto confitemini longe aliter se rem habere atque hominum opinio sit; eos enim, qui di ap-
25 pellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. qui

tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non *modo* nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et *Orbonae ad* aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. omnis igitur talis a philosophia pellatur error, 64
ut, cum de dis inmortalibus disputemus, dicamus indigna naturis inmortalibus, de quibus habeo ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi adsentiar. Neptunum esse dicis animum cum intellegentia per mare pertinentem, idem de Cerere. istam autem intellegentiam aut maris aut terrae non modo conprehendere animo, sed ne suspitione quidem possum attingere. itaque aliunde mihi quaerendum est ut et esse deos et quales sint di discere possim; qualis tu eos esse vis **.

Videamus ea, quae sequuntur: primum deorumne 65
providentia mundus regatur, deinde consulantne di rebus humanis; haec enim mihi ex tua partitione restant duo, de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto.' 'mihi vero' inquit Velleius 'valde videtur; nam et maiora exspecto et iis, quae dicta sunt, vehementer adsentior.' tum Balbus 'interpellare te,' inquit 'Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud; efficiam profecto ut fateare. sed ***

nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.
nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pestem 26 66
machinari? illud vero quam callida ratione!

qui volt esse quod volt, ita dat se res, ut operam dabit,

qui est versus omnium seminator malorum.

ille traversa mente mi hodie tradidit repagula,
quibus ego iram omnem recludam atque illi perniciem dabo,
mihi maerores, illi luctum, exitium illi, exsilium mihi.

hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. videsne 67
igitur quanto munere deorum simus adfecti? atque eadem Medea patrem patriamque fugiens,

posquam pater
adpropinquat iamque paene ut conprehendatur parat,

puerum interea obtruncat membraque articulatim dividit,
perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
ut, dum nati dissupatos artus captaret parens,
ipsa interea effugeret, illum ut maeror tardaret sequi,
sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

68 huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. quid? ille funestas epulas fratri conparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

maior mihi moles, maius miscendum'st malum,
qui illius acerbum cor contundam et conprimam.

27 nec tamen ille ipse est praetereundus,

qui non sat habuit coniugem inlexe in stuprum,

de quo recte et verissume loquitur Atreus:

quod re in summa summum esse arbitror
periclum, matres coinquinari regias,
contaminari stirpem ac misceri genus.

at id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

'addo' inquit 'huc, quod mihi portento caelestum pater
prodigium misit regni stabilimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma,
quem clam Thyestem clepere ausum esse e regia,
qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.'

69 videturne summa inprobitate usus non sine summa esse ratione? nec vero scaena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus: sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quem ad modum ratione recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis, ut satius fuerit nullam omnino nobis a dis inmortalibus datam esse rationem quam tanta cum pernicie datam. ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino quam tam munifice et
70 tam large dari. quam ob rem si mens voluntasque divina

idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. non placet autem paucis a dis inmortalibus esse consultum; sequitur ergo ut nemini consultum sit. huic loco sic soletis oc- 28
currere, non idcirco non optume nobis a dis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur; etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. quisquamne istuc negat? aut quae est in conlatione ista similitudo? nec enim Herculi nocere Deianira voluit, cum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant; multi enim et, cum obesse vellent, profuerunt et, cum prodesse, obfuerunt: ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, adpareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. quae enim libido, quae avaritia, quod faci- 71
nus aut suscipitur nisi consilio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem si falsa est opinio. sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis; non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio est homini beneficio deorum data. quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? Medea modo et Atreus 29
commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. quid levi- 72
tates comicae? parumne saepe in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

> quid igitur faciam? — —
> exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui 'in amore summo summaque inopia suave esse' dicit

> parentem habere avarum, inlepidum, in liberos
> difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.

73 atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

aut tu illum fructu fallas aut per litteras
avertas aliquod nomen aut per servolum
percutias pavidum, postremo a parco patre
quod sumas, quanto dissipes libentius!

idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

quem neque quo pacto fallam neque ut inde auferam,
nec quem dolum ad eum aut machinam commoliar,
scio quicquam: ita omnis meos dolos, fallacias,
praestigias praestrinxit commoditas patris.

quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? o praeclarum munus deorum, ut Phormio possit dicere:

cedo senem: iam instructa sunt mi in corde consilia omnia.

30 sed exeamus e theatro, veniamus in forum. sessum it
74 praetor: quid ut iudicetur? qui tabularium incenderit. quod facinus occultius? id se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. qui transscripserit tabulas publicas. id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum sex primorum imitatus est. quid hoc homine sollertius? cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae. repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam, posteriora, de incestu rogatione Peducaea, tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit, quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit
75 simulatum, aliud actum. hanc igitur tantam a dis inmortalibus arbitramur malorum sementim esse factam? si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt; est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi;

idem etiam di fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. utinam igitur, ut illa anus optat,

> ne in nemore Pelio securibus
> caesa accidisset abiegna ad terram trabes.

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur; innumerabiles autem inprobe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem inpertitum esse videatur.
sed urguetis identidem hominum esse istam culpam, non 31
deorum, ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim 76
tempestatis accuset, etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi: quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. in hominum vitiis ais esse culpam: eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. ubi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? an ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? poëtarum ista sunt; nos autem philosophi esse 77
volumus, rerum auctores, non fabularum. atque hi tamen ipsi di poëtici, si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. ut, si verum esset, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur — posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire —, prorsus [si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur] tacere praestaret philosophos quam iis, qui se audissent, nocere, sic, si homines rationem, bono con- 78
silio a dis inmortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt, non dari illam quam dari humano generi melius fuit. ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea

perverse et inprobe usuros: nisi forte dicitis eam nescisse;
utinam quidem! sed non audebitis; non enim ignoro,
32 quanti eius nomen putetis. sed hic quidem locus concludi
79 iam potest: nam si stultitia consensu omnium philosopho-
rum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae
et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem
nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus
vos optume consultum a dis inmortalibus dicitis; nam ut
nihil interest, utrum nemo valeat an nemo possit valere,
sic non intellego quid intersit, utrum nemo sit sapiens
an nemo esse possit.

Ac nos quidem nimis multa de re apertissuma; Te-
lamo autem uno versu totum locum conficit, cur di ho-
mines neglegant:

> nam si curent, bene bonis sit, male malis, quod nunc abest.

debebant illi quidem omnis bonos efficere, si quidem
80 hominum generi consulebant; sin id minus, bonis qui-
dem certe consulere debebant. cur igitur duo Scipiones,
fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppres-
sit? cur Maximus extulit filium consularem? cur Marcel-
lum Hannibal interemit? cur Paulum Cannae sustulerunt?
cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum?
cur Africanum domestici parietes non texerunt? sed haec
vetera et alia permulta: propiora videamus. cur avun-
culus meus, vir innocentissumus idemque doctissumus,
P. Rutilius in exsilio est? cur sodalis meus interfectus
domi suae Drusus? cur temperantiae prudentiaeque spe-
cimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q.
Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis princi-
pes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus C.
Marius Q. Catulum, praestantissuma dignitate virum,
81 mori potuit iubere? dies deficiat, si velim numerare qui-
bus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem
quibus inprobis optime: cur enim Marius tam feliciter
septimum consul domi suae senex est mortuus? cur om-
33 nium crudelissumus tam diu Cinna regnavit? 'at dedit
poenas.' prohiberi melius fuit inpedirique ne tot sum-
mos viros interficeret quam ipsum aliquando poenas dare.

summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo inportu-
nissumus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno
sustulerat, illos conservari melius fuit quam poenas sce-
leris Varium pendere. duodequadraginta annos Diony-
sius tyrannus fuit opulentissumae et beatissumae civitatis;
quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! 82
'at Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit.' multis
quidem ante cruciatis et necatis. etiam praedones multi
saepe poenas dant, nec tamen possumus dicere non pluris
captivos acerbe quam praedones necatos. Anaxarchum
Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus,
Zenonem Eleae in tormentis necatum. quid dicam de
Socrate, cuius morti inlacrimari soleo Platonem legens?
videsne igitur deorum iudicio, si vident res humanas,
discrimen esse sublatum? Diogenes quidem Cynicus di- 34
cere solebat Harpalum, qui temporibus illis praedo felix 83
habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa
fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi,
cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat
Syracusas, isque cum secundissumo vento cursum teneret,
ridens 'videtisne,' inquit 'amici, quam bona a dis inmor-
talibus navigatio sacrilegis detur?' idque homo acutus
cum bene planeque percepisset, in eadem sententia per-
severabat: qui cum ad Peloponnesum classem adpulisset
et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit
amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manu-
biis Karthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam
cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum, hieme
frigidum, eique laneum pallium iniecit, cum id esse ad
omne anni tempus aptum diceret. idemque Aesculapii
Epidauri barbam auream demi iussit: neque enim con-
venire barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater
inberbis esset. etiam mensas argenteas de omnibus de- 84
lubris iussit auferri, in quibus cum more veteris Graeciae
inscriptum esset BONORUM DEORVM, uti se eorum bonitate
velle dicebat. idem Victoriolas aureas et pateras coro-
nasque, quae simulacrorum porrectis manibus sustine-
bantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere, non
auferre dicebat: esse enim stultitiam, a quibus bona pre-
caremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere.

eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in
forum protulisse et per praeconem vendidisse exactaque
pecunia edixisse ut, quod quisque sacri haberet, id ante
diem certam in suum quidque fanum referret. ita ad
35 inpietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. hunc
igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Ae-
sculapius misero diuturnoque morbo tabescentem intere-
mit, atque in suo lectulo mortuus in [tyrannidis] rogum
inlatus est eamque potestatem, quam ipse per scelus erat
nanctus, quasi iustam et legitimam hereditatis loco filio
85 tradidit. invita in hoc loco versatur oratio; videtur enim
auctoritatem adferre peccandi: recte videretur, nisi et
virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius
conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. ut
enim nec domus nec res publica ratione quadam et disci-
plina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia
exstent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi divina [in
homines] moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen
nullum est bonorum et malorum.

86 At enim minora di neglegunt neque agellos singulo-
rum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut grando
cuipiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit; ne in re-
gnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis:
quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim
36 questus, non de amissa salute. atque hoc quidem omnes
mortales sic habent, externas commoditates, vineta, se-
getes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem
denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se
habere; virtutem autem nemo umquam acceptam deo
87 rettulit. nimirum recte: propter virtutem enim iure lau-
damur et in virtute recte gloriamur; quod non contin-
geret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. at
vero aut honoribus aucti aut re familiari aut si aliud
quippiam nancti sumus fortuiti boni aut depulimus mali,
tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsum-
ptum arbitramur. num quis, quod bonus vir esset, gra-
tias dis egit umquam? at quod dives, quod honoratus,
quod incolumis; Iovemque optumum et maxumum ob
eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sa-
pientis efficiat, sed quod salvos, incolumis, opulentos,

copiosos. neque Herculi quisquam decumam vovit um- 88
quam, si sapiens factus esset: quamquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolavisse dicitur; sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a dis expetenda est. inproborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum ac potestatem.
'at non numquam bonos exitus habent boni.' eos qui- 37 89
dem adripimus attribuimusque sine ulla ratione dis inmortalibus. at Diagoras cum Samothracam venisset, atheus ille qui dicitur, atque ei quidam [amicus] 'tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?' 'ita fit;' inquit 'illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt.' idemque, cum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantis quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam qualis sis aut quem ad modum vixeris nihil
intersit. 'non animadvertunt' inquit 'omnia di, ne reges 90
quidem.' quid est simile? reges enim si scientes prae-
termittunt, magna culpa est; at deo ne excusatio quidem 38
est inscientiae: quem vos praeclare defenditis, cum dicitis eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. o miram aequitatem deorum! ferretne civitas ulla latorem istius modi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

quinam Tantalidarum internicioni modus
paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
poenis luendis dabitur satias supplici?

91 utrum poëtae Stoicos depravarint an Stoici poëtis dede-
rint auctoritatem, non facile dixerim; portenta enim ab
utrisque et flagitia dicuntur. neque enim, quem Hip-
ponactis iambus laeserat aut qui erat Archilochi versu
volneratus, a deo inmissum dolorem, non conceptum a
se ipso continebat, nec, cum Aegisthi libidinem aut cum
Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpae
paene vocem audiamus, nec ego multorum aegrorum sa-
lutem non ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio
datam iudico, nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam
umquam ab Apolline potius Spartae quam a Lycurgo
datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthagi-
nem Hasdrubal. hi duo illos oculos orae maritumae
effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse
39 negatis, deus. at subvenire certe potuit et conservare
92 urbis tantas atque talis. vos enim ipsi dicere soletis nihil
esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore
ullo: ut enim hominum membra nulla contentione mente
ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia
fingi, moveri mutarique posse. neque id dicitis super-
stitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione:
materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam
esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit quod non ex
ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem
universae fictricem et moderatricem divinam esse provi-
dentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere
posse quicquid velit. itaque aut nescit quid possit aut
neglegit res humanas aut quid sit optimum non potest
93 iudicare. 'non curat singulos homines.' non mirum: ne
civitates quidem. non eas? ne nationes quidem et gentis.
quod si has etiam contemnet, quid mirum est omne ab
ea genus humanum esse contemptum? sed quo modo
idem dicitis non omnia deos persequi, idem voltis a dis
inmortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? id-
circo haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate
sententia. atque idem etiam vota suscipi dicitis oportere:
nempe singuli vovent; audit igitur mens divina etiam de
singulis. videtis ergo non esse eam tam occupatam quam
putabatis. fac esse distentam, caelum versantem, terram
tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil

agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intellegeretis quam esset obscura et quam difficilis explicatus haberet.'

Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem 40 94
'vehementius,' inquit 'Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissume et providentissume constituta est. sed quoniam advesperascit, dabis nobis diem aliquem, ut contra ista dicamus; est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis: quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico.' tum Cotta: 'ego vero et opto redargui me, Balbe, 95
et ea, quae disputavi, disserere malui quam iudicare et facile me a te vinci posse certo scio.' 'quippe' inquit Velleius 'qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa tamen tam levia non sunt quam est Stoicorum de natura deorum oratio.' haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA
LIBRORUM DE DEORUM NATURA.

EX LIBRO III.

1. Lactantius Instit. Divin. II, 3. *Intellegebat Cicero falsa esse, quae homines adorarent; nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent, ait tamen* non esse illa volgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.

2. Lactantius Inst. div. II, 8. *Cicero de natura deorum disputans sic ait:* Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam

praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

3. Arnobius III, 6 sq. *Adduci -- hoc ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere quam Graecis, et ante omnes Tullius, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter et libere, quid super tali opinatione sentiret, pietate cum maiore monstravit: a quo si res sumere iudicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeretis, perorata esset haec causa nec secundas, ut dicitur, actiones nobis ab infantibus postularet. sed quid aucupia verborum splendoremque sermonis peti ab hoc dicam, cum sciam esse non paucos, qui aversentur et fugiant libros de hoc eius, nec in aurem velint admittere lectionem opinionum suarum praesumpta vincentem, cumque alios audiam mussitare indignanter et dicere oportere statui per senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana religio comprobetur et vetustatis opprimatur auctoritas?*

[4. Nonius p. 96 Merc. *Dulcitas, dulcitudo. -- Cicero de deorum natura lib. III:* quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur.]

5. Maii vett. interpretes Vergilii p. 45 ed. Mediol. -- *apud Ciceronem de natura deorum II, ubi* de Cleomene Lacedaemonio ...

6. Diomedes Art. Gramm. I, p. 313, 10 ed. Keil. *Cicero de deorum natura tertio:* homines omnibus bestiis antecedunt.

EX LIBRIS INCERTIS.

7. Servius ad Vergil. Aen. III, 284. *Tullius in libris de natura deorum* tria milia annorum *dixit* magnum annum tenere.

8. Servius ad Vergil. Aen. III, 600. *Cicero* spiritabile *dixit in libris de deorum natura.*

[9. Servius ad Vergil. Aen. VI, 894. *Per portam corneam* oculi *significantur, qui et* cornei sunt et duriores ceteris membris; nam frigus non sentiunt, *sicut etiam Cicero dixit in libris de natura deorum.*]

M. TULLII CICERONIS
DE DIVINATIONE
LIBRI DUO.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

M. Cicero perfectis tribus de deorum natura libris, in quibus omnis eius loci quaestio continetur, ut plene esset cumulateque perfecta, eodem anno (u. c. 710) hos de divinatione libros ingressus est scribere, quibus adiuncturus erat, ut abunde satis fieret toti huic quaestioni, librum de fato. (Cic. de divinat. II, 3.) Facit autem, cum in villa Tusculana essent, Q. fratrem secum ita colloquentem, ut, postquam frater omne genus divinationis e disciplina Stoicorum defendisset, ipse altero libro contra eius sententiam quae sibi dicenda viderentur exponeret. In primo igitur libro Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in prooemio (cap. 1—4) explicatis, ipsum colloquium exponit. Q. frater antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna, alterum naturale, quod animus adripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari quam causas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiam si cur ita eveniant ignoret (cap. 5—13). Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant; multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat (cap. 14—17). Itaque se iis adsentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula (cap. 18. 19), per somnia (cap. 20—30), itemque vaticinationes furentium (cap. 31). Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adicitur, haec

divinandi genera vera esse statuentis (cap. 32). Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures, coniectores pertineant. Eorundem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura (cap. 33—37). Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint esse re vera divinationem (cap. 38 sq.). Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et causa, eos errare; nam quaerendum esse sitne divinatio necne, non quo modo fiat. Neque vero aut in vita communi aut a philosophis dubitari quin vere sit divinatio (cap. 40). Recte etiam moveri animos hominum antiquitate clarissimis testimoniis testata et consignata (cap. 41), et in optima quaque re publica cum cetera divinandi genera tum auspicia semper valuisse (cap. 42—48). Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum (cap. 49—55), ad fatum (cap. 56), et ad naturam (cap. 57. 58).

---

1 1 Vetus opinio est iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum: magnifica quaedam res et salutaris, si modo est ulla, quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere; itaque ut alia nos melius multa quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam inmanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intellegi praedicique posse censeat. principio Assyrii, ut ab ultumis auctoritatem repetam, propter planitiam magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt, quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt: qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur; Cilicum autem et Pisidarum gens et his finituma Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque,

ut certissimis signis, declarari res futuras putant. quam 3
vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam,
Siciliam, Italiam sine Pythio aut Dodonaeo aut Hammo-
nis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine con-
silio deorum est? Nec unum genus est divinationis 2
publice privatimque celebratum; nam, ut omittam cete-
ros populos, noster quam multa genera conplexus est!
principio huius urbis parens Romulus non solum auspi-
cato urbem condidisse, sed ipse etiam optumus augur
fuisse traditur; deinde auguribus et reliqui reges usi, et
exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec
militiae gerebatur. cumque magna vis videretur esse et
inpetriendis consulendisque rebus et monstris interpre-
tandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem
hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset
ullum divinationis quod neglectum ab iis videretur. et 4
cum duobus modis animi sine ratione et scientia motu
ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furentes, altero
somniantes, furoris divinationem Sibyllinis maxime ver-
sibus contineri arbitrati eorum decem interpretes delectos
e civitate esse voluerunt; ex quo genere saepe hariolo-
rum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octa-
viano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. nec
vero somnia graviora, si quae ad rem publicam pertinere
visa sunt, a summo consilio neglecta sunt: quin etiam
memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui
cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit
ex Caeciliae, Baliarici filiae, somnio.

Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis 3 5
eventis moniti quam ratione docti probaverunt; philoso-
phorum vero exquisita quaedam argumenta cur esset
vera divinatio conlecta sunt, e quibus, ut de antiquissu-
mis loquar, Colophonius Xenophanes unus, qui deos
esse diceret, divinationem funditus sustulit, reliqui vero
omnes praeter Epicurum balbutientem de natura deorum
divinationem probaverunt, sed non uno modo: nam cum
Socrates omnesque Socratici Zenoque et ii, qui ab eo
essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum
sententia, veteri Academiae Peripateticis consentientibus,
cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam

ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plu-
rumisque locis gravis auctor Democritus praesensionem
rerum futurarum conprobaret, Dicaearchus Peripateticus
cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris
reliquit, Cratippusque familiaris noster, quem ego parem
summis Peripateticis iudico, isdem rebus fidem tribuit,
6 reliqua divinationis genera reiecit. sed cum Stoici omnia
fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis
quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paulo
uberiora fecisset, accessit acerrumo vir ingenio Chrysip-
pus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit
sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis;
quem subsequens unum librum Babylonius Diogenes
edidit, eius auditor, duo Antipater, quinque noster Posi-
donius. sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posi-
donii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius,
nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed du-
bitare se dixit. quod illi in aliqua re invitissumis Stoicis
Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus
a Stoicis non concedetur? praesertim cum id, de quo
Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis
7 luce videatur clarius. sed haec quidem laus Academiae
praestantissumi philosophi iudicio et testimonio conpro-
4 bata est. etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit
de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute
et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque ne
temere vel falsae rei vel non satis cognitae adsentiamur,
faciendum videtur ut diligenter etiam atque etiam argu-
menta cum argumentis comparemus, ut fecimus in iis
tribus libris, quos de natura deorum scripsimus; nam
cum omnibus in rebus temeritas in adsentiendo errorque
turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum
est quantum auspiciis rebusque divinis religionique tri-
buamus: est enim periculum ne aut neglectis iis inpia
fraude aut susceptis anili superstitione obligemur.

5 Quibus de rebus et alias saepe et paulo accuratius
8 nuper, cum essem cum Quinto fratre in Tusculano,
disputatum est; nam cum ambulandi causa in Lyceum
venissemus — id enim superiori gymnasio nomen est —,
'perlegi' inquit 'tuum paulo ante tertium de natura

deorum, in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit
sententiam meam, non funditus tamen sustulit.' 'optime
vero;' inquam 'etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoi-
corum magis argumenta confutet quam hominum deleat
religionem.' tum Quintus 'dicitur quidem istuc' inquit
'a Cotta et vero saepius, credo, ne communia iura mi-
grare videatur, sed studio contra Stoicos disserendi deos
mihi videtur funditus tollere. eius orationi non sane de- 9
sidero quod respondeam; satis enim defensa religio est
in secundo libro a Lucilio, cuius disputatio tibi ipsi, ut
in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propen-
sior. sed, quod praetermissum est in illis libris — credo,
quia commodius arbitratus es separatim id quaeri deque
eo disseri —, id est de divinatione, quae est earum re-
rum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio,
id, si placet, videamus quam habeat vim et quale sit:
ego enim sic existimo, si sint ea genera divinandi vera,
de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos, vicis-
simque, si di sint, esse qui divinent.' 'arcem tu quidem 6
Stoicorum,' inquam 'Quinte, defendis, si quidem ista sic 10
reciprocantur, ut et, si divinatio sit, di sint, et, si di sint,
sit divinatio: quorum neutrum tam facile quam tu arbi-
traris conceditur; nam et natura significari futura sine
deo possunt et, ut sint di, potest fieri ut nulla ab iis di-
vinatio generi humano tributa sit.' atque ille 'mihi vero'
inquit 'satis est argumenti et esse deos et eos consulere
rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis
genera iudico; de quibus quid ipse sentiam, si placet,
exponam, ita tamen, si vacas animo neque habes aliquid
quod huic sermoni praevertendum putes.' 'ego vero' 11
inquam 'philosophiae, Quinte, semper vaco; hoc autem
tempore, cum sit nihil aliud quod lubenter agere possim,
multo magis aveo audire de divinatione quid sentias.'
'nihil' inquit 'equidem novi nec quod praeter ceteros
ipse sentiam; nam cum antiquissimam sententiam, tum
omnium populorum et gentium consensu conprobatam
sequor.

Duo sunt enim divinandi genera, quorum alterum
artis est, alterum naturae. quae est autem gens aut quae 12
civitas, quae non aut extispicum aut monstra aut fulgora

interpretantium aut augurum aut astrologorum aut sor-
tium — ea enim fere artis sunt — aut somniorum aut
vaticinationum — haec enim duo naturalia putantur —
praedictione moveatur? quarum quidem rerum eventa
magis arbitror quam causas quaeri oportere; est enim
vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tem-
pore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque
7 divino futura praenuntiat. qua re omittat urguere Car-
neades, quod faciebat etiam Panaetius requirens, Iuppi-
terne cornicem a laeva, corvum ab dextera canere iussis-
set: observata sunt haec tempore inmenso et †in significa-
tione eventus animadversa et notata; nihil est autem
quod non longinquitas temporum excipiente memoria
prodendisque monumentis efficere atque adsequi possit.
13 mirari licet quae sint animadversa a medicis herbarum
genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum
morbos, ad volnera, quorum vim atque naturam ratio
numquam explicavit, utilitate et ars est et inventor pro-
batus. age ea, quae, quamquam ex alio genere sunt,
tamen divinationi sunt similiora, videamus.

> atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
> inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
> saxaque cana salis niveo spumata liquore
> tristificas certant Neptuno reddere voces,
> aut densus stridor cum celso e vertice montis
> ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.

8 atque his rerum praesensionibus Prognostica tua referta
sunt. quis igitur elicere causas praesensionum potest?
etsi video Boëthum Stoicum esse conatum, qui hactenus
aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae
14 in mari caelove fierent. illa vero cur eveniant quis pro-
babiliter dixerit?

> cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti
> nuntiat horribilis clamans instare procellas,
> haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
> saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
> et matutinis acredula vocibus instat,
> vocibus instat et adsiduas iacit ore querellas,
> cum primum gelidos rores aurora remittit;

fuscaque non numquam cursans per litora cornix
demersit caput et fluctum cervice recepit.

videmus haec signa numquam fere mentientia, nec tamen 9 15
cur ita fiat videmus.

vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
cum clamore paratis inanis fundere voces
absurdoque sono fontis et stagna cietis.

quis est qui ranunculos hoc videre suspicari possit? sed inest in rubetis et ranunculis natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
naribus umiferum duxere ex aëre sucum.

non quaero cur, quoniam quid eveniat intellego.

iam vero semper viridis semperque gravata
lentiscus triplici solita grandescere fetu
ter fruges fundens tria tempora monstrat arandi.

ne hic quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat aut 16
cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet: hoc sum contentus, quod, etiam si cur quidque fiat ignorem, quid fiat intellego. pro omni igitur divinatione idem quod pro rebus iis, quas commemoravi, respondebo. quid scam- 10
moneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentium possit — quae nomen ex inventore repperit, rem ipsam inventor ex somnio — video, quod satis est: cur possit nescio. sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, adprobo. similiter quid fissum in extis, quid fibra valeat accipio: quae causa sit nescio. atque horum quidem plena vita est; extis enim omnes fere utuntur. quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? nonne cum multa alia mirabilia, tum illud in primis: cum Summanus in fastigio Iovis optumi maxumi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus.

Sed quo potius utar aut auctore aut teste quam te? 11
cuius edidici etiam versus, et lubenter quidem, quos in 17
secundo Consulatus Urania musa pronuntiat:

principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur et totum conlustrat lumine mundum
menteque divina caelum terrasque petessit,
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni saepta atque inclusa cavernis.
et si stellarum motus cursusque vagantis
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur,
omnia iam cernes divina mente notata.
18 nam primum astrorum volucris te consule motus
concursusque gravis stellarum ardore micantis
tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivalis
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti:
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
cum claram speciem concreto lumine luna
abdidit et subito stellanti nocte perempta est.
quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
praecipitis caeli partis obitusque petessens?
aut cum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitalia lumina liquit?
aut cum se gravido tremefecit corpore tellus?
iam vero variae nocturno tempore visae
terribiles formae bellum motusque monebant,
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant tristis minitantia casus;
19 atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
haec fore perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
12 nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
et Capitolinis iniecit sedibus ignis.
tum species ex aere vetus venerataque Nattae
concidit, elapsaeque vetusto numine leges,

et divom simulacra peremit fulminis ardor.
hic silvestris erat Romani nominis altrix, 20
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit atque avolsa pedum vestigia liquit.
tum quis non artis scripta ac monumenta volutans
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
omnes civilem generosa stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant,
vel legum exitium constanti voce ferebant,
templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
eripere et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
ni prius excelsum ad columen formata decore
sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
tum fore ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
haec tardata diu species multumque morata 21
consule te tandem celsa est in sede locata,
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna,
et clades patriae flamma ferroque parata
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis, 13
qui populos urbisque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos;
haec adeo penitus cura videre sagaci
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo 22
fuderunt claras fecundi pectoris artis:
e quibus ereptum, primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
tu tamen anxiferas curas requiete relaxans,
quod patriae vacat, id studiis nobisque sacrasti.

tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea,

quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissume
23 scripseris? quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant aut qua arte perspici possint? nescire me fateor, evenire autem te ipsum dico videre. 'casu' inquis. itane vero? quicquam potest casu esse factum, quod omnis habet in se numeros veritatis? quattuor tali iacti casu Venerium efficiunt: num etiam centum Venerios, si quadringentos talos ieceris, casu futuros putas? aspersa temere pigmenta in tabula oris liniamenta efficere possunt: num etiam Veneris Coae pulchritudinem effici posse aspersione fortuita putas? sus rostro si humi A litteram inpresserit, num propterea suspicari poteris Andromacham Ennii ab ea posse describi? fingebat Carneades in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci: credo aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. sic enim se profecto res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

14 24 'At non numquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt.' quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur et sunt opinabiles. an medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio, ut 'profectione laeti piscium lasciviam intuerentur,' ut ait Pacuvius, 'nec tuendi satietas capere posset?'

> interea, prope iam occidente sole, inhorrescit mare,
> tenebrae conduplicantur noctisque et nimbum obcaecat nigror.

num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit amisso exercitu? aut num propterea nulla est rei publicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, non nulla etiam te ipsum fefellerunt? similis est haruspicum responsio omnisque opinabilis divinatio; coniectura enim nititur, ultra quam
25 progredi non potest. ea fallit fortasse non numquam, sed tamen ad veritatem saepissime dirigit; est enim ab omni aeternitate repetita, in qua cum paene innume-

rabiliter res eodem modo evenirent isdem signis antegressis, ars est effecta eadem saepe animadvertendo ac notando.

Auspicia vero vestra quam constant! quae quidem 15
nunc a Romanis auguribus ignorantur — bona hoc tua
venia dixerim —, a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Ly-
ciis tenentur. nam quid ego hospitem nostrum, clarissi- 26
mum atque optimum virum, Deiotarum regem comme-
morem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui cum
ex itinere quodam proposito et constituto revertisset aqui-
lae admonitus volatu, conclave illud, ubi erat mansurus,
si ire perrexisset, proxima nocte conruit. itaque, ut ex 27
ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, cum iam
progressus esset multorum dierum viam. cuius quidem
hoc praeclarissimum est, quod, postea quam a Caesare
tetrarchia et regno pecuniaque multatus est, negat se
tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium pro-
ficiscenti secunda evenerint, paenitere: senatus enim au-
ctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii
dignitatem suis armis esse defensam, sibique eas avis,
quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene
consuluisse; antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus
suis gloriam. ille mihi videtur igitur vere augurari: nam
nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis; ne-
cesse est enim offa obiecta cadere frustum ex pulli ore,
cum pascitur. quod autem scriptum habetis avi tripu- 28
dium fieri, si ex ea quid in solidum ceciderit, hoc quo-
que, quod dixi coactum, tripudium solistimum dicitis.
itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille
sapiens queritur, neglegentia collegii amissa plane et
deserta sunt. nihil fere quondam maioris rei nisi auspi- 16
cato ne privatim quidem gerebatur, quod etiam nunc
nuptiarum auspices declarant, qui re omissa nomen tan-
tum tenent. nam ut nunc extis, quamquam id ipsum
aliquanto minus quam olim, sic tum avibus magnae res
inpetriri solebant. itaque, sinistra dum non exquirimus, 29
in dira et in vitiosa incurrimus: ut P. Claudius, Appii
Caeci filius, eiusque collega L. Iunius classis maxumas
perdiderunt, cum vitio navigassent. quod eodem modo
evenit Agamemnoni: qui, cum Achivi coepissent

.. inter se strepere aperteque artem obterere extispicum,
solvere imperat secundo rumore adversaque avi.

sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit videmus dira-
rum obnuntiatione neglecta. in quo Appius, collega
tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scien-
ter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium
notavit, quod ementitum auspicia subscriberet. esto;
fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum: at illud mi-
nime auguris, quod adscripsit ob eam causam populum
Romanum calamitatem maximam cepisse; si enim ea
causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnun-
tiavit, sed in eo, qui non paruit: veram enim fuisse ob-
nuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus adpro-
bavit; quae si falsa fuisset, nullam adferre potuisset
causam calamitatis. etenim dirae, sicut cetera auspicia,
ut omina, ut signa, non causas adferunt cur quid eveniat,
30 sed nuntiant eventura, nisi provideris. non igitur ob-
nuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo ob-
iecto monuit Crassum quid eventurum esset, nisi cavisset:
ita aut illa obnuntiatio nihil valuit, aut si, ut Appius
iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereat non in eo,
17 qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. quid?
lituus iste vester, quod clarissumum est insigne augura-
tus, unde vobis est traditus? nempe eo Romulus regiones
direxit tum, cum urbem condidit: qui quidem Romuli
lituus [id est incurvum et leviter a summo inflexum ba-
cillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine no-
men invenit] cum situs esset in curia Saliorum, quae est
in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer.
31 quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tar-
quinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit
ab Atto Navio per lituum regionum facta discriptio? qui
cum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis
amissa vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo da-
turum, quae maxima esset in vinea: itaque sue inventa
ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse,
cumque in quattuor partis vineam divisisset trisque par-
tis aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua,
in regiones distributa, mirabili magnitudine uvam, ut

scriptum videmus, invenit. qua re celebrata, cum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. ex quo factum est ut eum ad se rex 32
Priscus arcesseret; cuius cum temptaret scientiam auguratus, dixit ei cogitare se quiddam; id possetne fieri consuluit: ille augurio acto posse respondit. Tarquinius autem dixit se cogitasse cotem novacula posse praecidi; tum Attum iussisse experiri: ita cotem in comitium adlatam inspectante et rege et populo novacula esse discissam. ex eo evenit ut et Tarquinius augure Atto Navio uteretur et populus de suis rebus ad eum referret. cotem 33
autem illam et novaculam defossam in comitio supraque inpositum puteal accepimus. negemus omnia, conburamus annalis, ficta haec esse dicamus, quidvis denique potius quam deos res humanas curare fateamur: quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum conprobat disciplinam? qui cum tabernaculum vitio cepisset inprudens, quod inauspicato pomerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. nota res est et a te ipso mandata monumentis. sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui conprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

Iis igitur adsentior, qui duo genera divinationum esse 18
dixerunt: unum quod particeps esset artis, alterum quod 34
arte careret. est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt; carent autem arte ii, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut soluto liberoque motu futura praesentiunt, quod et somniantibus saepe contigit et non numquam vaticinantibus per furorem, ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibulla Erythraea. cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino adflatuque funduntur: etsi ipsa sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus; quae tamen ductae ut in rem apte cadant fieri credo

posse divinitus. quorum omnium interpretes, ut gram-
matici poëtarum, proxume ad eorum, quos interpretan-
35 tur, divinitatem videntur accedere. quae est igitur ista
calliditas res vetustate robustas calumniando velle per-
vertere? non reperio causam. latet fortasse obscuritate
involuta naturae: non enim me deus ista scire, sed his
tantum modo uti voluit. utar igitur nec adducar, aut in
extis totam Etruriam delirare aut eandem gentem in
fulgoribus errare aut fallaciter portenta interpretari, cum
terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa
nostrae rei publicae, multa ceteris civitatibus gravia et
36 vera praedixerint. quid? qui inridetur partus hic mulae
nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus
est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? quid?
Ti. Gracchus, Publii filius, qui bis consul et censor fuit
itemque et summus augur et vir sapiens civisque prae-
stans, nonne, ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reli-
quit, duobus anguibus domi conprehensis haruspices
convocavit? qui cum respondissent, si marem emisisset,
uxori brevi tempore esse moriendum, si feminam, ipsi,
aequius esse censuit se maturum oppetere mortem quam
P. Africani filiam adulescentem: feminam emisit, ipse
paucis post diebus est mortuus.

19 Inrideamus haruspices, vanos, futtilis esse dicamus,
quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus
ac res conprobavit, contemnamus; contemnamus etiam
[Babylonem et] eos, qui e Caucaso caeli signa servantes
numeris [et motibus] stellarum cursus persequuntur;
condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut
inpudentiae, qui quadringenta septuaginta milia annorum,
ut ipsi dicunt, monumentis conprehensa continent, et
mentiri iudicemus nec saeculorum reliquorum iudicium,
37 quod de ipsis futurum sit, pertimescere. age, barbari
vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia men-
tita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divi-
natione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis,
quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit
quis ignorat? conlegit innumerabilia oracula Chrysippus
nec ullum sine locuplete auctore atque teste, quae quia
nota tibi sunt, relinquo; defendo unum hoc: numquam

illud oraclum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset
neque tantis donis refertum omnium populorum atque
regum, nisi omnis aetas oraclorum illorum veritatem
esset experta. idem iam diu non facit. ut igitur nunc 38
in minore gloria est, quia minus oraculorum veritas ex-
cellit, sic tum nisi summa veritate in tanta gloria non
fuisset. potest autem vis illa terrae, quae mentem Py-
thiae divino adflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut
quosdam [evanuisse et] exaruisse amnis aut in alium
cursum contortos et deflexos videmus. sed, ut vis, acci-
derit; magna enim quaestio est: modo maneat id, quod
negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus,
multis saeclis verax fuisse id oraculum.

Sed omittamus oracula, veniamus ad somnia; de 20
quibus disputans Chrysippus multis et minutis somniis 39
conligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens,
quae Antiphontis interpretatione explicata declarant illa
quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus
decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracosiorum ty-
rannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum
hominem et diligentem et aequalem temporum illorum,
cum praegnas hunc ipsum Dionysium alvo contineret,
somniavit se peperisse Saturiscum: huic interpretes por-
tentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, re-
sponderunt, ut ait Philistus, eum, quem illa peperisset,
clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. num 40
te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poë-
tarum? narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

> excita cum tremulis anus attulit artubus lumen,
> talia tum memorat lacrimans exterrita somno:
> Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
> vires vitaque corpus meum nunc deserit omne;
> nam me visus homo pulcher per amoena salicta
> et ripas raptare locosque novos: ita sola
> post illa, germana soror, errare videbar
> tardaque vestigare et quaerere te neque posse
> corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
> exim conpellare pater me voce videtur 41
> his verbis: o gnata, tibi sunt ante gerendae
> aerumnae, post ex fluvio fortuna resistet.

haec ecfatus pater, germana, repente recessit
nec sese dedit in conspectum corde cupitus:
quamquam multa manus ad caeli caerula templa
tendebam lacrumans et blanda voce vocabam.
vix aegro tum corde meo me somnus reliquit.

21 haec, etiam si ficta sunt a poëta, non absunt tamen a
42 consuetudine somniorum. sit sane etiam illud commen-
ticium, quo Priamus est conturbatus, quia

.. mater gravida parere se ardentem facem
visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
rex ipse Priamus somnio mentem metu
perculsus, curis sumptus suspirantibus
exsacrificabat hostiis balantibus.
tum coniecturam postulat pacem petens,
ut se edoceret obsecrans Apollinem,
quo sese vertant tantae sortes somnium.
ibi ex oraclo voce divina edidit
Apollo: puerum, primus Priamo qui foret
post illa natus, temperaret tollere
eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

43 sint haec, ut dixi, somnia fabularum, hisque adiungatur
etiam Aeneae somnium, quod in nostri Fabii Pictoris
Graecis annalibus eius modi est, ut omnia, quae ab
Aenea gesta sunt quaeque illi acciderunt, ea fuerint,
22 quae ei secundum quietem visa sunt. sed propria videa-
mus. cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium,
de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44 quom iam quieti corpus nocturno inpetu
dedi sopore placans artus languidos,
visus 'st in somnis pastor ad me adpellere
pecus lanigerum eximia pulchritudine:
duos consanguineos arietes inde eligi
praeclarioremque alterum immolare me:
deinde eius germanum cornibus conitier
in me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
exim prostratum terra, graviter saucium,
resupinum in caelo contueri maximum ac
mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
radiatum solis liquier cursu novo.

eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio 45
facta, videamus:

rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
quaeque agunt vigilantes agitantque, ea si cui in somno accidunt,
minus mirum est, sed di rem tantam haut temere inproviso offerunt.
proin vide ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac pecus,
is sapientia munitum pectus egregium gerat
teque regno expellat: nam id quod de sole ostentum est tibi,
populo commutationem rerum portendit fore
perpropinquam. haec bene verruncent populo: nam quod ad dexteram
cepit cursum ab laeva signum praepotens, pulcherrume
auguratum est rem Romanam publicam summam fore.

Age nunc ad externa redeamus. matrem Phalaridis 23 46
scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset: ex iis Mercurium e patera, quam dextera manu teneret, sanguinem visum esse fundere, qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret: quod matris somnium inmanis filii crudelitas conprobavit. quid ego, quae Magi Cyro illi principi interpretati sint, ex Dinonis Persicis proferam? nam cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens [sol] elaberetur et abiret; et Magos dixisse, [quod genus sapientium et doctorum habebatur in Persis,] ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi; quod ita contigit: nam ad septuagesimum pervenit, cum quadraginta
natus annos regnare coepisset. Est profecto quid- 47
dam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans, si quidem ad mortem proficiscens Callanus Indus,

cum inscenderet in rogum ardentem, 'o praeclarum dis-
cessum' inquit 'e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali
corpore cremato in lucem animus excesserit!' cumque
Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret, 'opti-
me'; inquit 'propediem te videbo.' quod ita contigit;
nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus.
discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. qua
nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem con-
stat ex Olympiade natum esse Alexandrum atque, ubi
lucere coepisset, clamitasse Magos pestem ac perniciem
Asiae proxuma nocte natam. haec de Indis et Magis.

24 48 Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scri-
bit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis
Laciniae, auferre vellet dubitaretque, utrum ea solida
esset an extrinsecus inaurata, perterebravisse, cumque
solidam invenisset statuisse tollere; ei secundum quietem
visam esse Iunonem praedicere ne id faceret minarique,
si fecisset, se curaturam ut eum quoque oculum, quo
bene videret, amitteret, idque ab homine acuto non esse
neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset,
buculam curasse faciendam et eam in summa columna
49 conlocavisse. hoc item in Sileni, quem Caelius sequitur,
Graeca historia est — is autem diligentissume res Hanni-
balis persecutus est —: Hannibalem, cum cepisset Sa-
guntum, visum esse in somnis a Iove in deorum conci-
lium vocari; quo cum venisset, Iovem imperavisse ut
Italiae bellum inferret ducemque ei unum e concilio
datum, quo illum utentem cum exercitu progredi coe-
pisse; tum ei ducem illum praecepisse ne respiceret,
illum autem id diutius facere non potuisse elatumque
cupiditate respexisse; tum visam beluam vastam et in-
manem circumplicatam serpentibus quacumque incederet
omnia arbusta, virgulta, tesca pervertere, et eum admi-
ratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale mon-
strum, et deum respondisse Vastitatem esse Italiae prae-
cepisseque ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo
50 fieret ne laboraret. apud Agathoclem scriptum in historia
est Hamilcarem Karthaginiensem, cum oppugnaret Syra-
cusas, visum esse audire vocem se postridie cenaturum
Syracusis; cum autem is dies inluxisset, magnam seditio-

nem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse
factam; quod cum sensissent Syracusani, inproviso eos
in castra inrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse
sublatum: ita res somnium conprobavit. plena exemplo-
rum est historia, tum referta vita communis. at vero 51
P. Decius ille, Quinti filius, qui primus e Deciis consul
fuit, cum esset tribunus militum M. Valerio A. Cornelio
consulibus a Samnitibusque premeretur noster exercitus,
cum pericula proeliorum iniret audacius monereturque
ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus, sibi in
somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur,
occidere cum maxuma gloria: et tum quidem incolumis
exercitum obsidione liberavit; post triennium autem, cum
consul esset, devovit se et in aciem Latinorum inrupit
armatus; quo eius facto superati sunt et deleti Latini:
cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret
filius. sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philo- 52
sophorum.

Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia 25
publica, dicens Critoni suo familiari sibi post tertium
diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine
eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Ho-
mericum quendam eius modi versum:

tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

quod, *ut* est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon
Socraticus — qui vir et quantus! — in ea militia, qua
cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia, quo-
rum eventus mirabiles exstiterunt. mentiri Xenophon- 53
tem an delirare dicemus? quid? singulari vir ingenio
Aristoteles et paene divino ipsene errat an alios volt
errare, cum scribit Eudemum Cyprium, familiarem suum,
iter in Macedoniam facientem Pheras venisse, quae erat
urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro
autem tyranno crudeli dominatu tenebatur; in eo igitur
oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes
medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iu-
venem dicere fore ut perbrevi convalesceret, paucisque
diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem
[Eudemum] quinquennio post domum esse rediturum.
atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles conse-

cuta, et convaluisse Eudemum et ab uxoris fratribus
interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, cum
esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Sicilia
esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse:
ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum
animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum rever-
54 tisse videatur. adiungamus philosophis doctissimum ho-
minem, poëtam quidem divinum, Sophoclem: qui, cum
ex aede Herculis patera aurea gravis subrepta esset, in
somnis vidit ipsum deum dicentem qui id fecisset. quod
semel ille iterumque neglexit; ubi idem saepius, ascendit
in Ariopagum, detulit rem. Ariopagitae conprehendi
iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus: is quaestione
adhibita confessus est pateramque rettulit; quo facto fa-
num illud Indicis Herculis nominatum est.

26 55 Sed quid ego Graecorum? nescio quo modo me ma-
gis nostra delectant. omnes hoc historici, Fabii, Gellii,
sed proxume Caelius: cum bello Latino ludi votivi ma-
xumi primum fierent, civitas ad arma repente est exci-
tata; itaque ludis intermissis instaurativi constituti sunt:
qui ante quam fierent cumque iam populus consedisset,
servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens
ductus est. exim cuidam rustico Romano dormienti
visus est venire qui diceret praesulem sibi non placuisse
ludis idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare:
illum non esse ausum. iterum esse idem iussum et mo-
nitum ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse
ausum. exim filium eius esse mortuum, eandem in som-
nis admonitionem fuisse tertiam: tum illum etiam debi-
lem factum rem ad amicos detulisse, quorum de sententia
lecticula in curiam esse delatum, cumque senatui som-
nium enarravisset, pedibus suis salvum revertisse; itaque
somnio conprobato a senatu ludos illos iterum instauratos
56 memoriae proditum est. Gaius vero Gracchus multis dixit,
ut scriptum apud eundem Caelium est, sibi in somnis
quaesturam pet*ere dubita*nti Tiberium fratrem visum esse
dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto,
quo ipse interisset, esse pereundum. hoc, ante quam
tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse
scribit Caelius et *illum* dixisse multis. quo somnio quid

inveniri potest certius? Quid? illa duo somnia, quae 27
creberrume commemorantur a Stoicis, quis tandem potest
contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quen-
dam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset ha-
beretque in animo navem conscendere, moneri visus est
ne id faceret ab eo, quem sepultura adfecerat; si navi-
gavisset, eum naufragio esse periturum: itaque Simo-
nidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigavissent.
alterum ita traditum, clarum admodum somnium: cum 57
duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Me-
garam venissent, alterum ad coponem devertisse, ad
hospitem alterum; qui ut cenati quiescerent, concubia
nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum
alterum orare ut subveniret, quod sibi a copone interitus
pararetur: eum primo perterritum somnio surrexisse, dein
cum se conlegisset idque visum pro nihilo habendum esse
duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum vi-
sum esse rogare ut, quoniam sibi vivo non subvenisset,
mortem suam ne inultam esse pateretur: se interfectum
in plaustrum a copone esse coniectum et supra stercus
iniectum; petere ut mane ad portam adesset, prius quam
plaustrum ex oppido exiret. hoc vero eum somnio com-
motum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quae-
sisse ex eo quid esset in plaustro: illum perterritum
fugisse, mortuum erutum esse, coponem re patefacta
poenas dedisse. quid hoc somnio dici divinius potest? 28

Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? saepe 58
tibi meum narravi, saepe ex te audivi tuum somnium:
me, cum Asiae pro consule praeessem, vidisse in quiete,
cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam,
provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam ad-
paruisses, me contremuisse timore perterritum; tum te
repente laetum exstitisse eodemque equo adversam ascen-
disse ripam nosque inter nos esse conplexos. facilis
coniectura huius somnii, mihique a peritis in Asia prae-
dictum est fore eos eventus rerum, qui acciderunt. venio 59
nunc ad tuum. audivi equidem ex te ipso, sed mihi sae-
pius noster Sallustius narravit: cum in illa fuga, nobis
gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Ati-
natis maneres magnamque partem noctis vigilasses, ad

lucem denique arte et graviter dormitare coepisse; itaque, quamquam iter instaret, se tamen silentium fieri iussisse neque esse passum te excitari; cum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te quid tristis esses, cumque tu te patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam et bono animo te iussisse esse lictorique proxumo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret, et dixisse in eo tibi salutem fore. tum et se exclamasse Sallustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum et te ipsum visum somnio delectari; nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses in monumento Marii de tuo reditu magnificentissumum illud senatus consultum esse factum, referente optumo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro incredibili clamore et plausu conprobatum, dixisse te nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

29 'At multa falsa.' immo obscura fortasse nobis. sed
60 sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus: nunc onustis cibo et vino perturbata et confusa cernimus. vide quid Socrates in Platonis Politia loquatur. dicit enim: 'cum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat, illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis inmanitas, cum sit inmoderato extumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno inmoderateque iactari; itaque huic omnia visa obiciuntur a mente ac ratione vacua, ut aut cum matre corpus miscere videatur aut cum quovis alio vel homine vel deo, saepe belua, atque etiam trucidare aliquem et inpie cruentari multaque facere inpure atque
61 taetre cum temeritate et inpudentia. at qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta saturataque bonarum cogitationum epulis, eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta nec satietate affluenti — quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam sive abundat atque affluit — illa etiam tertia parte animi, in qua irarum

exsistit ardor, sedata atque restincta, tum eveniet duabus
animi temerariis partibus conpressis, ut illa tertia pars
rationis et mentis eluceat et se vegetam ad somniandum
acremque praebeat, tum ei visa quietis occurrent tran-
quilla atque veracia.' haec verba ipsa Platonis expressi.
Epicurum igitur audiemus potius? namque Carneades 30 62
concertationis studio modo ait hoc, modo illud, at ille
quod sentit; sentit autem nihil umquam elegans, nihil
decorum. hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui
ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos
philosophos vincerent. iubet igitur Plato sic ad somnum
proficisci corporibus adfectis, ut nihil sit quod errorem
animis perturbationemque adferat. ex quo etiam Pytha-
goriis interdictum putatur ne faba vescerentur, quod
habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis
quaerenti vera contrariam. cum ergo est somno sevoca- 63
tus animus a societate et a contagione corporis, tum
meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura provi-
det; iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem
et vivit animus: quod multo magis faciet post mortem,
cum omnino corpore excesserit. itaque adpropinquante
morte multo est divinior: nam et id ipsum vident, qui sunt
morbo gravi et mortifero adfecti, instare mortem; itaque
iis occurrunt plerumque imagines mortuorum, tumque
vel maxume laudi student, eosque, qui secus quam de-
cuit vixerunt, peccatorum suorum tum maxume paenitet.
divinare autem morientis illo etiam exemplo confirmat 64
Posidonius, quod adfert, Rhodium quendam morientem
sex aequalis nominasse et dixisse, qui primus eorum,
qui secundus, qui [deinde] deinceps moriturus esset.
sed tribus modis censet deorum adpulsu homines som-
niare: uno, quod provideat animus ipse per sese,
quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod
plenus aër sit inmortalium animorum, in quibus tam-
quam insignitae notae veritatis adpareant, tertio, quod
ipsi di cum dormientibus conloquantur; idque, ut modo
dixi, facilius evenit adpropinquante morte, ut animi
futura augurentur; ex quo et illud est Callani, de quo 65
ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propin-
quam Achilli mortem denuntiat. neque enim illud ver- 31

bum temere consuetudo adprobavisset, si ea res nulla esset omnino,

praesagibat animus frustra me ire, cum exirem domo.

[sagire enim sentire acute est, ex quo sagae anus, quia multa scire volunt, et sagaces dicti canes: is igitur, qui ante sagit quam oblata res est, dicitur praesagire, id est
66 futura ante sentire.] inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

sed quid oculis rabere visa es derepente ardentibus?
ubi paulo ante sapiens illa virginali' modestia?
mater, optumarum multo mulier melior mulierum,
missa sum superstitiosis hariolationibus;
namque Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
virgines vereor aequalis, patris mei meum factum pudet,
optumi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.
optumam progeniem Priamo peperisti extra me: hoc dolet,
men obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi.

o poëma tenerum et moratum atque molle! sed hoc mi-
67 nus ad rem: illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio.
multos annos latuit; cives, ferte opem et restinguite.

deus inclusus corpore humano, iam non Cassandra loquitur.

iamque mari magno classis cita
texitur; exitium examen rapit:
adveniet, fera velivolantibus
navibus conplebit manus litora.

32 Tragoedias loqui videor et fabulas. at ex te ipso non
68 commenticiam rem, sed factam eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrachium, cum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cum primo hominem prudentem atque doctum, eumque dixisse remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine, rapinas Dyrrachii et conscensionem in navis cum fuga fugientibusque mi-

serabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalia fuga venisse Labienum; qui cum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse
confecta: nam et ex horreis direptum effusumque fru- 69
mentum vias omnis angiportusque constraverat, et navis subito perterriti metu conscendistis, et noctu ad oppidum respicientes flagrantis onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis; postremo a Rhodia classe deserti verum vatem fuisse sensistis.

Exposui quam brevissime potui somnii et furoris ora- 70
cula, quae carere arte dixeram. quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos — ex quo intellegitur esse extra divinum animum, humanus unde ducatur —, humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae adpetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam; quae autem pars animi rationis atque intellegentiae sit particeps, eam tum maxume vigere, cum plurimum absit a
corpore. itaque expositis exemplis verarum vaticinatio- 71
num et somniorum Cratippus solet rationem concludere hoc modo: 'si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi fungi suo munere, qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium: item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinationem semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur; sunt autem eius generis innumerabilia: esse igitur divinationem
confitendum est.' quae vero aut coniectura explicantur 33
aut eventis animadversa ac notata sunt, ea genera divi- 72
nandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur; in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. haec inprobantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur.

quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina,
quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales
et rituales libri, vestri etiam augurales, alia autem subito
ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum
Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos
auguratus est, et ut in Sullae scriptum historia videmus,
quod te inspectante factum est, ut, cum ille in agro
Nolano inmolaret ante praetorium, ab infima ara subito
anguis emergeret, cum quidem C. Postumius haruspex
oraret illum ut in expeditionem exercitum educeret: id
cum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam fortissuma
73 Samnitium castra cepit. facta coniectura etiam in Dio-
nysio est, paulo ante quam regnare coepit: qui cum per
agrum Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in
flumen, submersus equus voraginibus non exstitit; quem
cum maxima contentione non potuisset extrahere, disces-
sit, ut ait Philistus, aegre ferens. cum autem aliquantum
progressus esset, subito exaudivit hinnitum respexitque
et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen
apium consederat: quod ostentum habuit hanc vim, ut
34 Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. quid?
74 Lacedaemoniis paulo ante Leuctricam calamitatem quae
significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonu-
erunt Herculisque simulacrum multo sudore manavit! at
eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo
Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperu-
erunt armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt
humi inventa; cumque eodem tempore apud Lebadiam
Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco
sic adsidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum
augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam,
propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si
75 vicisset. eademque tempestate multis signis Lacedae-
moniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur: nam-
que et in Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus
fuerat, statua, quae Delphis stabat, in capite corona su-
bito exstitit ex asperis herbis et agrestibus, stellaeque
aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post
navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses con-
ciderunt — qua in pugna quia Castor et Pollux cum

Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum in-
signia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae
—, paulo ante Leuctricam pugnam deciderunt neque
repertae sunt. maximum vero illud portentum isdem 76
Spartiatis fuit, quod, cum oraclum ab Iove Dodonaeo
petivissent de victoria sciscitantes, legatique *vas* illud, in
quo inerant sortes, conlocavissent, simia, quam rex Mo-
lossorum in deliciis habebat, et sortis ipsas et cetera,
quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio
dissupavit. tum ea quae praeposita erat oraclo sacerdos
dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de
victoria cogitandum.

Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius con- 35 77
sul iterum neglexit signa rerum futurarum magna cum
clade rei publicae? qui exercitu lustrato, cum Arretium
versus castra movisset et contra Hannibalem legiones
duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris
sine causa repente concidit nec eam rem habuit religioni,
obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proe-
lium. idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem
proelii committendi differebat: tum Flaminius ex eo quae-
sivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid facien-
dum censeret. cum ille quiescendum respondisset, Fla-
minius: 'praeclara vera auspicia, si esurientibus pullis
res geri poterit, saturis nihil geretur.' itaque signa con-
velli et se sequi iussit: quo tempore cum signifer primi
hastati signum non posset movere loco nec quicquam
proficeretur, plures cum accederent, Flaminius re nun-
tiata suo more neglexit; itaque tribus iis horis concisus
exercitus atque ipse interfectus est. magnum illud etiam, 78
quod addidit Caelius, eo tempore ipso, cum hoc calami-
tosum proelium fieret, tantos terrae motus in Liguribus,
Gallia conpluribusque insulis totaque in Italia factos esse,
ut multa oppida conruerint, multis locis labes factae sint
terraeque desiderint fluminaque in contrarias partis flu-
xerint atque in amnis mare influxerit.

Fiunt certae divinationum coniecturae a peritis. Mi- 36
dae illi Phrygi, cum puer esset, dormienti formicae in
os tritici grana congesserunt: divitissumum fore prae-
dictum est, quod evenit. at Platoni cum in cunis par-

vulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est singulari illum suavitate orationis fore: ita futura
79 eloquentia provisa in infante est. quid? amores ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini, noctu lumine adposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu; quo aspectu exterrita clamorem sustulit. pater autem Roscii ad haruspices rettulit, qui responderunt nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore: atque hanc speciem Pasiteles caelavit argento et noster expressit Archias versibus. quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum di inmortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt, quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis inplicant; nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. quid enim? non videmus quam sint varia terrarum genera? ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis et in Asia Plutonia, quae vidimus, et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae quae acuta ingenia gignant, aliae quae retusa: quae omnia fiunt et ex caeli
80 varietate et ex disparili adspiratione terrarum. fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius, saepe etiam cura et timore, qualis est illa

flexanima, tamquam lymphata aut Bacchi sacris
commota, in tumulis Teucrum commemorans suum.

37 atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam; negat enim sine furore Democritus quemquam poëtam magnum esse posse, quod idem dicit Plato: quem, si placet, appellet furorem, dum modo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? equidem etiam in te saepe vidi et, ut ad leviora veniamus, in Aesopo familiari tuo tantum ardorem voltuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

Obiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae 81
sunt, speciem autem offerunt: quod contigisse Brenno
dicitur eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. tum enim ferunt ex oraclo ecfatam esse Pythiam:

ego providebo rem istam et albae virgines.

ex quo factum ut viderentur virgines ferre arma contra et nive Gallorum obrueretur exercitus.

Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio 38
furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum; ego autem haud scio an nec cardiacis tribuendum hoc sit nec phreneticis; animi enim integri, non vitiosi est corporis
divinatio. quam quidem esse re vera hac Stoicorum 82
ratione concluditur: 'si sunt di neque ante declarant hominibus quae futura sint, aut non diligunt homines, aut quid eventurum sit ignorant, aut existumant nihil interesse hominum scire quid sit futurum, aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus quae sunt futura, aut ea ne ipsi quidem di significare possunt. at neque non diligunt nos, sunt enim benefici generique hominum amici; neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostra nihil interest scire ea, quae eventura sunt, erimus enim cautiores, si sciemus; neque hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim beneficentia praestantius; neque non possunt futura prae-
noscere. non igitur sunt di nec significant futura; sunt 83
autem di: significant ergo. et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam, frustra enim significarent; nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.'

Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater 39
utitur. 84
quid est igitur cur dubitandum sit quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui res publicas constituerunt, qui urbis condiderunt, si denique hoc semper ita putatum est? an dum bestiae loquantur exspectamus, hominum consentiente

85 auctoritate contenti non sumus? nec vero quicquam aliud
adfertur, cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint,
nisi quod difficile dictu videtur quae cuiusque divina-
tionis ratio, quae causa sit. quid enim habet haruspex
cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et
proferat diem? quid augur cur a dextra corvus, a sinistra
cornix faciat ratum? quid astrologus cur stella Iovis aut
Veneris coniuncta cum luna ad ortus puerorum salutaris
sit, Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormien-
tis nos moneat, vigilantis neglegat? quid deinde causae
est cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sa-
86 piens hoc idem facere non queat? cur fiat quidque quae-
ris? recte omnino, sed non nunc id agitur: fiat necne
fiat, id quaeritur. ut, si magnetem lapidem esse dicam,
qui ferrum ad se adliciat et attrahat, rationem cur id fiat
adferre nequeam, fieri omnino neges. quod idem facis
in divinatione, quam et cernimus ipsi et audimus et legi-
mus et a patribus accepimus. neque ante philosophiam
patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis
vita dubitavit, et, postea quam philosophia processit,
nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset aucto-
87 ritas. dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate;
excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem; ad-
iunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos: unus
dissentit Epicurus. qui vero hoc turpius quam quod
idem nullam censet gratuitam esse virtutem?

40 Quis est autem quem non moveat clarissumis monu-
mentis testata consignataque antiquitas? Calchantem au-
gurem scribit Homerus longe optumum eumque ducem
classium fuisse ad Ilium, auspiciorum credo scientia, non
88 locorum. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges
fuerunt, sed idem augures, iique urbis in ora marituma
Ciliciae Graecas condiderunt. atque etiam ante hos Am-
phiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri neque eorum
similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias,

sed clari et praestantes viri, [qui] avibus et signis admo-
niti futura dicebant; quorum de altero etiam apud infe-
ros Homerus ait solum sapere, ceteros umbrarum vagari

modo; Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae,
deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est hu-
matus, oracla peterentur. quid? Asiae rex Priamus nonne 89
et Helenum filium et Cassandram filiam divinantis habe-
bat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et per-
motione divina? quo in genere Marcios quosdam fratres,
nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum
videmus. quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus
et aliis multa et filio ad Troiam proficiscenti mortem
praedixisse commemorat? omnino apud veteres, qui re-
rum potiebantur, idem auguria tenebant; ut enim sapere,
sic divinare regale ducebant: testis est nostra civitas, in
qua et reges augures et postea privati, eodem sacerdotio
praediti, rem publicam religionum auctoritate rexerunt. 41
eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus 90
neglecta est, si quidem et in Gallia Druidae sunt, e qui-
bus ipse Divitiacum Haeduum hospitem tuum laudato-
remque cognovi, qui et naturae rationem, quam *φυσιο-
λογίαν* Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur et
partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura
dicebat, et in Persis augurantur et divinant Magi, qui
congregantur in fano commentandi causa atque inter se
conloquendi, quod etiam idem vos quondam facere Nonis
solebatis. nec quisquam rex Persarum potest esse, qui 91
non ante Magorum disciplinam scientiamque perceperit.
licet autem videre et genera quaedam et nationes huic
scientiae deditas: Telmesus in Caria est, qua in urbe
excellit haruspicum disciplina; itemque Elis in Pelopon-
neso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alte-
ram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestantis; in
Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingenio-
rum antecellunt; Etruria autem de caelo tacta scientis- 92
sume animadvertit, eademque interpretatur quid quibus-
que ostendatur monstris atque portentis. quocirca bene
apud maiores nostros senatus tum, cum florebat impe-
rium, decrevit ut de principum filiis x singulis Etruriae
populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter
tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur
ad mercedem atque quaestum; Phryges autem et Pisidae
et Cilices et Arabum natio avium significationibus pluri-

mum obtemperant, quod idem factitatum in Umbria ac-
cepimus.

42 Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a
93 quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse
ductae. etenim Aegyptii et Babylonii in camporum pa-
tentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emi-
neret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem
curam in siderum cognitione posuerunt; Etrusci autem,
quod religione inbuti studiosius et crebrius hostias im-
molabant, extorum cognitioni se maxume dediderunt,
quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos
multa fiebant et quod ob eandem causam multa invi-
sitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam
etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, osten-
torum exercitatissimi interpretes exstiterunt; quorum
quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a
maioribus posita declarant: quia enim ostendunt, porten-
dunt, monstrant, praedicunt, ostenta, portenta, monstra,
94 prodigia dicuntur. Arabes autem et Phryges et Cilices,
quod pastu pecudum maxume utuntur, campos et montis
hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus
avium et volatus notaverunt; eademque et Pisidiae causa
fuit et huic nostrae Umbriae. tum Caria tota praeci-
pueque Telmeses, quos ante dixi, quod agros uberrumos
maximeque fertilis incolunt, in quibus multa propter
fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animad-
vertendis diligentes fuerunt.

43 Quis vero non videt in optuma quaque re publica
95 plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse?
quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur
praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello
multo etiam magis, quo maius erat certamen et discri-
men salutis. omitto nostros, qui nihil in bello sine extis
agunt, nihil sine auspiciis domi habent: externa videa-
mus. namque et Athenienses omnibus semper publicis
consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάντεις* vocant,
adhibuerunt, et Lacedaemonii regibus suis augurem ad-
sessorem dederunt, itemque senibus, sic enim consilium
publicum appellant, augurem interesse voluerunt, idemque
de rebus maioribus semper aut Delphis oraclum aut ab

Hammone aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, 96
qui Lacedaemoniorum rem publicam temperavit, leges
suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit; quas
cum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus
religione. atque etiam qui praeerant Lacedaemoniis,
non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod
est in agro propter urbem, somniandi causa excubabant,
quia vera quietis oracla ducebant. ad nostra iam redeo. 97
quotiens senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis
in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit!
nam et cum duo visi soles essent et cum tres lunae et
cum faces et cum sol nocte visus esset et cum e caelo
fremitus auditus et cum caelum discessisse visum esset
atque in eo animadversi globi, delata etiam ad senatum
labe agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra
desidisset Apuliaque maximis terrae motibus conquas-
sata esset, quibus portentis magna populo Romano bella
perniciosaeque seditiones denuntiabantur; inque his om-
nibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus con-
gruebant. quid? cum Cumis Apollo sudavit, Capuae 98
Victoria? quid? ortus androgyni nonne fatale quoddam
monstrum fuit? quid? cum fluvius Atratus sanguine flu-
xit? quid? cum saepe lapidum, sanguinis non numquam,
terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit?
quid? cum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in
Aventino portae et homines, Tusculi aedes Castoris et
Pollucis Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea re-
sponderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem
repertae praedictiones sunt? Caeciliae Q. filiae *e* somnio 44 99
modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospi-
tae restitutum; quod quidem somnium Sisenna cum dis-
putavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum
insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat
somniis credi non oportere. idem contra ostenta nihil
disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simu-
lacra sudavisse et sanguine fluxisse et discessisse caelum
et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nun-
tiarent, et Lanuvii clipeos, quod haruspicibus tristissumum
visum esset, a muribus esse derosos. quid? quod in an- 100
nalibus habemus, Veienti bello, cum lacus Albanus prae-

ter modum crevisset, Veientem quendam ad nos homi-
nem nobilem perfugisse eumque dixisse ex fatis, quae
Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum
lacus is redundaret, et, si lacus emissus lapsu et cursu
suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano,
sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non
posset, tum salutare nostris fore: ex quo illa admirabilis
a maioribus Albanae aquae facta deductio est. cum au-
tem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent,
tum ex iis quidam dixisse dicitur non omnia illum trans-
fugam ausum esse senatui dicere: in isdem enim fatis
scriptum Veientis habere, fore ut brevi a Gallis Roma
caperetur, quod quidem sexennio post Veios captos fa-
45 101 ctum esse videmus. saepe etiam et in proeliis Fauni
auditi et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto mis-
sae esse dicuntur; cuius generis duo sint ex multis ex-
empla, sed maxuma: nam non multo ante urbem captam
exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in
novam viam devexus est, 'ut muri et portae reficeren-
tur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma capere-
tur.' quod neglectum, cum caveri poterat, post acceptam
illam maximam cladem expiatum est; ara enim Aio Lo-
quenti, quam saeptam videmus, exadversus eum locum
consecrata est. atque etiam scriptum a multis est, cum
terrae motus factus esset, ut sue plena procuratio fieret,
vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse; quocirca Iuno-
nem illam appellatam Monetam. haec igitur et a dis
significata et a nostris maioribus iudicata contemnimus?
102 neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt,
sed etiam hominum, quae vocant omina; quae maiores
nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus
agendis 'quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset'
praefabantur, rebusque divinis, quae publice fierent, ut
'faverent linguis,' imperabatur, inque feriis imperandis,
ut 'litibus et iurgiis se abstinerent.' itemque in lustranda
colonia ab eo, qui eam deduceret, et cum imperator ex-
ercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui
hostias ducerent, eligebantur; quod idem in dilectu con-
103 sules observant, ut primus miles fiat bono nomine: quae
quidem a te scio et consule et imperatore summa cum

religione esse servata. praerogativam etiam maiores omen
iustorum comitiorum esse voluerunt. atque ego exempla 46
ominum nota proferam. L. Paulus consul iterum, cum
ei bellum ut cum rege Perse gereret obtigisset, ut ea
ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Ter-
tiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum
advertit tristiculam. 'quid est,' inquit 'mea Tertia? quid
tristis es?' 'mi pater,' inquit 'Persa periit.' tum ille ar-
tius puellam conplexus 'accipio,' inquit 'mea filia, omen';
erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, 104
flaminem Martialem, ego audivi cum diceret Caeciliam
Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium
conlocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi
causa, quod fieri more veterum solebat: cum virgo staret
et Caecilia in sella sederet neque diu ulla vox exstitisset,
puellam defatigatam petisse a matertera ut sibi conce-
deret, paulisper ut in eius sella requiesceret; illam autem
dixisse: 'vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.'
quod omen res consecuta est: ipsa enim brevi mortua
est, virgo autem nupsit cui Caecilia nupta fuerat. haec
posse contemni vel etiam rideri praeclare intellego, sed
id ipsum est deos non putare, quae ab iis significantur
contemnere.

Quid de auguribus loquar? tuae partes sunt; tuum, 47
inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. tibi Ap. 105
Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis au-
gurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore:
quod paucis post mensibus exortum paucioribus a te est
diebus oppressum. cui quidem auguri vehementer ad-
sentior; solus enim multorum annorum memoria non de-
cantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. quem
inridebant collegae tui eumque tum Pisidam, tum Sora-
num augurem esse dicebant; quibus nulla videbatur in
auguriis aut praesensio aut scientia veritatis futurae, sa-
pienter aiebant ad opinionem inperitorum esse fictas reli-
giones. quod longe secus est; neque enim in pastoribus
illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec
calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religio-
nis simulacra fingerent. sed difficultas laborque discendi
disertam neglegentiam reddidit; malunt enim disserere

106 nihil esse in auspiciis quam quid sit ediscere. quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissumum auctore te:

hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
arboris e trunco serpentis saucia morsu
subrigit, ipsa feris transfigens unguibus, anguem
semanimum et varia graviter cervice micantem;
quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiecit ecflantem et laceratum adfligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit,
partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

48 atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit,
107 nec fictus ad opiniones inperitorum, sed a certis acceptus
et posteris traditus. itaque Romulus augur, ut apud
Ennium est, cum fratre item augure,

curantes magna cum cura concupientes
regni dant operam simul auspicio augurioque.
hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat. at Romulus pulcher in alto
quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
certabant urbem Romam Remoramne vocarent.
omnibus cura viris uter esset induperator:
exspectant veluti, consul quom mittere signum
volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108 quam mox emittat pictis e faucibus currus:
sic exspectabat populus atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
interea sol albus recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux,
et simul ex alto longe pulcherruma praepes
laeva volavit avis. simul aureus exoritur sol,
cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
auspicio regni stabilita scamna solumque.

Sed ut, unde huc digressa est, eodem redeat oratio: 49 109
si nihil queam disputare quam ob rem quidque fiat, et
tantum modo fieri ea, quae commemoravi, doceam, pa-
rumne Epicuro Carneadive respondeam? quid? si etiam
ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae au-
tem paulo obscurior? quae enim extis, quae fulgoribus,
quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata
sunt observatione diuturna; adfert autem vetustas omni-
bus in rebus longinqua observatione incredibilem scien-
tiam; quae potest esse etiam sine motu atque inpulsu
deorum, cum, quid ex quoque eveniat et quid quamque
rem significet, crebra animadversione perspectum est.
altera divinatio est naturalis, ut ante dixi; quae physica 110
disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum,
a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos
animos et libatos habemus, cumque omnia conpleta et
referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est
contagione divinorum animos humanos commoveri. sed
vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt diiungunt-
que se a societate divina vinclis corporis inpediti: rarum 111
est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et
ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque
rapiantur. horum sunt auguria non divini impetus, sed
rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut
aquarum eluviones et deflagrationem futuram aliquando
caeli atque terrarum; alii autem in re publica exercitati,
ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyranni-
dem multo ante prospiciunt, quos prudentis possumus
dicere, id est providentis, divinos nullo modo possumus,
non plus quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores
suos convinceret ostenderetque etiam philosophum, si ei
commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam,
ante quam florere coepisset, in agro Milesio coëmisse
dicitur. animadverterat fortasse quadam scientia olea- 112
rum ubertatem fore. et quidem idem primus defectio-
nem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse
fertur. multa medici, multa gubernatores, agricolae 50
etiam multa praesentiunt, sed nullam eorum divinatio-
nem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico
moniti Lacedaemonii sunt ut urbem et tecta linquerent

armatique in agro excubarent, quod terrae motus in-
staret, tum, cum et urbs tota conruit et e monte Taygeto
extrema montis quasi puppis avolsa est. ne Pherecydes
quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habe-
bitur quam physicus, quod, cum vidisset haustam aquam
de iugi puteo, terrae motus dixit instare.

113 Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat,
nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit
cum corpore: quod aut vatibus contingit aut dormienti-
bus; itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et,
ut dixi, a Cratippo nostro. si propterea, quod ea pro-
ficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola, sin
autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt,
quibus vitae ratio continetur. sed quoniam dant aliquid,
idque non parvum, [vaticinationes cum somniis,] nihil
est quod cum his magno opere pugnemus, praesertim
114 cum sint qui omnino nullam divinationem probent. ergo
et ii, quorum animi spretis corporibus evolant atque ex-
currunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati
cernunt illa profecto, quae vaticinantes pronuntiant, mul-
tisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus
non inhaerent, ut ii, qui sono quodam vocum et Phry-
giis cantibus incitantur. multos nemora silvaeque, mul-
tos amnes aut maria commovent, quorum furibunda
mens videt ante multo quae sint futura. quo de genere
illa sunt:

eheu videte!
iudicabit inclitum iudicium inter deas tris aliquis:
quo iudicio Lacedaemonia mulier, furiarum una, ad-
veniet.

eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta
sunt neque solum verbis, sed etiam

versibus, quos olim Fauni vatesque canebant.

115 similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur.
credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus
inflatae mentes oracla funderent; quo de genere Apol-
51 linis operta prolata sunt. Atque haec quidem vatium
ratio est, nec dissimilis sane somniorum; nam quae vigi-
lantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus:

viget enim animus in somnis liber ab sensibus omnique
inpeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore;
qui quia vixit ab omni aeternitate versatusque est cum
innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum
sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potioni-
bus ita est adfectus, ut sopito corpore ipse vigilet. haec
somniantis est divinatio. hic magna quaedam exoritur 116
neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum [Antiphon-
tis] interpretatio, eodemque modo et oraclorum et vati-
cinationum. [sunt enim explanatores ut grammatici
poëtarum.] nam ut aurum et argentum, aes, ferrum
frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset
quem ad modum ad eorum venas perveniretur, nec fru-
ges terrae bacasve arborum cum utilitate ulla generi
humano dedisset, nisi earum cultus et condiciones tradi-
disset, materiave quid iuvaret, nisi consectionis eius fa-
bricam haberemus, sic cum omni utilitate, quam di ho-
minibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam
illa utilitas percipi possit. item igitur somniis, vaticina-
tionibus, oraclis, quod erant multa obscura, multa ambi-
gua, explanationes adhibitae sunt interpretum. quo modo 117
autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nus-
quam etiam tunc sint, magna quaestio est; sed explorata
si sint ea, quae ante quaeri debeant, sint haec, quae
quaerimus, faciliora: continet enim totam hanc quaestio-
nem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te
secundo libro est explicata dilucide; quam si obtinemus,
stabit illud, quod hunc locum continet, de quo agimus:
esse deos et eorum providentia mundum administrari
eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis,
verum etiam singulis. haec si tenemus, quae mihi qui-
dem non videntur posse convelli, profecto hominibus a
dis futura significari necesse est; sed distinguendum vi- 52
detur quonam modo: nam non placet Stoicis singulis 118
iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum — ne-
que enim decorum est nec dis dignum nec fieri ullo
pacto potest —, sed ita a principio inchoatum esse mun-
dum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in
extis, alia in avibus, alia in fulgoribus, alia in ostentis,
alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium

vocibus: ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe
falluntur; male coniecta maleque interpretata falsa sunt,
non rerum vitio, sed interpretum inscientia. hoc autem
posito atque concesso, esse quandam vim divinam homi-
num vitam continentem, non difficile est, quae fieri certe
videmus, ea qua ratione fiant suspicari; nam et ad ho-
stiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens,
quae est toto confusa mundo, et tum ipsum, cum immo-
lare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit ali-
quid aut supersit; parvis enim momentis multa natura
119 aut adfingit aut mutat aut detrahit. quod ne dubitare
possimus, maximo est argumento quod paulo ante interi-
tum Caesaris contigit: qui cum immolaret illo die, quo
primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste pro-
cessit, in extis bovis opimi cor non fuit. num igitur
censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde
esse posse? qua ille rei novitate perculsus, cum Spurinna
diceret timendum esse ne et consilium et vita deficeret;
earum enim rerum utramque a corde proficisci * *. postero
die caput in iecore non fuit. quae quidem illi portende-
bantur a dis inmortalibus, ut videret interitum, non ut
caveret. cum igitur eae partes in extis non reperiuntur,
sine quibus victuma illa vivere nequisset, intellegendum
est in ipso immolationis tempore eas partis, quae absint,
53 interisse. eademque efficit in avibus divina mens, ut
120 tum huc, tum illuc volent alites, tum in hac, tum in illa
parte se occultent, tum a dextra, tum a sinistra parte
canant oscines. nam si animal omne, ut volt, ita utitur
motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque
quocumque volt flectit, contorquet, porrigit, contrahit,
eaque ante efficit paene quam cogitat, quanto id deo est
121 facilius, cuius numini parent omnia? idemque mittit et
signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit,
quale scriptum illud videmus: si luna paulo ante solis
ortum defecisset in signo Leonis, fore ut [armis] Dareus
et Persae ab Alexandro et Macedonibus proelio vin-
cerentur Dareusque moreretur, et, si puella nata biceps
esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulte-
rium domi, et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore
ut ab exteris gentibus vinceretur ea res publica, in qua

id contigisset. eiusdem generis etiam illud est, quod
scribit Herodotus Croesi filium, cum esset infans, locu-
tum; quo ostento regnum patris et domum funditus con-
cidisse. caput arsisse Servio Tullio dormienti quae
historia non prodidit? ut igitur qui se tradit quieti prae-
parato animo cum bonis cogitationibus, tum rebus ad
tranquillitatem adcommodatis, certa et vera cernit in
somnis, sic castus animus purusque vigilantis et ad avium
et ad extorum reliquorumque signorum veritatem est pa-
ratior. hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepi- 54
mus quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dici- 122
tur, esse divinum quiddam, quod *δαιμόνιον* appellat, cui
semper ipse paruerit, numquam inpellenti, saepe revo-
canti. et Socrates quidem — quo quem auctorem melio-
rem quaerimus? — Xenophonti consulenti sequereturne
Cyrum, postea quam exposuit quae ipsi videbantur, 'et
nostrum quidem' inquit 'humanum est consilium, sed de
rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo refe-
rundum,' ad quem etiam Athenienses publice de maiori-
bus rebus semper rettulerunt. scriptum est item, cum 123
Critonis sui familiaris oculum adligatum vidisset, quae-
sivisse quid esset, cum autem ille respondisset in agro
ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in ocu-
lum suum recidisse, tum Socrates: 'non enim paruisti
mihi revocanti, cum uterer qua soleo praesagitione di-
vina.' idem etiam Socrates, cum apud Delium male
pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso
Lachete, ut ventum est in trivium, eadem qua ceteri
fugere noluit: quibus quaerentibus cur non eadem via
pergeret, deterreri se a deo dixit; cum quidem ii, qui
alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. per-
multa conlecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a
Socrate divinata sunt; quae praetermittam: tibi enim
nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria.
illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divi- 124
num, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequis-
simo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti
neque illud suggestum, in quo causam dixerat, ascen-
denti signum sibi ullum quod consuesset a deo quasi
mali alicuius inpendentis datum.

55 Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui
aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen
divinationem; homines autem, ut in ceteris artibus, sic
in hac posse falli. potest accidere ut aliquod signum
dubie datum pro certo sit acceptum, potest aliquod
latuisse aut ipsum aut quod esset illi contrarium. mihi
autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est non
modo plura, sed etiam pauciora divine praesensa et prae-
125 dicta reperiri. quin etiam hoc non dubitans dixerim, si
unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, cum
evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quic-
quam casu et fortuito factum esse adpareat, esse certe
divinationem idque esse omnibus confitendum. quocirca
primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo
satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis om-
nis divinandi ratioque repetenda. fieri igitur omnia fato
ratio cogit fateri; fatum autem id appello, quod Graeci
εἱμαρμένην, id est ordinem seriemque causarum, cum
causae causa nexa rem ex se gignat: ea est ex omni
aeternitate fluens veritas sempiterna. quod cum ita sit,
nihil est factum quod non futurum fuerit, eodemque
modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum effi-
126 cientis natura contineat. ex quo intellegitur, ut fatum
sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dici-
tur, causa aeterna rerum, cur et ea quae praeterierunt
facta sint et quae instant fiant et quae sequentur futura
sint. ita fit ut et observatione notari possit quae res
quamque causam plerumque consequatur, etiam si non
semper — nam id quidem adfirmare difficile est —;
easdemque causas veri simile est rerum futurarum cerni
ab iis, qui aut per furorem eas aut in quiete videant.
56 127 praeterea cum fato omnia fiant, id quod alio loco osten-
detur, si quis mortalis possit esse, qui conligationem
causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto
fallat; qui enim teneat causas rerum futurarum, idem
necesse est omnia teneat, quae futura sint: quod cum
nemo facere nisi deus possit, relinquendum est homini
ut signis quibusdam consequentia declarantibus futura
praesentiat. non enim illa, quae futura sunt, subito ex-
sistunt, sed est quasi rudentis explicatio, sic traductio

temporis nihil novi efficientis et primum quidque repli-
cantis; quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data
est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est;
qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum
et notas cernunt: ad quas adhibita memoria et diligentia
et monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae
artificiosa dicitur, extorum, fulgorum, ostentorum signo-
rumque caelestium. non est igitur ut mirandum sit ea 128
praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint; sunt enim
omnia, sed tempore absunt; atque ut in seminibus vis
inest earum rerum, quae ex iis progignuntur, sic in
causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut
concitata mens aut soluta somno cernit aut ratio aut
coniectura praesentit; atque ut ii, qui solis et lunae re-
liquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt,
quo quidque tempore eorum futurum sit multo ante
praedicunt, sic qui cursum rerum eventorumque conse-
quentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper
aut, si id difficile est, plerumque, quod si ne id quidem
conceditur, non numquam certe quid futurum sit intel-
legunt. atque haec quidem et quaedam eiusdem modi
argumenta cur sit divinatio ducuntur a fato. A na- 57
tura autem alia quaedam ratio est, quae docet quanta 129
sit animi vis seiuncta a corporis sensibus, quod maxime
contingit aut dormientibus aut mente permotis. ut enim
deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sen-
tiunt inter se quid quisque sentiat, ex quo fit ut homi-
nes, etiam cum taciti optent quid aut voveant, non du-
bitent quin di illud exaudiant, sic animi hominum, cum
aut somno soluti vacant corpore aut mente permoti per
se ipsi liberi [incitati] moventur, cernunt ea, quae per-
mixti cum corpore [animi] videre non possunt. atque 130
hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse tra-
ducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum
dicimus, sed tamen id quoque rimatur quantum potest
Posidonius: esse censet in natura signa quaedam rerum
futurarum. etenim Ceos accepimus ortum Caniculae
diligenter quotannis solere servare coniecturamque ca-
pere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pe-
stilens annus futurus sit: nam si obscurior *et* quasi

caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit; sin inlustris et perlucida stella adparuerit, significari caelum
131 esse tenue purumque et propterea salubre. Democritus autem censet sapienter instituisse veteres ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi, non numquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. quae si a natura profecta observatio atque usus agnovit, multa adferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur, ut ille Pacuvianus qui in Chryse physicus inducitur minime naturam rerum cognosse videatur:

> nam isti qui linguam avium intellegunt
> plusque ex alieno iecore sapiunt quam ex suo,
> magis audiendum quam auscultandum censeo.

cur? quaeso, cum ipse paucis interpositis versibus dicas satis luculente:

> quicquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
> sepelit recipitque in sese omnia omniumque idem est pater,
> indidemque eadem quae oriuntur de integro aeque eodem occidunt.

quid est igitur cur, cum domus sit omnium una eaque communis cumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet perspicere non possint? haec habui'
58 inquit 'de divinatione quae dicerem. nunc illa testabor,
132 non me sortilegos neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere; non habeo denique nauci Marsum augurem, non vicanos haruspices, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum: non enim sunt ii aut scientia aut arte divini, sed

> superstitiosi vates inpudentesque harioli,
> aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,

qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt.
de his divitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera.

atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, sed eos non curare opinatur quid agat humanum genus. ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusam divinationem probo.' quae cum dixisset Quintus, 'praeclare tu quidem' inquam 'paratus * * *

M. TULLII CICERONIS
DE DIVINATIONE
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc altero de divinatione libro Cicero postquam de libris suis ante hos de divinatione libros scriptis et de studiis suis omnino exposuit (cap. 1. 2.), contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit. Initium facit a Carneadis argumento nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem neque earum rerum, quae sensibus percipiantur, neque earum, quae arte tractentur, neque earum, quae in re publica versentur (cap. 3. 4.). Praeterea non concedendum videri divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta; deinde si fortuita dicantur, quae neque ratione neque arte provideri possint, quod in fortuna posita sint, nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem (cap. 5—8.), et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam (cap. 9.), et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit (cap. 10.). Deinceps singula divinationis genera, quae (cap. 11.) denuo partitur, refutare adgreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, id est, de extis (cap. 12—17.), de fulguribus (cap. 18—21.), de ostentis (cap. 22—32.). Deinde monstrat quam vana sint auspicia et omina (cap. 33—40.). Tum de sortibus agit (cap. 41.) et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate (cap. 42—47.). Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera (cap. 48.), alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert (cap. 49—57.), somniorum alterum (cap. 58—71.) attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet (cap. 72.).

Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti quanam 1
re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermit- 1
terem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat
quam si optimarum artium vias traderem meis civibus;
quod conpluribus iam libris me arbitror consecutum:
nam et cohortati sumus ut maxime potuimus ad philo-
sophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius,
et quod genus philosophandi minime adrogans maxime-
que et constans et elegans arbitraremur quattuor Aca-
demicis libris ostendimus; cumque fundamentum esset 2
philosophiae positum in finibus bonorum et malorum,
perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut quid
a quoque et quid contra quemque philosophum dicere-
tur intellegi posset. totidem subsecuti libri Tusculana-
rum disputationum res ad beate vivendum maxime ne-
cessarias aperuerunt: primus enim est de contemnenda
morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine
lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationi-
bus; quintus eum locum conplexus est, qui totam philo-
sophiam maxime inlustrat; docet enim ad beate viven-
dum virtutem se ipsa esse contentam. quibus [rebus] 3
editis tres libri perfecti sunt de natura deorum, in qui-
bus omnis eius loci quaestio continetur; quae ut plane
esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi su-
mus his libris scribere, quibus, ut est in animo, de fato
si adiunxerimus, erit abunde satis factum toti huic quae-
stioni. atque his libris adnumerandi sunt sex de re
publica, quos tum scripsimus, cum gubernacula rei pu-
blicae tenebamus: magnus locus philosophiaeque pro-
prius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peri-
pateticorum familia tractatus uberrime. nam quid ego
de Consolatione dicam? quae mihi quidem ipsi sane ali-
quantum medetur, ceteris item multum illam profuturam
puto. interiectus est etiam nuper liber is, quem ad
nostrum Atticum de senectute misimus; inprimisque, quo-
niam philosophia vir bonus efficitur et fortis, Cato no-
ster in horum librorum numero ponendus est. cumque 4
Aristoteles itemque Theophrastus, excellentes viri cum
subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam
praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in

eundem librorum numerum referendi videntur: ita tres erunt de Oratore, quartus Brutus, quintus Orator.

2 Adhuc haec erant; ad reliqua alacri tendebamus
animo, sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset,
nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non La-
tinis litteris inlustratus pateret. quod enim munus rei
publicae adferre maius meliusve possumus, quam si do-
cemus atque erudimus iuventutem? his praesertim mori-
bus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium
5 opibus refrenanda ac coërcenda sit. nec vero id effici
posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut om-
nes adulescentes se ad haec studia convertant. pauci
utinam! quorum tamen in re publica late patere poterit
industria. equidem ex iis etiam fructum capio laboris
mei, qui iam aetate provecti in nostris libris adquiescunt;
quorum studio legendi meum scribendi studium vehe-
mentius in dies incitatur, quos quidem pluris, quam
rebar, esse cognovi. magnificum illud etiam Romanis-
que hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia lit-
6 teris non egeant; quod adsequar profecto, si instituta
perfecero. ac mihi quidem explicandae philosophiae
causam attulit casus gravis civitatis, cum in armis civili-
bus nec tueri meo more rem publicam nec nihil agere
poteram nec quid potius, quod quidem me dignum esset,
agerem reperiebam. dabunt igitur mihi veniam mei cives
vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius
potestate res publica, neque ego me abdidi neque deserui
neque adflixi neque ita gessi, quasi homini aut temporibus
iratus, neque porro ita aut adulatus aut admiratus fortunam
sum alterius, ut me meae paeniteret. id enim ipsum a
Platone philosophiaque didiceram, naturalis esse quas-
dam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a prin-
cipibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis.
7 quod cum accidisset nostrae rei publicae, tum pristinis
orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et
animus molestiis hac potissimum re levaretur et prodes-
semus civibus nostris, qua re cumque possemus. in
libris enim sententiam dicebamus, contionabamur, philo-
sophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam
putabamus. nunc quoniam de re publica consuli coepti

sumus, tribuenda est opera rei publicae, vel omnis potius
in ea cogitatio et cura ponenda, tantum huic studio re-
linquendum, quantum vacabit a publico officio et mu-
nere. sed haec alias pluribus, nunc ad institutam dispu-
tationem revertamur.

Nam cum de divinatione Quintus frater ea disseruis- 3 8
set, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambula-
tum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lycio est,
adsedimus. atque ego 'adcurate tu quidem,' inquam
'Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti, quod-
que me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus
es, et iis quidem claris et inlustribus. dicendum est mihi
igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut adfir-
mem, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi ipse
diffidens. si enim aliquid certi haberem, quod dicerem,
ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. etenim 9
me movet illud, quod in primis Carneades quaerere so-
lebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne quae
sensibus perciperentur? at eas quidem cernimus, audi-
mus, gustamus, olfacimus, tangimus. num quid ergo in
his rebus est, quod provisione aut permotione mentis
magis quam natura ipsa sentiamus? aut num nescio qui
ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit
quae alba sint, quae nigra dicere? aut, si surdus sit,
varietates vocum aut modos noscere? ad nullam igitur
earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibe-
tur. atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur,
divinatione opus est; etenim ad aegros non vates aut
hariolos, sed medicos solemus adducere, nec vero, qui
fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt
earum tractationem, sed a musicis. eadem in litteris 10
ratio est reliquisque rebus, quarum est disciplina. num
censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere sol
maiorne quam terra sit? an tantus, quantus videatur?
lunaque suo lumine an solis utatur? sol, luna quem mo-
tum habeat? quem quinque stellae, quae errare dicun-
tur? nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse
dicturos, nec eorum, quae in geometria describuntur,
quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematico-
rum, non hariolorum. de illis vero rebus, quae in philo- 4

sophia versantur, num quid est quod quisquam divino-
rum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit,
quid malum, quid neutrum? sunt enim haec propria phi-
11 losophorum. quid? de officio num quis haruspicem con-
sulit, quem ad modum sit cum parentibus, cum fratribus,
cum amicis vivendum? quem ad modum utendum pecu-
nia? quem ad modum honore? quem ad modum imperio?
ad sapientis haec, non ad divinos referri solent. quid?
quae a dialecticis aut a physicis tractantur, num quid
eorum divinari potest? unusne mundus sit an plures?
quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? phy-
sicorum est ista prudentia. quo modo aut 'mentientem,'
quem ψευδόμενον vocant, dissolvas aut quem ad modum
soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat
'acervalem' appellare, sed nihil opus est; ut enim ipsa
'philosophia' et multa verba Graecorum, sic 'sorites'
satis Latino sermone tritus est: ergo haec quoque dia-
lectici dicent, non divini. quid? cum quaeritur qui sit
optimus rei publicae status, quae leges, qui mores aut
utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur,
an principes statuent et delecti viri periti rerum civi-
12 lium? quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus
sunt, ulla divinatio est, nec earum, quae artibus conti-
nentur, nec earum, quae in philosophia disseruntur, nec
earum, quae in re publica versantur, quarum rerum sit
nihil prorsus intellego: nam aut omnium debet esse aut
aliqua ei materia danda est, in qua versari possit; sed
nec omnium divinatio est, ut ratio docuit, nec locus nec
materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus:
vide igitur ne nulla sit divinatio. est quidam Graecus
volgaris in hanc sententiam versus:

bene qui coniciet, vatem hunc perhibebo optumum.

num igitur aut quae tempestas inpendeat vatis melius
coniciet quam gubernator? aut morbi naturam acutius
quam medicus, aut belli administrationem prudentius
13 quam imperator coniectura adsequetur? sed animadverti,
Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent ar-
tem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus
aut artificiis perciperentur, abducere divinationem, eam-

que ita definire: divinationem esse earum rerum prae-
dictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. pri-
mum eodem revolveris; nam et medici et gubernatoris
et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum: num
igitur aut haruspex aut augur aut vatis quis aut somni-
ans melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum
aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum, quam
medicus, quam gubernator, quam imperator? atqui ne 14
illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbris in-
pendentis quibusdam praesentire signis — in quo nostra
quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt —,
etsi haec ipsa fortuita sunt, plerumque enim, non semper
eveniunt: quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum
rerum praesensio, quam divinationem vocas? quae enim
praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura
possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. ita
relinquitur ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec
arte nec sapientia provideri possunt, ut, si quis M. Mar-
cellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset
naufragio esse periturum, divinasset profecto; nulla enim
arte alia id nec sapientia scire potuisset. Talium
ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio di-
vinatio est. potestne igitur earum rerum, quae nihil 6 15
habent rationis, qua re futurae sint, esse ulla praesensio?
quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid
eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel
aliter cadere atque evenire potuerit? quo modo ergo id,
quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, prae-
sentiri et praedici potest? medicus morbum ingravescen- 16
tem ratione providet, insidias imperator, tempestates
gubernator; et tamen ii ipsi saepe falluntur, qui nihil
sine certa ratione opinantur, ut agricola, cum florem
oleae videt, bacam quoque se visurum putat, non sine
ratione ille quidem, sed non numquam tamen fallitur.
quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili con-
iectura ac ratione dicunt, quid existimandum est de con-
iectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut
oraclis aut somniis futura praesentiunt? nondum dico
quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus,
volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes,

somnia, de quibus singulis dicam suo loco, nunc de uni-
17 versis. qui potest provideri quicquam futurum esse,
quod neque causam habet ullam neque notam, cur futu-
rum sit? solis defectiones itemque lunae praedicuntur in
multos annos ab iis, qui siderum motus numeris perse-
quuntur; ea praedicunt enim, quae naturae necessitas
perfectura est. vident ex constantissimo motu lunae,
quando illa e regione solis facta incurrat in umbram
terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse
sit, quandoque eadem luna, subiecta atque opposita soli,
nostris oculis eius lumen obscuret, quo in signo quaeque
errantium stellarum quoque tempore futura sit, qui ex-
ortus quoque die signi alicuius aut qui occasus futurus
sit: haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur vi-
7 18 des. qui thesaurum inventum iri aut hereditatem ven-
turam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura
inest id futurum? quod si haec eaque, quae sunt eius-
dem generis, habent aliquam talem necessitatem, quid
est tandem, quod casu fieri aut forte fortuna putemus?
nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae quam
fortuna, ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut
sciat quid casu et fortuito futurum sit. si enim scit,
certe illud eveniet; sin certe eveniet, nulla fortuna est;
est autem fortuna: rerum igitur fortuitarum nulla prae-
19 sensio est. aut si negas esse fortunam et omnia, quae
fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita
dicis esse fataliter, muta definitionem divinationis, quam
dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. si enim
nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod
ab omni aeternitate certum fuerit esse futurum rato tem-
pore, quae potest esse fortuna? qua sublata qui locus
est divinationi, quae a te fortuitarum rerum est dicta
praesensio? quamquam dicebas omnia, quae fierent futu-
rave essent, fato contineri. anile sane et plenum super-
stitionis fati nomen ipsum; sed tamen apud Stoicos de
isto fato multa dicuntur, de quo alias, nunc quod necesse
8 20 est. si omnia fato, quid mihi divinatio prodest? quod
enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est; ut
ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, neces-
sarium nostrum, ex itinere aquila revocavit: qui nisi re-

vertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxuma nocte conruit; ruina igitur oppressus esset. at id neque, si fatum fuerat, effugisset, nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? si enim fatum fuit classis populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire, etiam si tripudium solistumum pulli fecissent [L. Iunio et P. Clodio consulibus], classes tamen interissent; sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato; voltis
autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. quod si 21
fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Trasumenum interire, num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? [certe potuit.] aut igitur non fato interiit exercitus — mutari enim fata non possunt — aut si fato, quod certe vobis ita dicendum est, etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest ut cautiores simus; quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est; sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis fu- 9 22
turarum rerum scientiam. quae enim vita fuisset Priamo, si ab adulescentia scisset quos eventus senectutis esset habiturus? abeamus a fabulis, propiora videamus. clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione conlegimus. quid igitur? ut omittamus superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse, tum cum maxumis opibus fortunisque florebat, scire sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? an Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri amisso exercitu, post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non

23 possumus dicere? quid vero Caesarem putamus, si divi-
nasset fore ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse
cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii simu-
lacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilis-
sumis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis,
trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amico-
rum sed ne servorum quidem quisquam accederet, quo
cruciatu animi vitam acturum fuisse? certe igitur ignoratio
24 futurorum malorum utilior est quam scientia. nam illud
quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest:
non isset ad arma Pompeius; non transisset Crassus Eu-
phratem; non suscepisset bellum civile Caesar. non
igitur fatalis exitus habuerunt; voltis autem evenire
omnia fato: nihil ergo illis profuisset divinare. atque
etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent; quid
enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? ita,
quoquo sese verterint Stoici, iaceat necesse est omnis
eorum sollertia. si enim id, quod eventurum est, vel
hoc vel illo modo potest evenire, fortuna valet plurimum;
quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt; sin
autem certum est, quid quaque de re quoque tempore
futurum sit, quid est quod me adiuvent haruspices, *qui,*
cum res tristissimas portendi dixerunt, addunt ad extre-
25 mum omnia levius casura rebus divinis procuratis? si
enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest.
hoc sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod
Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non
posset; hoc idem significat Graecus ille in eam senten-
tiam versus:

quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse
inrisum videtur, sed in rebus tam severis non est iocandi
locus. concludatur igitur ratio: si enim provideri nihil
potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse
certa non possunt, divinatio nulla est; sin autem idcirco
possunt provideri, quia certa sunt et fatalia, rursus divi-
natio nulla est; eam enim tu fortuitarum rerum esse
26 dicebas. sed haec fuerit nobis tamquam levis armatu-
rae prima orationis excursio: nunc comminus agamus

experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum arti- 11
ficiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex coniectura partim ex observatione diuturna; naturale quod animus adriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate unde omnes animos haustos [aut acceptos] aut libatos haberemus. artificiosae divinationis illa fere genera ponebas: extispicum eorumque, qui ex fulgoribus ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui signis aut ominibus uterentur; omneque genus coniectu-
rale in hoc fere genere ponebas. illud autem naturale 27
aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus: a deo, a fato, a natura; sed tamen cum explicare nihil posses, pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. de quo primum hoc libet dicere: hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti, qui aut casu veri aut malitia falsi fictique esse possunt; argumentis et rationibus oportet, qua re quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

Ut ordiar ab haruspicina, quam ego rei publicae causa 12 28
communisque religionis colendam censeo — sed soli sumus, licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti —: inspiciamus, si placet, exta primum. persuaderi igitur cuiquam potest ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quo modo est conlatum inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset; quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? an haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? at id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest; alios enim alio more videmus exta interpretari nec esse
unam omnium disciplinam. et certe, si est in extis ali- 29
qua vis, quae declaret futura, necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina. cum rerum natura

tanta tamque praeclara in omnis partis motusque diffusa quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel — sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant —, sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo quid habet naturale, quod declarare possit, quid futurum sit?

13 30 Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus, quo genere nihil adrogantius —

> quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur plagas —:

verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dum taxat: pabuli genus et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. o mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse, huncine hominem tantum delectatum esse nugis, ut non videret tum futurum id veri simile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque converterent! sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile, quid est
31 quod declarari possit habitu extorum et colore? an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui cum aquam ex puteo vidisset haustam, terrae motum dixit futurum. parum, credo, inpudenter, quod, cum factus est motus, dicere audent quae vis id effecerit: etiamne futurum esse aquae iugis colore praesentiunt? multa istius modi dicuntur in scholis, sed credere
32 omnia vide ne non sit necesse. verum sint sane ista Democritea vera. quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eius modi ab haruspice inspectis extis audivimus? ab aqua aut ab igni pericula monent; tum hereditates, tum damna denuntiant; fissum familiare et vitale tractant; caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant, si vero id non est inventum, nihil putant accidere po-
14 33 tuisse tristius. haec observari certe non potuerunt, ut supra docui; sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens, quod video placuisse physicis, eisque maxume, qui omne quod esset unum esse dixerunt,

quid habere mundus potest cum thesauri inventione
coniunctum? si enim extis pecuniae mihi amplificatio
ostenditur idque fit natura, primum exta sunt coniuncta
mundo, deinde meum lucrum natura rerum continetur.
nonne pudet physicos haec dicere? ut enim iam sit ali-
qua in natura rerum contagio, quam esse concedo —
multa enim Stoici conligunt: nam et musculorum iecus-
cula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum flore-
scere brumali ipso die, et inflatas rumpi vesiculas, et
semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in con-
trarias partis se vertere, iam nervos in fidibus aliis pulsis
resonare alios, ostreisque et conchyliis omnibus contin-
gere, ut cum luna pariter crescant pariterque decrescant,
arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescen-
tes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur;
quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quo- 34
rum accessus et recessus lunae motu gubernantur: ses-
centa licet eiusdem modi proferri, ut distantium rerum
cognatio naturalis adpareat — demus hoc, nihil enim
huic disputationi adversatur: num etiam, si fissum cuius-
dam modi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? qua ex
coniunctione naturae et quasi concentu atque consensu,
quam *συμπάθειαν* Graeci appellant, convenire potest
aut fissum iecoris cum lucello meo aut meus quaesticu-
lus cum caelo, terra rerumque natura? concedam hoc 15
ipsum, si vis, etsi magnam iacturam causae fecero, si
ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero;
sed tamen eo concesso qui evenit ut is, qui inpetrire 35
velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? hoc
erat, quod ego non rebar posse dissolvi; at quam festive
dissolvitur! pudet me non tui quidem, cuius etiam me-
moriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui
idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad
hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentien-
tem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. illud
vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et
dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum fieri
extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit;
deorum enim numini parere omnia. haec iam, mihi 36
crede, ne aniculae quidem existimant. an censes,

eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur in-
ventum iri, si alius, cum capite? haec decessio capitis
aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immo-
latoris fortunam accommodent? non perspicitis aleam
quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res
ipsa doceat? cum enim [tristissuma] exta sine capite
fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius, proxuma hostia
litatur saepe pulcherrime. ubi igitur illae minae supe-
riorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum
16 tanta placatio? sed adfers in tauri opimi extis immolante
Caesare cor non fuisse; id quia non potuerit accidere,
ut sine corde victuma illa viveret, iudicandum esse tum
37 interisse cor, cum immolaretur. qui fit ut alterum intel-
legas, sine corde non potuisse bovem vivere, alterum
non videas, cor subito non potuisse nescio quo avolare?
ego enim possum vel nescire quae vis sit cordis ad vi-
vendum, vel suspicari contractum aliquo morbo bovis
exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse:
tu vero quid habes, qua re putes, si paulo ante cor fuerit
in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse?
an quod aspexerit vestitu purpureo excordem Caesarem,
ipse corde privatus est? urbem philosophiae, mihi crede,
proditis, dum castella defenditis; nam dum haruspicinam
veram esse voltis, physiologiam totam pervertitis. caput
est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam
et vinum insperseris, deus id eripiet, vis aliqua conficiet
aut exedet. non ergo omnium interitus atque obitus
natura conficiet, et erit aliquid, quod aut ex nihilo oria-
tur aut in nihilum subito occidat. quis hoc physicus
dixit umquam? haruspices dicunt: his igitur quam phy-
sicis credendum potius existumas?

17
38 Quid? cum pluribus deis immolatur, qui tandem
evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? quae autem in-
constantia deorum est, ut primis minentur extis, bene
promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio saepe
etiam inter proxumos, ut Apollinis exta bona sint, Dia-
nae non bona? quid est tam perspicuum quam cum for-
tuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis
cuique obtigerit hostia? at enim id ipsum habet aliquid
divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus

quae cui ducatur. mox de sortibus; quamquam tu qui-
dem non hostiarum causam confirmas sortium similitu-
dine, sed infirmas sortis conlatione hostiarum. an cum 39
in Aequimaelium misimus, qui adferat agnum, quem
immolemus, is mihi agnus adfertur, qui habet exta rebus
accommodata et ad eum agnum non casu, sed duce deo
servus deducitur? nam si casum in eo quoque esse dicis
quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniun-
ctam, doleo tantam Stoicos nostros Epicureis inridendi
sui facultatem dedisse; non enim ignoras quam ista de-
rideant. et quidem illi facilius facere possunt; deos 40
enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos et
perflabilis et habitantis tamquam inter duos lucos sic
inter duos mundos propter metum ruinarum; eosque
habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum
habere membrorum. ergo hic circumitione quadam deos
tollens recte non dubitat divinationem tollere, sed non,
ut hic sibi constat, item Stoici: illius enim deus nihil
habens nec sui nec alieni negotii non potest hominibus
divinationem inpertire; vester autem deus potest non
inpertire, ut nihilo minus mundum regat et hominibus
consulat. cur igitur vos induitis in eas captiones, quas 41
numquam explicetis? ita enim cum magis properant, con-
cludere solent: si di sunt, est divinatio; sunt autem di:
est ergo divinatio. multo est probabilius: non est autem
divinatio: non sunt ergo di. vide quam temere commit-
tant ut, si nulla sit divinatio, nulli sint di; divinatio enim
perspicue tollitur, deos esse retinendum est.

Atque hac extispicum divinatione sublata omnis ha- 18 42
ruspicina sublata est; ostenta enim sequuntur et fulgura.
valet autem in fulguribus observatio diuturna, in ostentis
ratio plerumque coniecturaque adhibetur. quid est igitur,
quod observatum sit in fulgure? caelum in sedecim par-
tis diviserunt Etrusci. facile id quidem fuit, quattuor,
quas nos habemus, duplicare; post idem iterum facere,
ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. primum
id quid interest? deinde quid significat? nonne perspi-
cuum est, ex prima admiratione homines, quod tonitrua
iactusque fulminum extimuissent, credidisse ea efficere
rerum omnium praepotentem Iovem? itaque in nostris

commentariis scriptum habemus: 'Iove tonante, fulgurante
43 comitia populi habere nefas.' hoc fortasse rei publicae
causa constitutum est; comitiorum enim non habendorum
causas esse voluerunt. itaque comitiorum solum vitium
est fulmen, quod idem omnibus rebus optumum auspicium
habemus, si sinistrum fuit. sed de auspiciis alio loco, nunc
19 de fulgoribus. quid igitur minus a physicis dici debet
quam quicquam certi significari rebus incertis? non enim
te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclo-
44 pas in Aetna putes; nam esset mirabile, quo modo id
Iuppiter totiens iaceret, cum unum haberet; nec vero ful-
minibus homines quid aut faciendum esset aut cavendum
moneret. placet enim Stoicis eos anhelitus terrae, qui
frigidi sint, cum fluere coeperint, ventos esse; cum autem
se in nubem induerint eiusque tenuissimam quamque
partem coeperint dividere atque disrumpere idque cre-
brius facere et vehementius, tum et fulgores et tonitrua
exsistere; si autem nubium conflictu ardor expressus se
emiserit, id esse fulmen. quod igitur vi naturae, nulla
constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo sig-
nificationem rerum consequentium quaerimus? scilicet, si
ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emit-
45 teret! quid enim proficit, cum in medium mare fulmen
iecit? quid, cum in altissimos montis, quod plerumque
fit? quid, cum in desertas solitudines? quid, cum in
earum gentium oras, in quibus haec ne observantur qui-
20 dem? 'at inventum est caput in Tiberi.' quasi ego ar-
tem aliquam istorum esse negem: divinationem nego;
caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum
notatio docet unde fulmen venerit, quo concesserit; quid
significet autem nulla ratio docet. sed urgues me meis
versibus:

> nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
> ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
> et Capitolinis iniecit sedibus ignis.

tum statua Nattae, tum simulacra deorum Romulusque
et Remus cum altrice belua vi fulminis icti conciderunt,
deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa veris-
46 suma. mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo

fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis
biennio post, quam erat locatum, in Capitolio conloca-
batur. 'tu igitur animum induces' — sic enim mecum
agebas — 'causam istam et contra facta tua et contra
scripta defendere?' frater es, eo vereor. verum quid tibi
hic tandem nocet? resne, quae talis est, an ego, qui ve-
rum explicari volo? itaque nihil contra dico; a te ratio-
nem totius haruspicinae peto. sed te mirificam in late-
bram coniecisti; quod enim intellegeres fore ut premerere,
cum ex te causas unius cuiusque divinationis exquirerem,
multa verba fecisti te, cum res videres, rationem causam-
que non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem
pertinere: quasi ego aut fieri concederem, aut esset phi-
losophi causam, cur quidque fieret, non quaerere. et 47
eo quidem loco et Prognostica nostra pronuntiabas et
genera herbarum, scammoniam aristolochiamque radi-
cem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres.
dissimile totum. nam et prognosticorum causas perse- 21
cuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et
noster etiam Posidonius; et si causae non reperiantur
istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique
potuerunt: Nattae vero statua aut aera legum de caelo
tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nat-
tae nobiles: a nobilitate igitur periculum. hoc tam cal-
lide Iuppiter *ex*cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus:
urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit.
quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! at eo-
dem tempore signum Iovis conlocabatur, quo coniuratio
indicabatur. et tu scilicet mavis numine deorum id
factum quam casu arbitrari? et redemptor, qui colum-
nam illam de Cotta et de Torquato conduxerat facien-
dam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a deis in-
mortalibus ad istam horam reservatus est? non equidem 48
plane despero ista esse vera, sed nescio et discere a te
volo. nam cum mihi quaedam casu viderentur sic eve-
nire, ut praedicta essent a divinantibus, dixisti multa de
casu, ut Venerium iaci posse casu quattuor talis iactis,
sed quadringentis centum Venerios non posse casu con-
sistere. primum nescio cur non possint, sed non pugno;
abundas enim similibus: habes et respersionem pigmen-

torum et rostrum suis et alia permulta. idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci, quasi non potuerit id evenire casu et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita; illa enim ipsa efficiuntur detractione neque quicquam illuc adfertur a Praxitele, sed cum multa sunt detracta et ad liniamenta oris perventum est, tum intellegas illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse.
49 potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. sed sit hoc fictum. quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

22 Sed quoniam de extis et de fulgoribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. mulae partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non saepe fit; sed si fieri non potuisset, facta non esset. atque hoc contra omnia ostenta valeat: numquam quod fieri non potuerit esse factum, sin potuerit, non esse mirandum. causarum enim ignoratio in re nova *ad*mirationem facit; eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. nam qui mulam peperisse miratur, is quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. sed quod crebro videt non miratur, etiam si cur fiat nescit; quod ante non vidit, id si evenit, ostentum esse censet. utrum igitur,
50 cum concepit mula, an cum peperit, ostentum est? conceptio contra naturam fortasse, sed partus prope necessarius.

23 Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae, sic facillume quid habeat auctoritatis iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur et sulcus altius esset inpressus, exstitisse repente et eum adfatus esse, qui arabat; is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. eius aspectu cum obstipuisset bubulcus clamoremque maiorem cum admiratione edidisset, concursum esse factum totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia verba eius exceperint litterisque mandarint; omnem autem orationem fuisse eam, qua

haruspicinae disciplina contineretur; eam postea crevisse
rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia re-
ferendis. haec accepimus ab ipsis, haec scripta conser-
vant, hunc fontem habent disciplinae. num ergo opus 51
est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? estne
quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum
dicam an hominem? si deum, cur se contra naturam in
terram abdidit, ut patefactus aratro lucem aspiceret?
quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam
superiore e loco tradere? si autem homo ille Tages fuit,
quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro
illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? sed ego
insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem
contra eos tam diu disputem. Vetus autem illud 24
Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod
non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset: quota 52
enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit
quippiam, quid adferri potest, cur non casu id evenerit?
rex Prusias, cum Hannibali apud eum exsulanti depu-
gnari placeret, negabat se audere, quod exta prohibe-
rent: 'ain tu?' inquit 'caruncula vitulinae mavis quam
imperatori veteri credere?' quid? ipse Caesar, cum a
summo haruspice moneretur ne in Africam ante brumam
transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset, uno in
loco omnes adversariorum copiae convenissent. quid
ego haruspicum responsa commemorem — possum equi-
dem innumerabilia —, quae aut nullos habuerint exitus
aut contrarios? hoc civili bello, di inmortales! quam 53
multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa
haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! etenim ille
admodum extis et ostentis movebatur. non lubet com-
memorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui in-
terfuisti; vides tamen omnia fere contra ac dicta sint
evenisse. sed haec hactenus; nunc ad ostenta veniamus.

Multa me consule a me ipso scripta recitasti, multa 25 54
ante Marsicum bellum a Sisenna conlecta attulisti, multa
ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a
Callisthene commemorata dixisti; de quibus dicam equi-
dem singulis, quoad videbitur, sed dicendum etiam est
de universis. quae est enim ista a deis profecta signi-

ficatio et quasi denuntiatio calamitatum? quid autem
volunt di inmortales primum ea significantes, quae sine
interpretibus non possimus intellegere, deinde ea, quae
cavere nequeamus? at hoc ne homines quidem probi
faciunt, ut amicis inpendentis calamitates praedicant,
quas illi effugere nullo modo possint, ut medici, quam-
quam intellegunt saepe, tamen numquam aegris dicunt
illo morbo eos esse morituros. omnis enim praedictio
mali tum probatur, cum ad praedictionem cautio ad-
55 iungitur. quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes
vel Lacedaemonios olim vel nuper nostros adiuverunt?
quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fue-
runt? si enim, ut intellegeremus quid esset eventurum,
aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si ea
sciri nolebant.

26 Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio,
ingeniis hominum in multas aut diversas aut etiam con-
trarias partis saepe diducitur. ut enim in causis iudi-
cialibus alia coniectura est accusatoris, alia defensoris,
et tamen utriusque credibilis, sic in omnibus iis rebus,
quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur
ratio. quas autem res tum natura tum casus adfert,
non numquam etiam errorem creat similitudo, magna
stultitia est earum rerum deos facere effectores, causas
56 [rerum] non quaerere. tu vatis Boeotios credis Lebadiae
vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu victoriam esse
Thebanorum, quia galli victi silere solerent, canere vi-
ctores. hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati
signum dabat? an illae aves, nisi cum vicerunt, canere
non solent? 'at tum canebant, nec vicerant; id enim est'
inquies 'ostentum.' magnum vero, quasi pisces, non
galli cecinerint. quod autem est tempus, quo illi non
cantent, vel nocturnum vel diurnum? quod si victores
alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur, po-
tuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum move-
57 rentur. Democritus quidem optumis verbis causam ex-
plicat cur ante lucem galli canant: depulso enim de
pectore et in omne corpus diviso et mitificato cibo can-
tus edere quiete satiatos; qui quidem 'silentio noctis,'
ut ait Ennius, 'favent faucibus russis cantu plausuque

premunt alas.' cum igitur hoc animal tam sit cano-
rum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni di-
cere deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel
natura vel casus efficere potuisset? sanguine pluisse se- 27 58
natui nuntiatum est, Atratum etiam fluvium fluxisse
sanguine, deorum sudasse simulacra: num censes his
nuntiis Thalen aut Anaxagoran aut quemquam physicum
crediturum fuisse? nec enim sanguis nec sudor nisi e
corpore. sed et decoloratio quaedam ex aliqua conta-
gione terrena maxume potest sanguini similis esse, et
umor adlapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro,
sudorem videtur imitari. atque haec in bello plura et
maiora videntur timentibus, eadem non tam animadver-
tuntur in pace. accedit illud etiam, quod in metu et peri-
culo cum creduntur facilius tum finguntur inpunius.
nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si 59
mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum,
monstrum putemus? ante vero Marsicum bellum quod
clipeos Lanuvii, ut a te dictum est, mures rosissent,
maxumum id portentum haruspices esse dixerunt: quasi
vero quicquam intersit, mures diem noctem aliquid ro-
dentes scuta an cribra corroserint. nam si ista sequimur,
quod Platonis Politian nuper apud me mures corrose-
runt, de re publica debui pertimescere; aut si Epicuri de
voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello
cariorem fore. an vero illa nos terrent, si quando aliqua 28 60
portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur?
quorum omnium, ne sim longior, una ratio est: quicquid
enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura
necesse est, ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit,
praeter naturam tamen non possit exsistere. causam
igitur investigato in re nova atque admirabili, si poteris;
si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto nihil
fieri potuisse sine causa, eumque terrorem, quem tibi
rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. ita te
nec terrae fremitus nec caeli discessus nec lapideus aut
sanguineus imber nec traiectio stellae nec faces visae
terrebunt; quorum omnium causas si a Chrysippo quae- 61
ram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet
facta fortuito naturalemque rationem omnium reddet.

nihil enim fieri sine causa potest, nec quicquam fit,
quod fieri non potest; nec si id factum est, quod potuit
fieri, portentum debet videri: nulla igitur portenta sunt.
nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sa-
pientem esse portentum est; saepius enim mulam pepe-
risse arbitror quam sapientem fuisse. illa igitur ratio
concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum um-
quam esse, nec quod potuerit, id portentum esse: ita
62 omnino nullum esse portentum. quod etiam coniector
quidam et interpres portentorum non inscite respondisse
dicitur † ei, qui cum ad eum rettulisset quasi ostentum,
quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, 'tum
esset' inquit 'ostentum, si anguem vectis circumplicavis-
set.' hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil ha-
29 bendum esse, quod fieri posset, ostentum. C. Gracchus
ad M. Pomponium scripsit duobus anguibus domi con-
prehensis haruspices a patre convocatos. qui magis an-
guibus quam lacertis, quam muribus? quia sunt haec
cotidiana, angues non item. quasi vero referat, quod
fieri potest, quam id saepe fiat. ego tamen miror,
si emissio feminae anguis mortem adferebat Ti. Grac-
cho, emissio autem maris anguis erat mortifera Cor-
neliae, cur alteram utram emiserit; nihil enim scribit
respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset,
quid esset futurum. 'at mors insecuta Gracchum est.'
causa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emis-
sione serpentis; neque enim tanta est infelicitas ha-
ruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futu-
30 63 rum illi esse dixerint. nam illud mirarer, si crederem,
quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum
numero belli Troiani annos auguratum; de cuius conie-
ctura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus,
loquitur Agamemnon:

ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire ratosne habeant an vanos pectoris orsus.
namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant,

nos circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris divom placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
vidimus inmani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
conripuit pullos; quos cum consumeret octo,
nona super tremulo genetrix clangore volabat,
cui ferus inmani laniavit viscera morsu.
hunc, ubi tam teneros volucris matremque peremit, 64
qui luci ediderat genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmine saxi.
nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divom versarier aris.
tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
quidnam torpentes subito obstipuistis Achivi?
nobis haec portenta deum dedit ipse creator
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos,
quae decumo cadet et poena satiabit Achivos.
edidit haec Calchas, quae iam matura videtis.

quae tandem ista auguratio est ex passeribus annorum 65
potius quam aut mensum aut dierum? cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? postremo quid simile habet passer annis? nam de angue illo, qui Sullae adparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem *exercitum* educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam non haruspicis consilio, sed imperatoris.

Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent, 31 66
quae cum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur, ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint quam coniecta belle; quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. de ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit

angui, sed ut in cunis fuerit anguis non tam est mirum,
in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari
solent. nam quod haruspices responderunt, nihil illo
clarius, nihil nobilius fore, miror deos inmortalis histrioni
futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano.
67 atque etiam a te Flaminiana ostenta conlecta sunt: 'quod
ipse et equus eius repente conciderit': non sane mirabile
hoc quidem; 'quod evelli primi hastati signum non po-
tuerit': timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter
infixerat. nam Dionysii equus quid attulit admirationis
quod emersit e flumine quodque habuit apis in iuba?
sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat
casu vim habuit ostenti. 'at Lacedaemoniis in Herculis
fano arma sonuerunt eiusdemque dei Thebis valvae clau-
sae subito se aperuerunt, eaque scuta, quae fuerant su-
blime fixa, sunt humi inventa.' horum cum fieri nihil
potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius
32 quam casu facta esse dicamus? 'at in Lysandri statuae
68 capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis et qui-
dem subito.' itane? censes ante coronam herbae exsti-
tisse quam conceptum esse semen? herbam autem aspe-
ram credo avium congestu, non humano satu; iam quic-
quid in capite est, id coronae simile videri potest. nam
quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis
Delphis positas decidisse neque eas usquam repertas esse
dixisti, furum id magis factum quam deorum videtur.
69 simiae vero Dodonaeae inprobitatem historiis Graecis
mandatam esse demiror: quid minus mirum quam illam
monstruosissumam bestiam urnam evertisse, sortis dissu-
pavisse? et negant historici Lacedaemoniis ullum osten-
tum hoc tristius accidisse. nam illa praedicta Veien-
tium, si lacus Albanus redundasset isque in mare fluxisset,
Romam perituram; si repressus esset, Veios ** ita aqua
Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad
arcem urbemque retinendam. 'at paulo post audita vox
est monentis, ut providerent ne a Gallis Roma caperetur;
ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam.'
quid ergo? Aius iste Loquens, cum eum nemo norat, et
aiebat et loquebatur [ex eo nomen invenit], postea quam
et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? quod

idem dici de Moneta potest; a qua, praeterquam de sue
plena, quid umquam moniti sumus?
Satis multa de ostentis. auspicia restant et sortes eae, 33
quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, 70
quae oracla verius dicimus; de quibus tum dicemus,
cum ad naturalem divinationem venerimus. restat etiam
de Chaldaeis. sed primum auspicia videamus. difficilis
auguri locus ad contra dicendum. Marso fortasse, sed
Romano facillumus. non enim sumus ii nos augures,
qui avium reliquorumve signorum observatione futura
dicamus. et tamen credo Romulum, qui urbem auspi-
cato condidit, habuisse opinionem esse in providendis
rebus augurandi scientiam — errabat enim multis in re-
bus antiquitas —, quam vel usu iam vel doctrina vel
vetustate immutatam videmus. retinetur autem et ad
opinionem volgi et ad magnas utilitates rei publicae mos,
religio, disciplina, ius augurium, collegii auctoritas. nec 71
vero non omni supplicio digni P. Claudius L. Iunius
consules, qui contra auspicia navigaverunt; parendum
enim religioni fuit nec patrius mos tam contumaciter re-
pudiandus: iure igitur alter populi iudicio damnatus est,
alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit
auspiciis, itaque periit cum exercitu. at anno post Pau-
lus paruit: num minus cecidit in Cannensi pugna cum
exercitu? etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt, haec
certe, quibus utimur, sive tripudio sive de caelo, simu-
lacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. 'Q. Fabi, 34
te mihi in auspicio esse volo': respondet 'audivi.' hic
apud maiores adhibebatur peritus, nunc quilubet. peri-
tum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit
intellegat; id enim silentium dicimus in auspiciis, quod
omni vitio caret. hoc intellegere perfecti auguris est; 72
illi autem, qui in auspicium adhibetur, cum ita impe-
ravit is, qui auspicatur, 'dicito si silentium esse videbi-
tur,' nec suspicit nec circumspicit; statim respondet
'silentium esse videri.' tum ille: 'dicito si pascentur.'
'pascuntur.' quae aves? aut ubi? 'attulit' inquit 'in
cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius.' hae
sunt igitur aves internuntiae Iovis; quae pascantur necne
quid refert? nihil ad auspicia; sed quia, cum pascuntur,

necesse est aliquid ex ore cadere et terram pavire, terri-
pavium primo, post terripudium dictum est; hoc quidem
iam tripudium dicitur. cum igitur offa cecidit ex ore
pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiatur.
35 73 ergo hoc auspicium divini quicquam habere potest, quod
tam sit coactum et expressum? quo antiquissumos augu-
res non esse usos argumento est, quod decretum collegii
vetus habemus omnem avem tripudium facere posse.
tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum, se
ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles
Iovis. nunc vero inclusa in cavea et fame enecta si in
offam pultis invasit et si aliquid ex eius ore cecidit, hoc tu
auspicium aut hoc modo Romulum auspicari solitum pu-
74 tas? iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui
auspicabantur? nunc imperant pullario, ille renuntiat.
fulmen sinistrum auspicium optumum habemus ad omnis
res praeterquam ad comitia; quod quidem institutum rei
publicae causa est, ut comitiorum vel in iudiciis populi
vel in iure legum vel in creandis magistratibus principes
civitatis essent interpretes. 'at Ti. Gracchi litteris Scipio
et Figulus consules, cum augures iudicassent eos vitio
creatos esse, magistratu se abdicaverunt.' quis negat
augurum disciplinam esse? divinationem nego. 'at ha-
ruspices divini; quos cum Ti. Gracchus propter mortem
repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito
concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogato-
75 rem fuisse dixerunt.' primum vide ne in eum dixerint,
qui rogator centuriae fuisset; is enim erat mortuus; id
autem sine divinatione coniectura poterant dicere; deinde
fortasse casu, qui nullo modo est ex hoc genere tollen-
dus: quid enim scire Etrusci haruspices aut de taberna-
culo recte capto aut de pomerii iure potuerunt? equidem
adsentior C. Marcello potius quam Ap. Claudio, qui
ambo mei collegae fuerunt, existimoque ius augurum,
etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen
postea rei publicae causa conservatum ac retentum.

36 76 Sed de hoc loco plura in aliis, nunc hactenus. ex-
terna enim auguria, quae sunt non tam artificiosa quam
superstitiosa, videamus. omnibus fere avibus utuntur,
nos admodum paucis; alia illis sinistra sunt, alia nostris.

solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disci-
plinam, ego ex illo sui: di inmortales! quantum differe-
bat! ut quaedam essent etiam contraria. atque ille iis
semper utebatur, nos, nisi dum a populo auspicia acce-
pta habemus, quam multum iis utimur? bellicam rem
administrari maiores nostri nisi auspicato noluerunt;
quam multi anni sunt, cum bella a proconsulibus et a
propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent!
itaque nec amnis transeunt auspicato nec tripudio auspi- 77
cantur; nam ex acuminibus quidem, quod totum auspi-
cium militare est, iam M. Marcellus ille quinquiens con-
sul totum omisit, idem imperator, idem augur optumus.
ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui
auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis
retenta videtur, a bellicis esse sublata. et quidem ille
dicebat, si quando rem agere vellet, ne inpediretur au-
spiciis, lectica operta facere iter se solere. huic simile
est, quod nos augures praecipimus, ne iuges auspicium
obveniat, ut iumenta iubeant diiungere. quid est aliud 78
nolle moneri a Iove, nisi efficere ut aut ne fieri possit
auspicium aut, si fiat, videri? nam illud admodum ridi- 37
culum, quod negas Deiotarum auspiciorum, quae sibi ad
Pompeium proficiscenti facta sint, paenitere, quod fidem
secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio;
antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam quam
regnum et possessiones suas. credo equidem, sed hoc
nihil ad auspicia; nec enim ei cornix canere potuit recte
eum facere, quod populi Romani libertatem defendere
pararet; ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. aves eventus 79
significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis
video esse usum Deiotarum, quae vetat spectare fortu-
nam, dum praestetur fides. aves vero *si* prosperos even-
tus ostenderunt, certe fefellerunt: fugit e proelio cum
Pompeio — grave tempus —, discessit ab eo — luctuosa
res —, Caesarem eodem tempore hostem et hospitem
vidit —, quid hoc tristius? is cum ei Trocmorum tetrar-
chian eripuisset et adseculae suo Pergameno nescio cui
dedisset eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam,
cumque ab eo magnificentissumo hospitio acceptus esset,
spoliatum reliquit et hospitem et regem. sed labor

longius, ad propositum revertar: si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus, nullo modo prospera Deiotaro; sin officia, a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt.
38 omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio
80 negas potuisse conburi, contemne cotem Atti Navii: nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci; illud erat philosophi potius, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. quae est igitur natura, quae volucris huc et illuc passim vagantis efficiat ut significent aliquid et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu aut volatu? cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? quo modo autem haec aut quando aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae: nos quem? Attumne Navium? at aliquot annis antiquior Romulus et Remus ambo augures, ut accepimus. an Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? placet igitur humanitatis expertis habere divinitatis auctores?

39 At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis:
81 quasi vero quicquam sit tam valde quam nihil sapere volgare, aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo. quotus quisque est qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt: num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione inbecilli animi superstitiosa ista concipiant,
82 verum dispicere non possint? quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

> tum tonuit laevum bene tempestate serena;

at Homericus Aiax apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescio quid hoc modo nuntiat:

> prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora: quamquam haud ignoro quae bona sint sinistra nos dicere, etiam si dextra sint; sed certe nostri sinistrum nominaverunt externique dextrum, quia plerumque

id melius videbatur.' haec quanta dissensio est! quid? 83
quod aliis avibus utuntur, aliis signis, aliter observant,
alia respondent? non necesse est fateri partim horum
errore susceptum esse, partim superstitione, multa fal-
lendo?

Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina 40
adiungere: Aemilia Paulo Persam perisse, quod pater
omen accepit; Caecilia se sororis filiae sedes suas tra-
dere; iam illa 'favete linguis' et 'praerogativam, omen
comitiorum.' hoc est ipsum esse contra se copiosum et
disertum; quando enim ista observans quieto et libero
animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitio-
nem habeas, sed rationem ducem? itane? si quis aliquid
ex sua re atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum
aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea
res tibi aut timorem adferet aut alacritatem? cum M. 84
Crassus exercitum Brundisii inponeret, quidam in portu
caricas Cauno advectas vendens 'Cauneas' clamitabat.
dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum 'caveret ne
iret'; non fuisse periturum, si omini paruisset: quae si
suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et
sternumenta erunt observanda.

Sortes restant et Chaldaei, ut ad vatis veniamus et 41
ad somnia. dicendum igitur putas de sortibus? quid 85
enim sors est? idem prope modum, quod micare, quod
talos iacere, quod tesseras, quibus in rebus temeritas et
casus, non ratio nec consilium valet. tota res est inventa
fallaciis aut ad quaestum aut ad superstitionem aut ad
errorem. atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus
clarissumarum sortium quae tradatur inventio. Nume-
rium Suffustium Praenestinorum monumenta declarant
honestum hominem et nobilem somniis crebris, ad ex-
tremum etiam minacibus, cum iuberetur certo in loco
silicem caedere, perterritum visis inridentibus suis civi-
bus id agere coepisse; itaque perfracto saxo sortis eru-
pisse in robore insculptas priscarum litterarum notis. is
est hodie locus saeptus religiose propter Iovis pueri, qui
[lactens] cum Iunone Fortunae in gremio sedens mam-
mam adpetens castissime colitur a matribus. eodemque 86
tempore in eo loco, ubi Fortunae nunc est aedes, mel

ex olea fluxisse dicunt, haruspicesque dixisse summa
nobilitate illas sortis futuras, eorumque iussu ex illa olea
arcam esse factam, eoque conditas sortis, quae hodie
Fortunae monitu tolluntur. quid igitur in iis esse potest
certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque
ducuntur? quo modo autem istae positae in illo loco?
quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? 'nihil est,'
inquiunt 'quod deus efficere non possit.' utinam sapien-
tis Stoicos effecisset, ne omnia cum superstitiosa sollici-
tudine et miseria crederent! sed hoc quidem genus divi-
nationis vita iam communis explosit: fani pulchritudo et
vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium no-
87 men, atque id in volgus. quis enim magistratus aut quis
vir inlustrior utitur sortibus? ceteris vero in locis sortes
plane refrixerunt: quod Carneadem Clitomachus scribit
dicere solitum nusquam se fortunatiorem quam Praeneste
vidisse Fortunam. ergo hoc divinationis genus omittamus.
42 Ad Chaldaeorum monstra veniamus, de quibus Eu-
doxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimo-
rum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod
scriptum reliquit, Chaldaeis in praedictione et in nota-
tione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum.
88 nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum
praedicta reiecit, Anchialum et Cassandrum, summos
astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris
astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere
non usos. Scylax Halicarnasius, familiaris Panaetii, ex-
cellens in astrologia idemque in regenda sua civitate
princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus re-
89 pudiavit. sed ut ratione utamur omissis testibus, sic
isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta
defendunt: vim quandam esse aiunt signifero in orbe,
qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una
quaeque pars alia alio modo moveat inmutetque caelum,
perinde ut quaeque stellae in his finitumisque partibus
sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis
sideribus, quae vocantur errantia; cum autem in eam
ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui
nascatur, aut in eam, quae coniunctum aliquid habet aut
consentiens, ea triangula illi et quadrata nominant. et-

enim cum tempore anni tempestatum atque caeli conver-
siones commutationesque tantae fiant accessu stellarum
et recessu, cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus,
non veri simile solum, sed etiam verum esse censent
perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientis
animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum,
corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi.
o delirationem incredibilem! non enim omnis error stul- 43
titia dicenda est. quibus etiam Diogenes Stoicus con- 90
cedit aliquid, ut praedicere possint dum taxat, qualis quis-
que natura et ad quam quisque maxume rem aptus futu-
rus sit; cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse
sciri: etenim geminorum formas esse similis, vitam atque
fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes,
Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt: at ii
nec totidem annos vixerunt — anno enim Procli vita
brevior fuit —, multumque is fratri rerum gestarum
gloria praestitit. at ego id ipsum, quod vir optumus, 91
Diogenes, Chaldaeis quasi quadam praevaricatione con-
cedit, nego posse intellegi. etenim cum, ut ipsi dicunt,
ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant
et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae
iuncta videantur, oculorum fallacissimo sensu iudicant
ea, quae ratione atque animo videre debebant: docet
enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse
oportebat, quanta humilitate luna feratur terram paene
contingens, quantum absit a proxuma Mercurii stella,
multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo
distet a sole, cuius lumine conlustrari putatur; reliqua
vero tria intervalla infinita et inmensa, a sole ad Mar-
tis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad
caelum ipsum, quod extremum atque ultumum mundi
est. quae potest igitur contagio ex infinito paene inter- 92
vallo pertinere ad lunam vel potius ad terram? quid? 44
cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnis omnium
ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incola-
tur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu
caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse, nonne
eius modi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes
istos caeli nosse adpareat? cum enim illi orbes, qui cae-

lum quasi medium dividunt et aspectum nostrum defi-
niunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finien-
tes rectissume nominari possunt, varietatem maxumam
habeant aliique in aliis locis sint, necesse est ortus occa-
susque siderum non fieri eodem tempore apud omnis.
93 quod si eorum vi caelum modo hoc modo illo modo tem-
peratur, qui potest eadem vis esse nascentium, cum caeli
tanta sit dissimilitudo? in his locis, quae nos incolimus,
post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot die-
bus; at apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium,
ut si iam concedamus aliquid vim caelestem ad eos, qui
in terra gignantur, pertinere, confitendum sit illis eos,
qui nascantur eodem tempore, posse in dissimilis inci-
dere naturas propter caeli dissimilitudinem, quod minime
illis placet; volunt enim illi omnis eodem tempore ortos,
45 qui ubique sint nati, eadem condicione nasci. Sed
94 quae tanta dementia est, ut in maxumis motibus muta-
tionibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber,
quae tempestas ubique sit — quarum rerum in proxumis
locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi,
alia Romae eveniat saepe tempestas; quod qui navigant
maxume animadvertunt, cum in flectendis promunturiis
ventorum mutationes maxumas saepe sentiunt —: haec
igitur cum sit tum serenitas tum perturbatio caeli, estne
sanorum hominum hoc ad nascentium ortus pertinere
non dicere [quod non certe pertinet], illud nescio quid
tenue, quod sentiri nullo modo, intellegi autem vix potest,
quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat,
dicere ad puerorum ortus pertinere? quid? quod non
intellegunt seminum vim, quae ad gignendum procrean-
dumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris
est? quis enim non videt et formas et mores et pleros-
que status ac motus effingere a parentibus liberos? quod
non contingeret, si haec non vis et natura gignentium
95 efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. quid?
quod uno et eodem temporis puncto nati dissimilis et
naturas et vitas et casus habent, parumne declarat nihil
ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte
putamus neminem eodem tempore ipso et conceptum et
natum quo Africanum. num quis igitur talis fuit?

quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita nati essent, 46 96
ut quaedam contra naturam depravata haberent, resti-
tuerentur et corrigerentur ab natura, cum se ipsa revo-
casset, aut arte atque medicina? ut quorum linguae sic
inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae
liberarentur? multi etiam naturae vitium meditatione at-
que exercitatione sustulerunt, ut Demosthenem scribit
Phalereus, cum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse
ut planissume diceret: quod si haec astro ingenerata
et tradita essent, nulla res ea mutare posset. quid?
dissimilitudo locorum nonne dissimilis hominum procrea-
tiones habet? quas quidem percurrere oratione facile est,
quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat
corporibus animis, ut incredibilis varietas dissimilitudo-
que sit. ex quo intellegitur plus terrarum situs quam 97
lunae tactus ad nascendum valere. nam quod aiunt
quadringenta septuaginta milia annorum in periclitandis
experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylo-
nios posuisse, fallunt. si enim esset factitatum, non
esset desitum; neminem autem habemus auctorem, qui
id aut fieri dicat aut factum sciat. videsne me non 47
ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoi-
corum Panaetius dixit? ego autem etiam haec requiro,
omnesne, qui Cannensi pugna ceciderint, uno astro
fuerint? exitus quidem omnium unus et idem fuit.
quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro
quoque uno? quod enim tempus, quo non innumera-
biles nascantur? at certe similis nemo Homeri. et si 98
ad rem pertinet, quo modo caelo adfecto conpositisque
sideribus quodque animal oriatur, valeat id necesse est
non in hominibus solum, verum in bestiis etiam; quo
quid potest dici absurdius? Lucius quidem Tarutius
Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationi-
bus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat
ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepi-
mus, Romamque, in iugo cum esset luna, natam esse
dicebat nec eius fata canere dubitabat. o vim maxu- 99
mam erroris! etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum
et lunae pertinebat? fac puero referre, qua adfectione
caeli primum spiritum duxerit, num hoc in latere aut in

caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? sed
quid plura? cotidie refelluntur. quam multa ego Pom-
peio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari
a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi senectute,
nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi per-
mirum videatur quemquam exstare, qui etiam nunc credat
iis, quorum praedicta cotidie videat re et eventis refelli.

48 Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur
100 a natura, non ab arte, vaticinandi et somniandi; de qui-
bus, Quinte, inquam, si placet, disseramus.' 'mihi
vero' inquit 'placet; his enim, quae adhuc disputasti,
prorsus adsentior, et vere ut loquar, quamquam tua me
oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis super-
stitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam:
haec me Peripateticorum ratio magis movebat et veteris
Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent
esse in mentibus hominum tamquam oraclum aliquod,
ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus
animus aut somno relaxatus solute moveatur ac libere.
his de generibus quid sentias et quibus ea rationibus
49 101 infirmes audire sane velim.' quae cum ille dixisset, tum
ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere.
'non ignoro,' inquam 'Quinte, te semper ita sensisse, ut
de ceteris divinandi generibus dubitares, ista duo, furoris
et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, proba-
res. dicam igitur de istis ipsis duobus generibus mihi
quid videatur, si prius et Stoicorum conclusio rationis
et Cratippi nostri quid valeat videro. dixisti enim et
Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc
modo: 'si sunt di neque ante declarant hominibus quae
futura sint, aut non diligunt homines, aut quid eventu-
rum sit ignorant, aut existumant nihil interesse hominum
scire quid sit futurum, aut non censent esse suae maie-
statis praesignificare hominibus quae sint futura, aut ea
102 ne ipsi quidem di significare possunt. at neque non
diligunt nos, sunt enim benefici generique hominum
amici; neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et
designata sunt; neque nostra nihil interest scire ea, quae
futura sunt, erimus enim cautiores, si sciemus; neque
hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim bene-

ficentia praestantius; neque non possunt futura praeno-
scere. non igitur di sunt nec significant nobis futura;
sunt autem di: significant ergo. et non, si significant
futura, nullas dant vias nobis ad significationum scien-
tiam, frustra enim significarent; nec, si dant vias, non
est divinatio: est igitur divinatio.' o acutos homines! 103
quam paucis verbis confectum negotium putant! ea su-
munt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur;
conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex re-
bus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere 50
solent Stoici, quem ad modum quod in natura rerum
omne [esse] dicimus, id infinitum esse concluserit? 'quod
finitum est,' inquit '*id* habet extremum.' quis hoc non
dederit? 'quod autem habet extremum, id cernitur ex
alio extrinsecus.' hoc quoque est concedendum. 'at
quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.' ne
hoc quidem negari potest. 'nihil igitur cum habeat ex-
tremum, infinitum sit necesse est.' videsne ut ad rem 104
dubiam concessis rebus *non dubiis* pervenerit? hoc vos
dialectici non facitis, nec solum ea non sumitis ad con-
cludendum, quae ab omnibus concedantur, sed ea sumi-
tis, quibus concessis nihilo magis efficiatur quod velitis.
primum enim hoc sumitis: 'si sunt di, benefici in homi-
nes sunt.' quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat
quicquam deos nec alieni curare nec sui? an noster En-
nius? qui magno plausu loquitur adsentiente populo:

> ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
> sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

et quidem cur sic opinetur rationem subicit; sed nihil
est necesse dicere, quae sequuntur: tantum sat est intel-
legi id sumere istos pro certo, quod dubium controver-
sumque sit. sequitur porro 'nihil deos ignorare, quod 51
omnia sint ab iis constituta.' hic vero quanta pugna est 105
doctissumorum hominum negantium esse haec a dis in-
mortalibus constituta! 'at nostra interest scire ea, quae
eventura sunt.' magnus Dicaearchi liber est, nescire ea
melius esse quam scire. negant 'id esse alienum maie-
state deorum;' scilicet casas omnium introspicere, ut

videant quid cuique conducat. 'neque non possunt fu-
106 tura praenoscere.' negant posse ii, quibus non placet
esse certum quid futurum sit. videsne igitur, quae du-
bia sint, ea sumi pro certis atque concessis? deinde con-
torquent et ita concludunt: 'non igitur et sunt di nec
significant futura;' id enim iam perfectum arbitrantur.
deinde adsumunt: 'sunt autem di,' quod ipsum non ab
omnibus conceditur: 'significant ergo.' ne id quidem
sequitur; possunt enim non significare et tamen esse di.
'nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam
significationis.' at id quoque potest, ut non dent homini,
ipsi habeant. cur enim Tuscis potius quam Romanis
darent? 'nec, si dant vias, nulla est divinatio.' fac dare
deos, quod absurdum est, quid refert, si accipere non
possumus? extremum est: 'est igitur divinatio.' sit ex-
tremum, effectum tamen non est; ex falsis enim, ut ab
ipsis didicimus, verum effici non potest: iacet igitur tota
conclusio.

52 Veniamus nunc ad optumum virum, familiarem no-
107 strum, Cratippum. 'si sine oculis' inquit 'non potest
exstare officium et munus oculorum, possunt autem ali-
quando oculi non fungi suo munere, qui vel semel ita
est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculo-
rum vera cernentium; item igitur, si sine divinatione non
potest officium et munus divinationis exstare, potest au-
tem, cum quis divinationem habeat, errare aliquando
nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinatio-
nem semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito
cecidisse videatur; sunt autem eius generis innumera-
bilia: esse igitur divinationem confitendum est.' festive
et breviter; sed cum bis sumpsit quod voluit, etiam si
facilis nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod ad-
108 sumit, concedi nullo modo potest. 'si,' inquit '*cum* ali-
quando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando vide-
runt, inest in iis vis videndi, item, si quis semel aliquid
in divinatione dixerit, is etiam cum peccet, tamen existu-
53 mandus sit habere vim divinandi.' vide, quaeso, Cra-
tippe noster, quam sint ista similia; nam mihi non
videntur: oculi enim vera cernentes utuntur natura
atque sensu, animi si quando vel vaticinando vel som-

niando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu; nisi
forte concessuros tibi existumas eos, qui somnia pro
somniis habent, si quando aliquod somnium verum eva-
serit, non id fortuito accidisse. sed demus tibi istas
duas sumptiones, ea quae *λήμματα* appellant dialectici,
sed nos Latine loqui malumus; adsumptio tamen, quam
πρόςληψιν idem vocant, non dabitur. adsumit autem 109
Cratippus hoc modo: 'sunt autem innumerabiles prae-
sensiones non fortuitae.' at ego dico nullam — vide
quanta sit controversia —; iam adsumptione non con-
cessa nulla conclusio est. 'at inpudentes sumus, qui,
cum tam perspicuum sit, non concedamus.' quid est
perspicuum? 'multa vera' inquit 'evadere.' quid, quod
multo plura falsa? nonne ipsa varietas, quae est propria
fortunae, fortunam esse causam, non naturam [esse] do-
cet? deinde si tua ista conclusio, Cratippe, vera est —
tecum enim mihi res est —, nonne intellegis eadem uti
posse et haruspices et fulguratores et interpretes osten-
torum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum
generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedi-
ctum est, evaserit: ergo aut ea quoque genera divinandi
sunt, quae tu rectissume inprobas, aut, si ea non sunt,
non intellego cur haec duo sint, quae relinquis; qua
ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae
tollis.

Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divi- 54 110
num vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat in-
sanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos adse-
cutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens
fudisse dicitur; quorum interpres nuper falsa quadam
hominum fama dicturus in senatu putabatur eum, quem
re vera regem habebamus, appellandum quoque esse re-
gem, si salvi esse vellemus. hoc si est in libris, in
quem hominem et in quod tempus est? callide enim qui
illa conposuit perfecit, ut, quodcumque accidisset, prae-
dictum videretur hominum et temporum definitione sub-
lata. adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut idem 111
versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur.
non esse autem illud carmen furentis, cum ipsum poëma
declarat, est enim magis artis et diligentiae quam inci-

tationis et motus, tum vero ea, quae ἀκροστιχίς dicitur, cum deinceps ex primis versuum litteris aliquid conectitur, ut in quibusdam Ennianis 'Q. Ennius fecit.' id certe
112 magis est attenti animi quam furentis. atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. hoc scriptoris est, non furentis, adhibentis diligentiam, non insani. quam ob rem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri valeantque ad deponendas potius quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris quam regem proferant, quem Romae posthac nec di nec homines esse patientur.

55 At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

iamque mari magno --

eademque paulo post

eheu videte --.

113 num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant quantum voles, verbis sententiis, numeris cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commenticiis rebus adiungere. eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marciis vatibus nec Apollinis opertis credendum existimo, quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti probata
114 sunt. 'quid?' inquies 'remex ille de classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt?' ille vero et ea quidem, quae omnes eo tempore ne acciderent timebamus; castra enim in Thessalia castris conlata audiebamus, videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris propter vetustatem. casum autem proelii nemo nostrum erat quin timeret, sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. ille autem Graecus quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi quae, sanus cum esset, timebat ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. utrum tandem, per deos atque homines!

magis veri simile est vaesanum remigem an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum consilia deorum inmortalium perspicere potuisse?

Sed iam ad te venio, 56 115

sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,
unde superstitiosa primum saeva evasit vox fera:

tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen inplevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortis referenda sit, partim ambiguis et quae ad dialecticum deferenda sint. nam cum illa sors edita est opulentissumo regi Asiae,

Croesus Halyn penetrans magnam pervertet opum vim,

hostium vim se perversurum putavit, pervertit autem
suam: utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum 116
fuisset. cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? num minus ille potuit de Croeso quam de Pyrrho fingere Ennius? quis enim est, qui credat Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum

'aio te, Aeacida, Romanos vincere posse'?

primum Latine Apollo numquam locutus est; deinde ista sors inaudita Graecis est; praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat; postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

-- stolidum genus Aeacidarum,
bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes,

tamen hanc amphiboliam versus intellegere potuisset, 'vincere te Romanos' nihilo magis in se quam in Romanos valere. nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere, haec vero ne
Epicurum quidem. sed, quod caput est, cur isto modo 57 117
iam oracla Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iam diu, iam ut nihil possit esse contemptius? hoc loco cum urguentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci

eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente
incitata oracula ederet. de vino aut salsamento putes
loqui, quae evanescunt vetustate: de vi loci agitur, neque
solum naturali sed etiam divina; quae quo tandem modo
evanuit? 'vetustate' inquies. quae vetustas est, quae vim
divinam conficere possit? quid tam divinum autem quam
adflatus e terra mentem ita movens, ut eam providam
rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo
ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? quando ista
vis autem evanuit? an post quam homines minus creduli
118 esse coeperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos
prope trecentos fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dice-
bat, id est, quasi cum Philippo facere. hoc autem eo
spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret; *ex* quo
licet existumare in aliis quoque oraculis Delphicis ali-
quid non sinceri fuisse. sed nescio quo modo isti philo-
sophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur
quam se non ineptos: evanuisse mavoltis et exstinctum
esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset,
quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

58 Similis est error in somniis, quorum quidem defensio
119 repetita quam longe est! divinos animos censent esse
nostros eosque esse tractos extrinsecus animorumque
consentientium multitudine conpletum esse mundum; hac
igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum
externis mentibus cerni quae sint futura; contrahi autem
animum Zeno et quasi labi putat atque concidere et *id*
ipsum esse dormire. iam Pythagoras et Plato, locuple-
tissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, prae-
paratos quodam cultu atque victu proficisci ad dormien-
dum iubent; faba quidem Pythagorei utique abstinere,
quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. sed nescio
quo modo nihil tam absurde dici potest, quod non dica-
120 tur ab aliquo philosophorum. utrum igitur censemus
dormientium animos per sene ipsos in somniando moveri,
an, ut Democritus censet, externa et adventicia visione
pulsari? sive enim sic est sive illo modo, videri possunt
permulta somniantibus falsa pro veris; nam et navigan-
tibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu
oculorum duo pro uno lucernae lumina. quid dicam

insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? quod
si eius modi visis credendum non est, cur somniis creda-
tur nescio: nam tam licet de his erroribus, si velis, quam
de somniis disputare, ut ea, quae stant, moveri *si* vide-
antur, terrae motum significare dicas aut repentinam
aliquam fugam, gemino autem lucernae lumine declarari
dissensionem ac seditionem [moveri]. iam ex insanorum 59
aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, 121
quae futura videantur. *** quis est enim, qui totum
diem iaculans non aliquando conliniet? tot noctis dormi-
mus, neque ulla est fere, qua non somniemus; et mira-
mur aliquando id, quod somniarimus, evadere? quid est
tam incertum quam talorum iactus? tamen nemo est,
quin saepe iactans Venerium iaciat aliquando, non num-
quam etiam iterum ac tertium. num igitur, ut inepti,
Veneris id inpulsu fieri malumus quam casu dicere?
quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non
est, non video quid praecipui somnus habeat, in quo va-
leant falsa pro veris. quod si ita natura paratum esset, 122
ut ea dormientes agerent, quae somniarent, adligandi
omnes essent, qui cubitum irent; maiores enim quam
ulli insani efficerent motus somniantes. quod si insano-
rum visis fides non est habenda, quia falsa sunt, cur
credatur somniantium visis, quae multo etiam perturba-
tiora sunt, non intellego. an quod insani sua visa con-
iectori non narrant, narrant qui somniaverunt? quaero
etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel
voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physi-
cum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum
sit an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec
fieri nec expediri potest? atqui ne si navigare quidem
velim, ita gubernem, ut somniaverim; praesens enim
poena sit. qui igitur convenit aegros a coniectore som- 123
niorum potius quam a medico petere medicinam? an
Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per
somnium curationem valetudinis, Neptunus gubernanti-
bus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva,
Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam
somniantibus non dabunt? at si curatio daretur valetu-
dinis, haec quoque, quae dixi, darentur; quae quoniam

non dantur, medicina non datur, qua sublata tollitur om-
nis auctoritas somniorum.

60 Sed haec [quoque] in promptu fuerint: nunc interiora
124 videamus. aut enim divina vis quaedam consulens no-
bis somniorum significationes facit, aut coniectores ex
quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vo-
cant *συμπάθειαν*, quid cuique rei conveniat [ex somniis]
et quid quamque rem sequatur intellegunt, aut eorum
neutrum est, sed quaedam observatio constans atque
diuturna est, cum quid visum secundum quietem sit, quid
evenire et quid sequi soleat. primum igitur intellegen-
dum est nullam vim esse divinam effectricem somnio-
rum; atque illud quidem perspicuum est, nulla visa
somniorum proficisci a numine deorum; nostra enim
125 causa di id facerent, ut providere futura possemus. quo-
tus igitur est quisque, qui somniis pareat, qui intellegat,
qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant eam-
que superstitionem inbecilli animi atque anilis putent!
quid est igitur, cur his hominibus consulens deus som-
niis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria
quidem digna ducant? nec enim ignorare deus potest,
qua mente quisque sit, nec frustra ac sine causa quid
facere dignum deo est, quod abhorret etiam ab hominis
constantia. ita si pleraque somnia aut ignorantur aut
negleguntur, aut nescit hoc deus aut frustra somniorum
significatione utitur; et horum neutrum in deum cadit:
nihil igitur a deo somniis significari fatendum est.

61 Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis pro-
126 videndi causa dat, non vigilantibus potius det quam
dormientibus; sive enim externus et adventicius pulsus
animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi
moventur, sive quae causa alia est, cur secundum quie-
tem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem causa
vigilantibus esse poterat; idque si nostra causa di secun-
dum quietem facerent, vigilantibus idem facerent, prae-
sertim cum Chrysippus Academicos refellens permulto
clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videan-
tur quam quae somniantibus: fuit igitur divina benefi-
centia dignius, cum consulerent nobis, clariora visa dare
vigilanti quam obscuriora per somnum; quod quoniam

non fit, somnia divina putanda non sunt. iam vero quid 127
opus est circumitione et anfractu, ut sit utendum in-
terpretibus somniorum, potius quam derecto deus, si
quidem nobis consulebat, 'hoc facito,' 'hoc ne feceris'
diceret, idque visum vigilanti potius quam dormienti
daret?

Iam vero quis dicere audeat vera omnia esse somnia? 62
'aliquot somnia vera,' inquit Ennius 'sed omnia noenum
necessest.' quae est tandem ista distinctio? quae vera,
quae falsa habet? et si vera a deo mittuntur, falsa unde
nascuntur? nam si ea quoque divina, quid inconstantius
deo? quid inscitius autem est quam mentis mortalium
falsis et mendacibus visis concitare? sin vera visa divina
sunt, falsa autem et inania humana, quae est ista desi-
gnandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius
quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura?
quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum
est. naturam autem eam dico, qua numquam animus 128
insistens agitatione et motu esse vacuus potest: is cum
languore corporis nec membris uti nec sensibus potest,
incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristo-
teles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit
aut cogitaverit; quarum perturbatione mirabiles interdum
exsistunt species somniorum, quae si alia falsa, alia vera,
qua nota internoscantur scire sane velim. si nulla est,
quid istos interpretes audiamus? sin quaepiam est, aveo
audire quae sit, sed haerebunt. venit enim iam in con- 63 129
tentionem, utrum sit probabilius, deosne inmortalis, re-
rum omnium praestantia excellentis, concursare omnium
mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam
grabatos, et cum stertentem aliquem viderint, obicere iis
visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somno
ad coniectorem mane deferant, an natura fieri, ut mobiliter
animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre vi-
deatur? utrum philosophia dignius sagarum superstitione
ista interpretari an explicatione naturae? ut si iam fieri
possit vera coniectura somniorum, tamen isti, qui profi-
tentur, eam facere non possint; ex levissimo enim et
indoctissimo genere constant, Stoici autem tui negant
quemquam nisi sapientem divinum esse posse. Chry- 130

sippus quidem divinationem definit his verbis: vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a dis hominibus portendantur; officium autem esse eius praenoscere dei erga homines mente qua sint quidque significent, quem ad modumque ea procurentur atque expientur. idemque somniorum coniectionem definit hoc modo: esse vim cernentem et explanantem, quae a dis hominibus significentur in somnis. quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? talem autem cognovimus neminem.
64 131 vide igitur ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intellegamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? similes enim sunt dei, si ea nobis obiciunt, quorum nec scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur
132 sine interprete. iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? intellegi enim a nobis di velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. quid? poëta nemo, nemo physicus obscurus? ille vero nimis etiam obscurus Euphorion, at non Homerus: uter igitur
133 melior? valde Heraclitus obscurus, minime Democritus: num igitur conferendi? mea causa me mones quod non intellegam? quid me igitur mones? ut si quis medicus aegroto imperet ut sumat

terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam

potius quam hominum more cocleam [dicere]. nam Pacuvianus Amphio,

quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
capite brevi, cervice anguina, aspectu truci,
eviscerata, inanima, cum animali sono,

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent:

non intellegimus, nisi si aperte dixeris:

at ille uno verbo 'testudo.' non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere?

65 134 Defert ad coniectorem quidam somniasse se, ovum pendere ex fascea lecti sui cubicularis — est hoc in

Chrysippi libro somnium —: respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. fodit, invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento; misit coniectori quantulum visum est de argento. tum ille 'nihilne' inquit 'de vitello?' id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse, reliquum argentum. nemone igitur umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur! quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nosceretur thesauri similitudo, potius quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare?

Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati 135
deorum: ad aperta et clara veniamus, quale est de illo 66
interfecto a copone Megaris, quale de Simonide, qui ab
eo, quem humarat, vetitus est navigare, quale etiam de
Alexandro, quod a te praeteritum esse miror: qui, cum
Ptolemaeus, familiaris eius, in proelio telo venenato ictus
esset eoque volnere summo cum dolore moreretur, Alexan-
der adsidens somno est consopitus. tum secundum quie-
tem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias ale-
bat, radiculam ore ferre et simul dicere quo illa loci
nasceretur — neque is longe aberat ab eo loco —, eius
autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret.
cum Alexander experrectus narrasset amicis somnium,
emissi sunt qui illam radiculam quaererent; qua inventa
et Ptolemaeus sanatus dicitur et multi milites, qui erant
eodem genere teli volnerati. multa etiam sunt a te ex 136
historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superio-
ris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P.
Decii; pervolgatum iam illud de praesule, C. Gracchi
etiam et recens Caeciliae, Baliarici filiae, somnium. sed
haec externa ob eamque causam ignota nobis sunt, non
nulla etiam ficta fortasse. quis enim auctor istorum?
de nostris somniis quid habemus dicere, tu de emerso
me et equo ad ripam, ego de Mario cum fascibus lau-
reatis me in suum deduci iubente monumentum? omnium 67
somniorum, Quinte, una ratio est, quae, per deos inmor-
talis, videamus ne nostra superstitione et depravatione

137 superetur: quem enim tu Marium visum a me putas?
speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur.
unde profectam imaginem? a corporibus enim solidis et
a certis figuris volt fluere imagines. quod igitur Marii
corpus erat? 'ex eo,' inquit 'quod fuerat.' ista igitur
me imago Marii in campum Atinatem persequebatur?
plena sunt imaginum omnia; nulla enim species cogitari
138 potest nisi pulsu imaginum. quid ergo? istae imagines
ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus
accurrant? etiamne earum rerum, quae nullae sunt? quae
est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi
ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus,
ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, homi-
139 num figuras. num igitur, cum aut muros Babylonis aut
Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit?
omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt;
nihil est enim de quo cogitare nequeamus: nullae ergo
imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus
nec omnino fluunt ullae, nec cognovi quemquam, qui
maiore auctoritate nihil diceret. animorum est ea vis
eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventicio pulsu,
sed suo motu, incredibili quadam celeritate. hi cum
sustinentur membris [et corpore] et sensibus, omnia cer-
tiora cernunt, cogitant, sentiunt; cum autem haec sub-
tracta sunt desertusque *est* animus languore corporis,
tum agitatur ipse per sese; itaque in eo et formae ver-
santur et actiones, et multa audiri, multa dici videntur.
140 haec scilicet in inbecillo remissoque animo multa omni-
bus modis confusa et variata versantur maxumeque reli-
quiae rerum earum moventur in animis et agitantur, de
quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus, ut mihi
temporibus illis multum in animo Marius versabatur re-
cordanti quam ille gravem suum casum magno animo,
quam constanti tulisset. hanc credo causam de illo
68 somniandi fuisse. tibi autem de me cum sollicitudine
cogitanti subito sum visus emersus e flumine. inerant
enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogitatio-
num vestigia; at quaedam adiuncta sunt, ut mihi de
monumento Marii, tibi quod equus, in quo ego vehebar,
141 mecum una demersus rursus adparuit. an tu censes

ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis cre-
deret, nisi ista casu non numquam, forte, temere concur-
rerent? Alexandro draco loqui visus est: potest omnino
hoc esse falsum, potest verum, sed, utrum est, non est
mirabile; non enim audivit ille draconem loquentem, sed
est visus audire, et quidem, quo maius sit, cum radicem
ore teneret, locutus est; sed nihil est magnum somnianti.
quaero autem, cur Alexandro tam inlustre somnium,
tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris.
mihi quidem praeter hoc Marianum nihil sane quod me-
minerim; frustra igitur consumptae tot noctes tam longa
in aetate. nunc quidem propter intermissionem forensis 142
operae et lucubrationes detraxi et meridiationes addidi,
quibus uti antea non solebam, nec tam multum dormiens
ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus,
nec mihi magis umquam videor, quam cum aut in foro
magistratus aut in curia senatum video, somniare.

Etenim — ex divisione hoc secundum est — quae est 69
continuatio coniunctioque naturae, quam, ut dixi, vocant
συμπάθειαν, eius modi, ut thesaurus ex ovo intellegi de-
beat? nam medici ex quibusdam rebus et advenientis et
crescentis morbos intellegunt, non nullas etiam valetudi-
nis significationes, ut hoc ipsum, 'pleni enectine simus,'
ex quodam genere somniorum intellegi posse dicunt;
thesaurus vero et hereditas et honos et victoria et multa
generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione
iunguntur? dicitur quidam, cum in somnis conplexu Ve- 143
nerio iungeretur, calculos eiecisse: video sympathiam;
visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod
evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. quae
igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua veta-
retur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alci-
biadis quod scribitur somnium? qui paulo ante interitum
visus est in somnis amicae esse amictus amiculo; is cum
esset proiectus inhumatus ab omnibusque desertus iace-
ret, amica corpus eius texit suo pallio. ergo hoc inerat
in rebus futuris et causas naturalis habebat? an et ut
videretur et ut eveniret casus effecit?

Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis 70
ingenia declarant eorum quam vim consensumque natu- 144

rae? cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in
somnis curru quadrigarum vehi; mane ad coniectorem;
at ille 'vinces;' inquit 'id enim celeritas significat et vis
equorum.' post idem ad Antiphontem; is autem 'vin-
care' inquit 'necesse est: an non intellegis quattuor ante te
cucurrisse?' ecce alius cursor — atque horum somniorum
et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri —,
sed ad cursorem redeo: ad interpretem detulit aquilam
se in somnis visum esse factum; at ille 'vicisti; ista enim
avi volat nulla vehementius.' huic eidem Antipho 'baro,'
inquit 'victum te esse non vides? ista enim avis insectans
145 alias avis et agitans semper ipsa postrema est.' parere
quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnas,
visa est in quiete obsignatam habere naturam; rettulit;
negavit eam, quoniam obsignata fuisset, concipere po-
tuisse. at alter praegnatem esse dixit; nam inane obsi-
gnari nihil solere. quae est *ista* ars coniectoris eludentis
ingenio? an ea, quae dixi, et innumerabilia, quae con-
lecta habent Stoici, quicquam significant nisi acumen
hominum, ex similitudine aliqua coniecturam modo huc,
modo illuc ducentium? medici signa quaedam habent ex
venis et ex spiritu aegroti, multisque ex aliis futura
praesentiunt; gubernatores cum exsultantis lolligines vi-
derunt aut delphinos se in portum conicientes, tempesta-
tem significari putant: haec ratione explicari et ad natu-
ram revocari facile possunt, ea vero, quae paulo ante
dixi, nullo modo.

71 At enim observatio diuturna — haec enim pars una
146 restat — notandis rebus fecit artem. ain tandem? som-
nia observari possunt? quonam modo? sunt enim innu-
merabiles varietates; nihil tam praepostere, tam incondite,
tam monstruose cogitari potest, quod non possimus som-
niare: quo modo igitur haec infinita et semper nova aut
memoria conplecti aut observando notare possumus?
astrologi motus errantium stellarum notaverunt; inventus
est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur: cedo tan-
dem qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? quo
modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, cum
eadem et aliis aliter evadant et isdem non semper eodem
modo? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini ne

verum quidem dicenti credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogent quam ex uno innumerabilia confirment. si igitur neque deus est effector somniorum ne- 147
que naturae *est* societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia, effectum est ut nihil prorsus somniis tribuendum sit, praesertim cum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent, ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam, casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia quam in somniorum visis effecerit, neque coniectura, quae in varias partis duci possit, non numquam etiam in contrarias, quicquam sit incertius.

Explodatur *igitur* haec quoque somniorum divinatio 72 148
pariter cum ceteris. nam, ut vere loquamur, superstitio fusa per gentis oppressit omnium fere animos atque hominum inbecillitatem occupavit; quod et in iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum, et hac disputatione id maxume egimus; multum enim et nobismet ipsis et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. nec vero — id enim diligenter intellegi volo — superstitione tollenda religio tollitur; nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est, et esse praestantem aliquam aeternamque naturam et eam suspiciendam admirandamque hominum generi pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri. quam ob rem, ut religio propaganda etiam est, quae est 149
iuncta cum cognitione naturae, sic superstitionis stirpes omnes eligendae; instat enim et urguet et, quo te cumque verteris, persequitur, sive tu vatem sive tu omen audieris, sive inmolaris sive avem aspexeris, si Chaldaeum, si haruspicem videris, si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo, si ostenti simile natum factumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid eveniat, ut numquam liceat quieta mente consistere. perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum 150
esse somnus: at ex eo ipso plurumae curae metusque nascuntur, qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed

in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes, qui prope iam absoluti et perfecti putantur; quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio an soli iam philosophi iudicarentur: cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quo eos maxume contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. cum autem proprium sit Academiae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre causas et quid in quamque sententiam dici possit expromere, nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum, tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur.' 'mihi vero' inquit ille 'nihil potest esse iucundius.' quae cum essent dicta, surreximus.

M. TULLII CICERONIS
DE FATO LIBER

ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius exponit sermonem a se habitum cum A. Hirtio consule designato a. u. c. 710. post C. Caesaris interitum in Puteolano de fato, ut is liber quasi supplementum esset trium librorum de natura deorum et duorum librorum de divinatione (cf. Cic. de divin. II. cap. 1. §. 3.), et hac disputatione contra Posidonium suscepta, cuius ipsum principium amissum est, docere conatur, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura, nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur (cap. 1—3). Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam συμπάθειαν vocant, qua Cicero docet effici ut alii ad alia propensiores sint ob causas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae (cap. 4—8). Iam ad Diodori περὶ δυνατῶν sententiam se vertit nihil posse fieri censentis nisi quod verum aut sit aut futurum sit (cap. 9). Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine causa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat causas efficientes, id nec verum nec falsum fore; motum igitur sine causa nullum esse, quo posito rerum antecessionibus fieri omnia: id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine causa esse neque vero quaecumque fiant fieri omnia causis antecedentibus; voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes (cap. 10—12). Hic disserit etiam de ignava ratione, id est de ἀργῷ λόγῳ, qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet Chrysippi et Carneadis rationes sequens (cap. 13—16). Denique cum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animorum liberos esse arbitrentur (cap. 17—19). Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc causam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicurio more praesidium petendum videri (cap. 20).

---

* * *

1 * quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos
1 eam partem philosophiae de moribus appellare solemus,
sed decet augentem linguam Latinam nominare mo-
ralem; explicandaque vis est ratioque enuntiationum
quae Graeci *ἀξιώματα* vocant; quae de re futura cum
aliquid dicunt deque eo, quod possit fieri aut non
possit, quam vim habeant obscura quaestio est, quam
περὶ δυνατῶν philosophi appellant, totaque est *λογική*,
quam rationem disserendi voco. quod autem in iis
libris feci, qui sunt de natura deorum, itemque in
iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem
perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque
probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id
in hac disputatione de fato casus quidam ne facerem
2 inpedivit. nam cum essem in Puteolano Hirtiusque no-
ster, consul designatus, isdem in locis, vir nobis amicis-
simus et his studiis, in quibus nos a pueritia viximus,
deditus, multum una eramus, maxime nos quidem ex-
quirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam
civium pertinerent. cum enim omnes post interitum
Caesaris novarum perturbationum causae quaeri vide-
rentur iisque esse occurrendum putaremus, omnis fere
nostra in his deliberationibus consumebatur oratio: idque
et saepe alias, et quodam liberiore quam solebat et ma-
gis vacuo ab interventoribus die, cum ad me ille venis-
set, primo ea, quae erant cotidiana et quasi legitima
2 nobis, de pace et de otio; quibus actis 'quid ergo?' in-
3 quit ille 'quoniam oratorias exercitationes non tu quidem,
ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis antepo-
suisti, possumne aliquid audire?' 'tu vero,' inquam 'vel
audire vel dicere; nec enim, id quod recte existimas,
oratoria illa studia deserui, quibus etiam te incendi,
quamquam flagrantissumum acceperam, nec ea, quae
nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam faculta-
tem: nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequi-
mur, magnam habet orator societatem; subtilitatem enim
ab Academia mutuatur et ei vicissim reddit ubertatem
orationis et ornamenta dicendi. quam ob rem,' inquam
'quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie utro

frui malis optio sit tua.' tum Hirtius 'gratissumum' in-
quit 'et tuorum omnium simile; nihil enim umquam ab-
nuit meo studio voluntas tua. sed quoniam rhetorica 4
mihi vestra sunt nota teque in iis et audivimus saepe et
audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum
disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tuscu-
lanae disputationes, ponere aliquid, ad quod audiam, si
tibi non est molestum, volo.' 'an mihi' inquam 'potest
quicquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit?
sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide in-
gredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo
haec studia repetentem.' 'ita' inquit 'audiam te dispu-
tantem, ut ea lego, quae scripsisti. proinde ordire.' † con-
sidamus hic * * *

* quorum in aliis, ut in Antipatro poëta, ut in brumali 3
die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, 5
ut in unguibus, ut in reliquis eius modi, naturae conta-
gio valet, quam ego non tollo, vis est nulla fatalis; in
aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo
naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita; quaedam etiam
Posidonius — pace magistri dixerim — comminisci vi-
detur; sunt quidem absurda. quid enim? si Daphitae
fatum fuit ex equo cadere atque ita perire, ex hocne
equo, qui, cum equus non esset, nomen habebat alienum?
aut Philippus hasne in capulo quadrigulas vitare mone-
batur? quasi vero capulo sit occisus. quid autem ma-
gnum, [aut] naufragum illum sine nomine in rivo esse
lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum
in aqua esse pereundum. ne hercule Icadii quidem prae-
donis video fatum ullum; nihil enim scribit ei praedictum.
quid mirum igitur ex spelunca saxum in crura eius inci- 6
disse? puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non
fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse; nam aut nihil
omnino est fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire for-
tuna. quaero igitur — atque hoc late patebit —, si fati
omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et
forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, num
aliter ac nunc eveniunt evenirent? quid ergo attinet in-
culcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad na-
turam fortunamve referatur?

4 Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia
7 dimittamus, ad Chrysippi laqueos revertamur; cui quidem
primum de ipsa contagione rerum respondeamus, reliqua
postea persequemur. inter locorum naturas quantum
intersit videmus: alios esse salubris, alios pestilentis,
in aliis pituitosos et quasi redundantis, in aliis exsic-
catos atque aridos; multaque sunt alia, quae inter
locum et locum plurimum differant. Athenis tenue cae-
lum, ex quo etiam acutiores putantur Attici, crassum
Thebis, itaque pingues Thebani et valentes: tamen ne-
que illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut
Arcesilam aut Theophrastum audiat, neque crassum, ut
8 Nemea potius quam Isthmo victoriam petat. diiunge
longius: quid enim loci natura adferre potest, ut in por-
ticu Pompeii potius quam in campo ambulemus? tecum
quam cum alio? Idibus potius quam Kalendis? ut igitur
ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam
autem nihil, sic astrorum adfectio valeat, si vis, ad quas-
dam res, ad omnis certe non valebit. at enim, quoniam
in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia,
alios subamara delectent, alii libidinosi, alii iracundi aut
crudeles aut superbi sint, alii *a* talibus vitiis abhorreant:
'quoniam igitur' inquit 'tantum natura a natura distat,
quid mirum est has dissimilitudines ex differentibus cau-
5 sis esse factas?' haec disserens qua de re agatur et in
9 quo causa consistat non videt: non enim, si alii ad alia
propensiores sunt propter causas naturalis et anteceden-
tis, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque adpetitio-
num sunt causae naturales et antecedentes; nam nihil
esset in nostra potestate, si ita se res haberet. nunc
vero fatemur, acuti hebetesne, valentes inbecilline simus,
non esse id in nobis; qui autem ex eo cogi putat, ne ut
sedeamus quidem aut ambulemus voluntatis esse, is non
videt quae quamque rem res consequatur: ut enim et
ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis
itemque valentes et inbecilli, non sequitur tamen ut etiam
sedere eos et ambulare et rem agere aliquam principali-
10 bus causis definitum et constitutum sit. Stilponem, Me-
garicum philosophum, acutum sane hominem et proba-
tum temporibus illis accepimus. hunc scribunt ipsius

familiares et ebriosum et mulierosum fuisse; neque haec
scribunt vituperantes, sed potius ad laudem: vitiosam
enim naturam ab eo sic edomitam et conpressam esse
doctrina, ut nemo umquam vinulentum illum, nemo in
eo libidinis vestigium viderit. quid? Socraten nonne
legimus quem ad modum notarit Zopyrus physiognomon,
qui se profitebatur hominum mores naturasque ex cor-
pore, oculis, voltu, fronte pernoscere? stupidum esse So-
craten dixit et bardum, quod iugula concava non haberet,
obstructas eas partis et obturatas esse dicebat; addidit
etiam mulierosum, in quo Alcibiades cachinnum dicitur
sustulisse. sed haec ex naturalibus causis vitia nasci 11
possunt, exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui
ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est
id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio,
disciplina; quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex
divinationis ratione firmabitur. etenim si est divinatio, 6
qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta
appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. non enim
credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo
munere aut eos, qui divinatione utantur, futura praedi-
cere. sint igitur astrologorum percepta huius modi: 'si 12
quis verbi causa oriente Canicula natus est, is in mari
non morietur.' vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in
qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio
est, deseras. si enim est verum, quod ita conectitur 'si
quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur,'
illud quoque verum est 'si Fabius oriente Canicula na-
tus est, Fabius in mari non morietur.' pugnant igitur
haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse et
Fabium in mari moriturum; et quoniam certum in Fabio
ponitur, natum esse eum Canicula oriente, haec quoque
pugnant, et esse Fabium et in mari esse moriturum.
ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus 'et
est Fabius et in mari Fabius morietur,' quod, ut propo-
situm est, ne fieri quidem potest. ergo illud 'morietur
in mari Fabius,' ex eo genere est, quod fieri non potest.
omne ergo, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non 7
potest. at hoc, Chrysippe, minime vis, maximeque tibi 13
de hoc ipso cum Diodoro certamen est: ille enim id so-

lum fieri posse dicit, quod aut sit verum aut futurum sit
verum, et, quicquid futurum sit, id dicit fieri necesse
esse, et, quicquid non sit futurum, id negat fieri posse;
tu et quae non sint futura posse fieri dicis, ut frangi
hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit, neque
necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id
millensimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. at
si ista conprobabis divina praedicta, et quae falsa in
futuris dicentur in iis habebis, ut ea fieri non possint,
[ut si dicatur Africanum Karthagine potiturum,] et si
vere dicatur de futuro idque ita futurum sit, dicas esse
necessarium; quae est tota Diodori vobis inimica sen-
14 tentia. etenim si illud vere conectitur 'si oriente Cani-
cula natus es, in mari non moriere,' primumque quod est
in conexo 'natus es oriente Canicula' necessarium est —
omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chry-
sippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt
inmutabilia nec in falsum e vero praeterita possunt
convertere —, si igitur quod primum in conexo est
necessarium est, fit etiam quod consequitur necessa-
rium: quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in
omnibus; sed tamen, si naturalis est causa cur in
mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non
potest.

8 15 Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos
ceterosque divinos neque eos usuros esse coniunctionibus,
ut ita sua percepta pronuntient 'si quis natus est oriente
Canicula, is in mari non morietur,' sed potius ita dicant
'non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari
morietur.' o licentiam iocularem! ne ipse incidat in
Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere per-
cepta oporteat. quaero enim, si Chaldaei ita loquantur,
ut negationes infinitarum coniunctionum potius quam in-
finita conexa ponant, cur idem medici, cur geometrae,
cur reliqui facere non possint? medicus in primis quod
erit ei perspectum in arte non ita proponet 'si cui venae
sic moventur, is habet febrim,' sed potius illo modo 'non
et ei venae sic moventur, et is febrim non habet.' item-
que geometres non ita dicet 'in sphaera maximi orbes
medii inter se dividuntur,' sed potius illo modo 'non et

sunt in sphaera maximi orbes, et ii non medii inter se
dividuntur.' quid est quod non possit isto modo ex 16
conexo transferri ad coniunctionum negationem? et qui-
dem aliis modis easdem res efferre possumus. modo
dixi 'in sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur;'
possum dicere 'si in sphaera maximi orbes erunt;' pos-
sum dicere 'quia in sphaera maximi orbes erunt.' multa
genera sunt enuntiandi nec ullum distortius quam hoc,
quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum
causa fore: illorum tamen nemo ita loquitur; maius est 9 17
enim has contortiones orationis quam signorum ortus
obitusque perdiscere. sed ad illam Diodori contentionem,
quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur, in qua quid
valeat id, quod fieri possit, anquiritur. placet igitur
Diodoro id solum fieri posse, quod aut verum sit aut
verum futurum sit; qui locus attingit hanc quaestionem,
nihil fieri, quod non necesse fuerit, et, quicquid fieri
possit, id aut esse iam aut futurum esse, nec magis com-
mutari ex veris in falsa posse ea, quae futura, quam ea,
quae facta sunt, sed in factis inmutabilitatem adparere,
in futuris quibusdam, quia non adparet, ne inesse qui-
dem videri, ut in eo, qui mortifero morbo urgueatur,
verum sit 'hic morietur hoc morbo,' at hoc idem si vere
dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non adpareat, nihilo
minus futurum sit: ita fit ut commutatio ex vero in fal-
sum ne in futuro quidem ulla fieri possit; nam 'morietur
Scipio' talem vim habet, ut, quamquam de futuro dici-
tur, tamen ut id non possit convertere in falsum; de ho-
mine enim dicitur, cui necesse est mori. sic si diceretur 18
'morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio,'
vere diceretur; id enim fore diceretur, quod esset futurum,
futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intellegi
debet; nec magis erat verum 'morietur Scipio' quam
'morietur illo modo,' nec magis necesse mori Scipioni
quam illo modo mori, nec magis inmutabile ex vero in
falsum 'necatus est Scipio' quam 'necabitur Scipio;' nec,
cum haec ita sint, est causa cur Epicurus fatum extime-
scat et ab atomis petat praesidium easque de via deducat
et uno tempore suscipiat res duas inenodabilis, unam, ut
sine causa fiat aliquid, ex quo exsistet ut de nihilo quip-

piam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam physico placet,
alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur,
19 alterum e regione moveatur, alterum declinet. licet enim
Epicuro, concedenti omne enuntiatum aut verum aut fal-
sum esse, non vereri ne omnia fato fieri sit necesse; non
enim aeternis causis, naturae *e* necessitate manantibus,
verum est id, quod ita enuntiatur 'descendit in Acade-
miam Carneades,' nec tamen sine causis, sed interest
inter causas fortuito antegressas et inter causas cohiben-
tis in se efficientiam naturalem. ita et semper verum
fuit 'morietur Epicurus, cum duo et septuaginta annos
vixerit, archonte Pytharato,' neque tamen erant causae
fatales cur ita accideret, sed quod ita cecidisset, certe
20 casurum, sicut cecidit, fuit. nec ii, qui dicunt inmuta-
bilia esse quae futura sint nec posse verum futurum
convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed
verborum vim interpretantur; at qui introducunt causa-
rum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate
libera spoliatam necessitate fati devinciunt.

10 Sed haec hactenus; alia videamus. concludit enim
Chrysippus hoc modo: 'si est motus sine causa, non
omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut
vera aut falsa erit; causas enim efficientis quod non ha-
bebit, id nec verum nec falsum erit; omnis autem enun-
tiatio aut vera aut falsa est: motus ergo sine causa nul-
21 lus est. quod si ita est, omnia quae fiunt causis fiunt
antegressis; id si ita est, fato omnia fiunt: efficitur igitur
fato fieri quaecumque fiant.' hic primum si mihi libeat
adsentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut
veram esse aut falsam, eam plagam potius accipiam
quam fato omnia fieri conprobem; illa enim sententia
habet aliquid disputationis, haec vero non est tolerabilis.
itaque contendit omnis nervos Chrysippus, ut persuadeat
omne ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. ut enim Epi-
curus veretur ne, si hoc concesserit, concedendum sit
fato fieri quaecumque fiant — si enim alterum utrum ex
aeternitate verum sit, esse id etiam certum et, si certum,
necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari pu-
tat —, sic Chrysippus metuit ne, si non obtinuerit omne,
quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat

omnia fato fieri et ex causis aeternis rerum futurarum.
sed Epicurus declinatione atomi vitari necessitatem fati 22
putat. itaque tertius quidam motus oritur extra pondus
et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo — id
appellat *ἐλάχιστον* —, quam declinationem sine causa
fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri: non enim ato-
mus ab atomo pulsa declinat; nam qui potest pelli alia
ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora
individua rectis lineis, ut Epicuro placet? sequitur enim
ut alia ab alia numquam depellatur, *si* ne contingat qui-
dem alia aliam: ex quo efficitur, etiam si sit atomus
eaque declinet, declinare sine causa. hanc Epicurus ra- 23
tionem induxit ob eam rem, quod veritus est ne, si sem-
per atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria,
nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut
atomorum motu cogeretur. id Democritus, auctor ato-
morum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a
corporibus individuis naturalis motus avellere. acutius 11
Carneades, qui docebat posse Epicureos suam causam
sine hac commenticia declinatione defendere: nam cum
docerent esse posse quendam animi motum voluntarium,
id fuit defendi melius quam introducere declinationem,
cuius praesertim causam reperire non possent; quo de-
fenso facile Chrysippo possent resistere. cum enim con-
cessissent motum nullum esse sine causa, non conce-
derent omnia quae fierent fieri causis antecedentibus;
voluntatis enim nostrae non esse causas externas et
antecedentis. communi igitur consuetudine sermonis 24
abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut
nolle sine causa; ita enim dicimus 'sine causa,' ut dica-
mus sine externa et antecedente causa, non sine aliqua:
ut, cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici,
quibus inane esse nihil placet, sed ita, ut verbi causa
sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicimus, sic, cum
sine causa animum dicimus moveri, sine antecedente et
externa causa moveri, non omnino sine causa dicimus. de
ipsa atomo dici potest, cum per inane moveatur gravitate
et pondere, sine causa moveri, quia nulla causa accedat
extrinsecus. rursus autem, ne omnes physici inrideant, si 25
dicamus quicquam fieri sine causa, distinguendum est et

ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pon-
dere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam
cur ita feratur. similiter ad animorum motus voluntarios
non est requirenda externa causa; motus enim volunta-
rius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra
potestate nobisque pareat, nec id sine causa; eius rei
26 enim causa ipsa natura est. quod cum ita sit, quid est
cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi
concesserimus fato fieri quaecumque fiant? 'quia futura
vera' inquit 'non possunt esse ea, quae causas cur
futura sint non habent: habeant igitur causas necesse est
ea, quae vera sunt; ita cum evenerint, fato evenerint.'
12 confectum negotium, si quidem concedendum tibi est
aut fato omnia fieri aut quicquam fieri posse sine causa.
27 an aliter haec enuntiatio vera esse non potest 'capiet
Numantiam Scipio,' nisi ex aeternitate causa causam se-
rens hoc erit effectura? an hoc falsum potuisset esse, si
esset sescentis saeculis ante dictum? et si tum non esset
vera haec enuntiatio 'capiet Numantiam Scipio,' ne illa
quidem eversa vera est haec enuntiatio 'cepit Numan-
tiam Scipio.' potest igitur quicquam factum esse, quod
non verum fuerit futurum esse? nam ut praeterita ea
vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit in-
stantia, sic futura, quorum consequenti tempore vera
28 erit instantia, ea vera dicemus. nec, si omne enuntiatum
aut verum aut falsum est, sequitur ilico esse causas in-
mutabilis easque aeternas, quae prohibeant quicquam
secus cadere atque casurum sit: fortuitae sunt causae,
quae efficiant, ut vere dicantur quae ita dicentur 'veniet
in senatum Cato,' non inclusae in rerum natura atque
mundo. et tamen tam est inmutabile venturum, cum
est verum, quam venisse, nec ob eam causam fatum aut
necessitas extimescenda est. etenim erit confiteri ne-
cesse 'si hoc enuntiatum "veniet in Tusculanum Hor-
tensius" verum non est, sequitur ut falsum sit.' quorum
isti neutrum volunt, quod fieri non potest.

Nec nos inpediet illa ignava ratio quae dicitur; ap-
pellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si
pareamus, nihil omnino agamus in vita. sic enim inter-
rogant 'si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, sive

tu medicum adhibueris sive non adhibueris, convalesces;'
item 'si fatum tibi est ex hoc morbo non convalescere, 29
sive tu medicum adhibueris sive non adhibueris, non
convalesces; et alterutrum fatum est: medicum ergo ad-
hibere nihil attinet.' recte genus hoc interrogationis 13
ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione
omnis e vita tolletur actio. licet etiam inmutare, ut fati
nomen ne adiungas et eandem tamen teneas sententiam,
hoc modo 'si ex aeternitate verum hoc fuit "ex isto morbo
convalesces," sive adhibueris medicum sive non adhibue-
ris, convalesces;' itemque 'si ex aeternitate falsum hoc
fuit "ex isto morbo convalesces," sive adhibueris medicum
sive non adhibueris, non convalesces;' deinde cetera. haec 30
ratio a Chrysippo reprehenditur; 'quaedam enim sunt'
inquit 'in rebus simplicia, quaedam copulata: simplex est
"morietur illo die Socrates;" huic, sive quid fecerit sive
non fecerit, finitus est moriendi dies; at si ita fatum est
"nascetur Oedipus Laio," non poterit dici, sive fuerit
Laius cum muliere sive non fuerit; copulata enim res est
et confatalis:' sic enim appellat, quia ita fatum sit et con-
cubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procrea-
turum, ut, si esset dictum 'luctabitur Olympiis Milon,'
et referret aliquis 'ergo, sive habuerit adversarium sive
non habuerit, luctabitur,' erraret; est enim copulatum
'luctabitur,' quia sine adversario nulla luctatio est. om-
nes igitur istius generis captiones eodem modo refellun-
tur. 'sive tu adhibueris medicum sive non adhibueris,
convalesces' captiosum; tam enim est fatale medicum
adhibere quam convalescere. haec, ut dixi, confatalia
ille appellat. Carneades genus hoc totum non probabat 14 31
et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat.
itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calum-
niam, cuius erat haec conclusio: 'si omnia antecedenti-
bus causis fiunt, omnia naturali conligatione conserte
contexteque fiunt; quod si ita est, omnia necessitas effi-
cit; id si verum est, nihil est in nostra potestate; est
autem aliquid in nostra potestate; at si omnia fato fiunt,
omnia causis antecedentibus fiunt: non igitur fato fiunt
quaecumque fiunt.' hoc artius adstringi ratio non pot- 32
est. nam si quis velit idem referre atque ita dicere 'si

omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quem ad modum sit futurum, omnia necesse est conligatione naturali conserte contexteque fieri,' nihil dicat; multum enim differt, utrum causa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intellegi. itaque dicebat Carneades ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contine-
33 ret, ut ea fieri necesse esset. quid enim spectans deus ipse diceret Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? erat hoc quidem verum ex aeternitate, sed causas id efficientis non habebat. ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exstarent, Apollini nota esse censebat; quo minus futura! causis enim efficientibus quamque rem cognitis posse denique sciri quid futurum esset: ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura causis praepositis cur ab eo patrem interfici necesse esset, nec quicquam eius modi. quocirca si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est huius modi oracla ceteraque, quae a divinatione ducuntur, conprobare, iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est, vide ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum; hi enim urguentur angustius,
34 illorum ratio soluta ac libera est. quod si concedatur nihil posse evenire nisi causa antecedente, quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur? causa autem ea est, quae id efficit, cuius est causa, ut volnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. itaque non sic causa intellegi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat; nec quod in campum descenderim, id fuisse causae cur pila luderem, nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit, nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. hoc enim modo viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse diceretur cur
35 ab eo spoliaretur. ex hoc genere illud est Ennii:

utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegna ad terram trabes!

licuit vel altius 'utinam ne in Pelio nata ulla umquam

esset arbor!' etiam supra 'utinam ne esset mons ullus Pelius!' similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

> neve inde navis inchoandi exordium
> cepisset.

quorsum haec praeterita? quia sequitur illud

> nam numquam era errans mea domo ecferret pedem,
> Medea animo aegro, amore saevo saucia,

non, ut eae res causam adferrent amoris.

Interesse autem aiunt, utrum eius modi quid sit, sine 16
quo effici aliquid non possit, an eius modi, cum quo 36
effici aliquid necesse sit. nulla igitur earum est causa,
quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius causa dicitur;
nec id, sine quo quippiam non fit, causa est, sed id,
quod cum accessit, id cuius est causa efficit necessario.
nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae
causa in rerum natura continebatur, fore ut is in insula
Lemno linqueretur? post autem causa fuit propior et
cum exitu iunctior: ratio igitur eventus aperit causam. 37
sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio 'relinquetur
in insula Philoctetes,' nec hoc ex vero in falsum poterat
convertere: necesse est enim in rebus contrariis duabus
— contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum
ait quid, alterum negat —, ex iis igitur necesse est [invito
Epicuro] alterum verum esse, alterum falsum, ut
'sauciabitur Philocteta' omnibus ante saeculis verum fuit,
'non sauciabitur' falsum; nisi forte volumus Epicureorum
opinionem sequi, qui talis enuntiationes nec veras
nec falsas esse dicunt, aut, cum id pudet, illud tamen
dicunt, quod est inpudentius, veras esse ex contrariis
diiunctiones, sed, quae in his enuntiata essent, eorum
neutrum esse verum. o admirabilem licentiam et misera- 38
bilem inscientiam disserendi! si enim aliquid in eloquendo
nec verum nec falsum est, certe id verum non est; quod
autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut
quod falsum non est, qui potest non verum esse? tenebitur
igitur id, quod a Chrysippo defenditur, omnem
enuntiationem aut veram aut falsam esse; ratio ipsa
coget et ex aeternitate quaedam esse vera, et ea non

esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse libera.

17 Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae fuis-
39 sent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit, altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii, Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse, sed adplicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum liberatos volunt; dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet
40 invitus. atque hoc, si placet, quale sit videamus in adsensionibus, quas prima oratione tractavi. eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. qui autem ab iis dissentiebant, fato adsensiones liberabant negabantque fato adsensionibus adhibito necessitatem ab his posse removeri, iique ita disserebant: 'si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente, et si adpetitus, illa etiam quae adpetitum sequuntur, ergo etiam adsensiones; at si causa adpetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem adpetitus est in nostra potestate; quod si ita est, ne illa quidem, quae adpetitu efficiuntur, sunt sita in nobis: non sunt igitur neque adsensiones neque actiones in nostra potestate. ex quo efficitur ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia.' quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant non omnia fato fieri quaecumque fiant.
18 Chrysippus autem cum et necessitatem inprobaret et
41 nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat et retineat fatum. 'causarum enim' inquit 'aliae sunt perfectae et principales, aliae adiuvantes et proximae; quam ob rem cum dicimus omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intellegi volumus, causis perfectis et principalibus, sed causis adiuvantibus [antecedentibus] et proximis.' itaque illi rationi, quam paulo ante conclusi, sic occurrit, si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis, verum non principalibus causis et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. quae si ipsae non

sunt in nostra potestate, non sequitur ut ne adpetitus quidem sit in nostra potestate: at hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut, cum eae causae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. quam ob rem qui ita 42
fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio; qui autem causas antecedentis non dicent perfectas neque principalis, in eos nihil valebit. quod enim dicantur adsensiones fieri causis antepositis, id quale sit facile a se explicari putat: nam quamquam adsensio non possit fieri nisi commota viso, tamen, cum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem, ut Chrysippus volt, quam dudum diximus, non ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata — necesse est enim adsensionem viso commoveri —, sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere nisi pulsa non possunt; id autem cum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi et versari turbinem putat. 'ut igitur' 19
inquit 'qui protrusit cylindrum, dedit ei principium mo- 43
tionis, volubilitatem autem non dedit, sic visum obiectum inprimet illud quidem et quasi signabit in animo suam speciem, sed adsensio nostra erit in potestate, eaque, quem ad modum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente, falsum esset omnia fato fieri, sin omnibus, quaecumque fiunt, veri simile est causam antecedere, quid adferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intellegatur, quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo.'
haec cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui ne- 44
gant adsensiones fato fieri, † fateantur tamen eas non sine viso antecedente fieri, alia ratio est; sed si concedunt anteire visa nec tamen fato fieri adsensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat adsensionem, vide ne idem dicant: neque enim Chrysippus concedens adsensionis proximam et continentem causam esse in viso positam neque eam causam esse ad adsentiendum necessariam, concedet ut, si omnia fato fiant, omnia causis fiant antecedentibus et necessariis; itemque illi, qui ab

hoc dissentiunt, confitentes non fieri adsensiones sine
praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eius
modi, ut nihil fieret nisi praegressione causae, confiten-
dum esse fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est,
quoniam utrique patefacta atque explicita sententia sua
ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere.
45 omninoque cum haec sit distinctio, ut quibusdam in re-
bus vere dici possit, cum hae causae antegressae sint,
non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum
causae fuerint, quibusdam autem in rebus causis antegres-
sis in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat,
hanc distinctionem utrique adprobant, sed alteri censent,
quibus in rebus, cum causae antecesserint, non sit in
nostra potestate ut aliter illae eveniant, eas fato fieri,
quae autem in nostra potestate sint, ab iis fatum ab-
esse * * *

20 Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab
46 atomis errantibus et de via declinantibus petere praesi-
dium. 'declinat' inquit 'atomus.' primum cur? aliam
enim quandam vim motus habebant a Democrito inpul-
sionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravi-
tatis et ponderis. quae ergo nova causa in natura est,
qua declinet atomus? aut num sortiuntur inter se, quae
declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo,
maiore non? aut cur declinent uno minimo, non decli-
nent duobus aut tribus? optare hoc quidem est, non
47 disputare; nam neque extrinsecus inpulsam atomum loco
moveri et declinare dicis, neque in illo inani, per quod
feratur atomus, quicquam fuisse causae cur ea non e
regione ferretur, nec in ipsa atomo mutationis aliquid
factum est, quam ob rem naturalem motum sui ponderis
non teneret. ita cum attulisset nullam causam, quae
istam declinationem efficeret, tamen aliquid sibi dicere
videtur, cum id dicat, quod omnium mentes aspernentur
48 ac respuant. nec vero quisquam magis confirmare mihi
videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et
vim omnium rerum, sustulisseque motus animi volunta-
rios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non
potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confu-
gisset. nam ut essent atomi, quas quidem esse mihi

probari nullo modo potest, tamen declinationes istae numquam explicarentur; nam si atomis ut gravitate ferantur tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re inpediente moveatur et feratur necesse est, illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

FRAGMENTA
LIBRI DE FATO.

1. Gellius noct. Attic. VII, 2, 15: *Itaque M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, cum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et inplicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea ait his verbis:* Chrysippus aestuans laboransque, quonam hoc modo explicet, et fato omnia fieri et esse aliquid in nobis, intricatur.

2. Servius ad Vergil. Aen. III, 376: *Volvitque vices*] *definitio fati secundum Tullium, qui ait:* Fatum est conexio rerum per aeternitatem se invicem tenens, quae suo ordine et lege sic variatur [ita tamen], ut ipsa varietas habeat aeternitatem.

3. Augustinus de civit. dei V, 8: *Illi quoque versus Homerici huic sententiae suffragantur, quos Cicero in latinum vertit:*

> tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
> Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

nec in hac quaestione auctoritatem haberet poëtica sententia, sed quoniam Stoicos dicit vim fati asserentes istos ex Homero versus solere usurpare, non de illius poëtae, sed de istorum philosophorum opinione tractatur, cum per istos versus, quos disputationi adhibent, quam de fato habent, quid sentiant esse fatum apertissime declaratur, quoniam Iovem appellant, quem summum deum putant, a quo conexionem dicunt pendere fatorum.

4. Augustinus de civit. dei V, 2: *Cicero dicit* Hippocratem nobilissimum medicum scriptum reliquisse quos-

dam fratres, cum simul aegrotare coepissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos suspicatum; quos Posidonius Stoicus multum astrologiae deditus eadem constitutione astrorum natos eademque conceptos solebat asserere. ita quod medicus pertinere credebat ad simillimam temperiem valetudinis, hoc philosophus astrologus ad vim constitutionemque siderum, quae fuerat quo tempore concepti natique sunt.

5. Macrobius Saturnal. III, 16, 3: *Et ne vilior sit testis poëta, accipite adsertore Cicerone, in quo honore fuerit hic piscis apud P. Scipionem Africanum illum et Numantinum. haec sunt in dialogo de fato verba Ciceronis:* Nam cum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, adlatus est forte Scipioni accipenser, qui ad modum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. cum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitavisset plurisque etiam invitaturus videretur, in aurem Pontius 'Scipio,' inquit 'vide quid agas: accipenser iste paucorum hominum est.'

6. Nonius p. 35: *Praestringere dictum est non valde stringere et claudere. -- Cicero de fato et de finibus bonorum et malorum lib. IV.* (§. 37): aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis.

M. TULLII CICERONIS CATO MAIOR DE SENECTUTE AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic liber, quem Cicero post Caesaris caedem, paulo ante libros de divinatione, a. u. 710. scripsit, aetatis anno sexagesimo tertio, et ad Atticum misit tribus annis maiorem (cf. Cic. de divinat. II. §. 3. ad Att. XIV, 21, 3. XVI, 3, 1. 11, 3.), dialogum continet, qui a M. Catone Censorio a. u. 604. habitus fingitur cum C. Laelio et P. Africano Aemiliano, quorum tamen partes admodum sunt exiguae. Versatur autem Catonis sermo in senectutis et laudibus explicandis et repellendis criminationibus. Quattuor autem de causis senectus putatur misera, quas singulas redarguit Cato, ut quae senectutem vel non attingant vel non reddant miseram. Prima est, quod avocet a rebus gerendis (cap. 6—8.), altera, quod corpus faciat infirmius (cap. 9—11.), tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus (cap. 12—18.), quarta, quod haud procul absit a morte (c. 19—23.).

O Tite, si quid te adiuero curamve levasso, 1
quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, 1
ecquid erit praemi?

licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

illc vir haud magna cum re, sed plenus fidei:

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

sollicitari te, Tite, sic noctisque diesque;

novi enim moderationem animi tui et aequitatem teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus

differenda. nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urguentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio: sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnis absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. numquam igitur laudari satis digne philosophia poterit, cui qui pareat
3 omne tempus aetatis sine molestia possit degere. sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus: hunc librum ad te de senectute misimus. omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus — parum enim esset auctoritatis in fabula —, sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantis, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. sed quid opus est plura? iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2
4 *Scipio.* Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

Cato. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini: quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas adferat. quo in genere est in primis senectus, quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti: tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. obrepere aiunt eam citius quam putavissent. primum quis coëgit eos falsum pu-

tare? qui enim citius adulescentiae senectus quam pueri-
tiae adulescentia obrepit? deinde qui minus gravis esset
iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam si
octogesimum? praeterita enim aetas quamvis longa cum
effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam
senectutem. quocirca si sapientiam meam admirari so- 5
letis, — quae utinam digna esset opinione vestra nostro-
que cognomine! — in hoc sumus sapientes, quod natu-
ram optumam ducem tamquam deum sequimur eique
paremus, a qua non veri simile est, cum ceterae partes
aetatis bene discriptae sint, extremum actum tamquam
ab inerti poëta esse neglectum. sed tamen necesse fuit
esse aliquid extremum et, tamquam in arborum bacis
terraeque fructibus, maturitate tempestiva quasi vietum
et caducum, quod ferundum est molliter sapienti: quid
est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi na-
turae repugnare?

Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6
pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus,
volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didi-
cerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ae-
tatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique ve-
strum, ut dicis, gratum futurum est.

Laelius. Volumus sane, nisi molestum est, Cato,
tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis
quoque ingrediundum sit, istuc, quo pervenisti, videre
quale sit.

Cato. Faciam, ut potero, Laeli: saepe enim interfui 3 7
querellis aequalium meorum — pares autem vetere pro-
verbio cum paribus facillime congregantur —, quae C.
Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri
fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus
carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod
spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti; qui mihi
non id videbantur accusare, quod esset accusandum.
nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu
venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum
ego multorum cognovi senectutem sine querella, qui se
et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent

nec a suis despicerentur. sed omnium istius modi querellarum in moribus est culpa, non in aetate; moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, inportunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

8 *Laelius*. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit
quispiam tibi propter opes et copias et dignitatem tuam
tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse
multis contingere.

Cato. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequa-
quam in isto sunt omnia; ut Themistocles fertur Seriphio
cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum
sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: 'nec her-
cule', inquit 'si ego Seriphius essem, nec tu, si Athe-
niensis, clarus umquam fuisses.' quod eodem modo de
senectute dici potest: nec enim in summa inopia levis
esse senectus potest, ne sapienti quidem, nec insipienti
9 etiam in summa copia non gravis. aptissima omnino
sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitatio-
nesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu
multumque vixeris, mirificos ecferunt fructus, non solum,
quia numquam deserunt, ne extremo quidem tempore
aetatis — quamquam id quidem maximum est —, verum
etiam quia conscientia bene actae vitae multorumque
4 10 bene factorum recordatio iucundissima est. ego Quin-
tum Maximum [eum qui Tarentum recepit] senem adulescens ita dilexi ut aequalem; erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum; anno enim post consul primum fuerat quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum; quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. hic et bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

unus homo nobis cunctando restituit rem;
noenum rumores ponebat ante salutem:
ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum 11
quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti 'mea opera, Quinte Fabi, Tarentum recepisti,' 'certe,' inquit ridens 'nam, nisi tu amisisses, numquam recepissem.' nec vero in armis praestantior quam in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno pl. quoad potuit restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque cum esset, dicere ausus est optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. multa in eo 12
viro praeclara cognovi, sed nihil admirabilius quam quo modo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. est in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. qui sermo, quae praecepta! quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! multae etiam, ut in homine Romano, litterae: omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod evenit, illo exstincto fore unde discerem neminem. quor- 5
sus igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto 13
videtis nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestris navalisve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur: est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem conplevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit; qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita, 'nihil habeo' inquit

'quod accusem senectutem:' praeclarum responsum et
14 docto homine dignum! sua enim vitia insipientes et suam
culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is,
cuius modo mentionem feci, Ennius:

sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo
vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quem
quidem probe meminisse potestis: anno enim undevice-
simo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'.
Acilius, facti sunt; ille autem Caepione et Philippo iterum
consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta
annos natus legem Voconiam magna voce et bonis late-
ribus suasissem. annos septuaginta natus — tot enim
vixit Ennius — ita ferebat duo quae maxima putantur
onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari
videretur.

15 Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio cau-
sas cur senectus misera videatur: unam quod avocet a
rebus gerendis, alteram quod corpus faciat infirmius,
tertiam quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam
quod haud procul absit a morte. earum, si placet, cau-
sarum quanta quamque sit iusta una quaeque videamus.

6 'A rebus gerendis senectus abstrahit.' quibus? an
iis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igitur
res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo ta-
men administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil
L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri
senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam
16 consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? ad
Appii Claudii senectutem accedebat etiam ut caecus
esset: tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pa-
cem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit
dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius,

quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est;
etiam ipsius Appii exstat oratio. atque haec ille egit
septimo decimo anno post alterum consulatum, cum

inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque
ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intellegitur,
Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patri-
bus accepimus. nihil igitur adferunt, qui in re gerunda 17
versari senectutem negant, [similesque sunt] ut si qui
gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii
malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam ex-
hauriant, ille clavum tenens quietus sedeat in puppi:
non facit ea, quae iuvenes, at vero maiora et meliora
facit. non viribus aut velocitate aut celeritate corporum
res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia;
quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus
solet: nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus 18
et legatus et consul versatus sum in vario genere
bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at
senatui quae sint gerenda praescribo et quo modo: Kar-
thagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denun-
tio, de qua vereri non ante desinam quam illam excisam
esse cognovero; quam palmam utinam di inmortales, 19
Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius
a morte sextus hic et tricesimus annus est, sed memo-
riam illius viri omnes excipient anni consequentes. anno
ante me censorem mortuus est, novem annis post meum
consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset:
num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis
eum suae paeniteret? nec enim excursione nec saltu nec
eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed con-
silio, ratione, sententia: quae nisi essent in senibus, non
summum consilium maiores nostri appellassent senatum.
apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magi- 20
stratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes.
quod si legere aut audire voletis externa, maximas res
publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus susten-
tatas et restitutas reperietis.

> cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis
> tam cito?

sic enim percontantur, ut est in Naevii poëtae Ludo:
respondentur et alia et hoc in primis:

> proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli.

temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia sene-
7 21 scentis. 'at memoria minuitur.' credo, nisi eam exerceas
aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium
civium perceperat nomina: num igitur censetis eum, cum
aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum sa-
lutare solitum? equidem non modo eos novi, qui sunt,
sed eorum patres etiam et avos; nec sepulcra legens
vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis
legendis in memoriam redeo mortuorum. nec vero quem-
quam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruis-
set: omnia quae curant meminerunt, vadimonia consti-
22 tuta, qui sibi, cui ipsi debeant. quid iuris consulti, quid
pontifices, quid augures, quid philosophi senes? quam
multo meminerunt! manent ingenia senibus, modo per-
maneat studium et industria, neque ea solum in claris et
honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. So-
phocles ad summam senectutem tragoedias fecit: quod
propter studium cum rem neglegere familiarem videre-
tur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum
nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici
solet, sic illum quasi desipientem a re familiari remove-
rent iudices: tum senex dicitur eam fabulam, quam in
manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Colo-
neum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen
desipientis videretur; quo recitato sententiis iudicum est
23 liberatus. num igitur hunc, num Homerum, num He-
siodum, Simonidem, Stesichorum, num quos ante dixi,
Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Py-
thagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocra-
ten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem
vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum coëgit in
suis studiis obmutiscere senectus? an in omnibus his stu-
24 diorum agitatio vitae aequalis fuit? age, ut ista divina
studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino
rusticos Romanos, vicinos et familiaris meos, quibus ab-
sentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt,
non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus.
quamquam in his minus hoc mirum est; nemo enim est
tam senex qui se annum non putet posse vivere; sed idem
in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. nec vero dubitat 25
agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respon-
dere: 'dis inmortalibus, qui me non accipere modo haec
a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.' et 8
melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam
illud idem:

edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti
adportes tecum, cum advenis, unum id sat est,
quod diu vivendo multa quae non volt videt.

et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt,
saepe etiam adulescentia incurrit. illud vero idem Cae-
cilius vitiosius:

tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
sentire ea aetate ipsum esse odiosum alteri.

iucundum potius quam odiosum! ut enim adulescentibus 26
bona indole praeditis sapientes senes delectantur, levior-
que fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et dili-
guntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, qui-
bus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego
me vobis quam mihi vos esse iucundos. sed videtis, ut
senectus non modo languida atque iners non sit, verum
etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens,
tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita
fuit. quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem
versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid ad-
discentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Grae-
cas senex didici, quas quidem sic avide adripui quasi
diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota
essent, quibus me nunc exemplis uti videtis; quod cum
fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem
etiam illud — discebant enim fidibus antiqui —, sed in
litteris certe elaboravi.

Nec nunc quidem viris desidero adulescentis — is 9 27
enim erat locus alter de vitiis senectutis —, non plus,
quam adulescens tauri aut elephanti desiderabam: quod
est, eo decet uti et quicquid agas agere pro viribus. quae
enim vox potest esse contemptior quam Milonis Croto-
niatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentis

in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inla-
crimansque dixisse: 'at hi quidem mortui iam sunt.' non
vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te
umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis.
nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Corun-
canius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus
praescribebantur, quorum usque ad extremum spiritum
28 est provecta prudentia. orator metuo ne languescat se-
nectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed
laterum etiam et virium: omnino canorum illud in voce
splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod
equidem adhuc non amisi, et videtis annos. sed tamen
est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque
persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis conposita et
mitis oratio; quam si ipse exsequi nequeas, possis tamen
Scipioni praecipere et Laelio. quid enim est iucundius
29 senectute stipata studiis iuventutis? an ne eas quidem
viris senectuti relinquimus, ut adulescentis doceat, insti-
tuat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere
quid potest esse praeclarius? mihi vero et Cn. et P. Sci-
piones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, co-
mitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli
bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis
consenuerint vires atque defecerint: etsi ipsa ista de-
fectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam
senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia
30 effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud
Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum
admodum senex esset, negat se umquam sensisse sene-
ctutem suam inbecilliorem factam quam adulescentia
fuisset. ego L. Metellum memini puer, qui, cum qua-
driennio post alterum consulatum pontifex maximus fa-
ctus esset, viginti duos annos ei sacerdotio praefuit, ita
bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adulescen-
tiam non requireret. nihil necesse est mihi de me ipso
dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae
10 31 conceditur. videtisne ut apud Homerum saepissime Ne-
stor de virtutibus suis praedicet? tertiam enim iam aeta-
tem hominum vivebat, nec erat ei verendum ne vera
praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax;

etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio,' quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat ut Aiacis similis habeat decem, sed ut Nestoris, quod si sibi acciderit, non dubitat quin brevi sit Troia peritura.
sed redeo ad me: quartum ago annum et octogesimum; 32
vellem equidem idem possem gloriari quod Cyrus, sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adflixit senectus; non curia viris meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis senex esse: ego vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem ante quam essem; itaque nemo adhuc convenire me voluit cui fuerim occupatus. at 33
minus habeo virium quam vestrum utervis. ne vos quidem T. Pontii centurionis viris habetis: num idcirco est ille praestantior? moderatio modo virium adsit et tantum quantum potest quisque nitatur: ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum umeris sustineret bovem: utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis viris ingenii dari? denique isto bono utare, dum adsit; cum absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam, paulum aetate progressi adulescentiam debent requirere. cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. au- 34
dire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex equo non descendere; nullo imbri, nullo frigore adduci ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem, itaque omnia exsequi regis officia et

munera. potest igitur exercitatio et temperantia etiam
in senectute conservare aliquid pristini roboris.

11 Ne sint in senectute vires: ne postulantur quidem
vires a senectute. ergo et legibus et institutis vacat
aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus
sustineri; itaque non modo quod non possumus, sed ne
35 quantum possumus quidem cogimur. 'at multi ita sunt
inbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus
exsequi possint.' at id quidem non proprium senectutis
vitium est, sed commune valetudinis. quam fuit inbe-
cillus P. Africani filius is, qui te adoptavit, quam tenui
aut nulla potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum
illud exstitisset lumen civitatis; ad paternam enim ma-
gnitudinem animi doctrina uberior accesserat. quid mi-
rum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum id
ne adulescentes quidem effugere possint? resistendum,
Laeli et Scipio, senectuti est eiusque vitia diligentia
conpensanda sunt; pugnandum tamquam contra morbum
36 sic contra senectutem; habenda ratio valetudinis, uten-
dum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis
adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. nec
vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque
animo multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam
lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute: et cor-
pora quidem exercitationum defetigatione ingravescunt,
animi autem exercitando levantur. nam quos ait Caeci-
lius 'comicos stultos senes,' hoc significat, credulos,
obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis, sed
inertis, ignavae, somniculosae senectutis. ut petulantia,
ut libido magis est adulescentium quam senum, nec ta-
men omnium adulescentium, sed non proborum, sic ista
senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum le-
37 vium est, non omnium. quattuor robustos filios, quinque
filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat
et caecus et senex; intentum enim animum tamquam
arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti.
tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in
suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes
habebant; vigebat in illa domo mos patrius et disciplina.
38 ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius

suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. ut enim adulescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adulescentis, probo: quod qui sequitur corpore senex esse poterit, animo numquam erit. septimus mihi liber Originum est in manibus; omnia antiquitatis monumenta conligo; causarum inlustrium, quascumque defendi, nunc cum maxime conficio orationes; ius augurium, pontificium, civile tracto; multum etiam Graecis litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans corporis viris non magno opere desidero: adsum amicis, venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viribus; quas si exsequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem, sed ut possim facit acta vita; semper enim in his studiis laboribusque viventi non intellegitur quando obrepat senectus. ita sensim sine sensu aetas senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam ca- 12
rere dicunt voluptatibus. o praeclarum munus aetatis, 39
si quidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia vi-
tiosissimum! accipite enim, optimi adulescentes, veterem
orationem Archytae Tarentini, magni in primis et prae-
clari viri, quae mihi tradita est, cum essem adulescens
Tarenti cum Q. Maximo. nullam capitaliorem pestem
quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura
datam, cuius [voluptatis] avidae libidines temere et ecfre-
nate ad potiendum incitarentur; hinc patriae proditiones, 40
hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus
clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nul-
lum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non
libido voluptatis inpelleret; stupra vero et adulteria et
omne tale flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi
voluptatis; cumque homini sive natura sive quis deus
nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac
dono nihil tam esse inimicum quam voluptatem; nec 41

enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque
omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere.
quod quo magis intellegi posset, fingere animo iubebat
tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta per-
cipi posset maxima: nemini censebat fore dubium quin
tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ra-
tione, nihil cogitatione consequi posset; quocirca nihil
esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem,
si quidem ea, cum maior esset atque longior, omne animi
lumen exstingueret. haec cum C. Pontio Samnite, patre
eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius
consules superati sunt, locutum Archytam Nearchus Ta-
rentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani
permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, cum
quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem
Tarentum venisse L. Camillo Ap. Claudio consulibus
42 reperio. quorsum haec? ut intellegeretis, si voluptatem
aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam
esse habendam senectuti gratiam, quae efficeret ut id
non liberet, quod non oporteret. inpedit enim consilium
voluptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, prae-
stringit oculos nec habet ullum cum virtute commercium.
invitus feci ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L.
Flamininum, e senatu eicerem septem annis post quam
consul fuisset, sed notandam putavi libidinem: ille enim,
cum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto
est ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent
damnati rei capitalis. hic Tito fratre suo censore, qui
proximus ante me fuerat, elapsus est: mihi vero et
Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam
perdita libido, quae cum probro privato coniungeret im-
13 43 perii dedecus. saepe audivi ex maioribus natu, qui se
porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum
C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus
esset, audisset a Thessalo Cinea esse quendam Athenis,
qui se sapientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae
faceremus, ad voluptatem esse referenda; quod ex eo
audientis M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos
ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo faci-
lius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. vixerat

M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum
consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat;
norat eundem Fabricius, norat Coruncanius: qui cum ex
sua vita tum ex eius quem dico Decii facto iudicabant
esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum,
quod sua sponte peteretur quodque spreta et contempta
voluptate optumus quisque sequeretur. quorsum igitur 44
tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla,
sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates
nullas magno opere desiderat. caret epulis exstructisque
mensis et frequentibus poculis: caret ergo etiam vinulentia
et cruditate et insomniis. sed si aliquid dandum est vo-
luptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus —
divine enim Plato escam malorum appellat voluptatem,
quod ea videlicet homines capiantur ut pisces —, quam-
quam inmoderatis epulis caret senectus, modicis tamen
conviviis delectari potest. C. Duellium, Marci filium,
qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena
senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et
tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat:
tantum licentiae dabat gloria. sed quid ego alios? ad 45
me ipsum iam revertar. primum habui semper sodalis;
sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris
Idaeis Magnae Matris acceptis: epulabar igitur cum so-
dalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis,
qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora; neque enim
ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis
magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar.
bene enim maiores accubitionem epularem amicorum,
quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominave-
runt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum conpota-
tionem, tum concenationem vocant, ut, quod in eo ge-
nere minimum est, id maxime probare videantur. ego 14 46
vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque
conviviis delector nec cum aequalibus solum, qui pauci
admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque
vobiscum, habeoque senectuti magnam gratiam, quae
mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit.
quod si quem etiam ista delectant, ne omnino bellum in-
dixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam natu-

ralis modus, non intellego ne in istis quidem ipsis volu-
ptatibus carere sensu senectutem. me vero et magisteria
delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more
maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut
in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et
refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus;
quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo convivium-
que vicinorum cotidie conpleo, quod ad multam noctem
47 quam maxime possumus vario sermone producimus. 'at
non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus.'
credo, sed ne desideratur quidem; nihil autem est mo-
lestum, quod non desideres. bene Sophocles, cum ex
eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utereturne rebus
veneriis, 'di meliora!' inquit 'ego vero istinc sicut a do-
mino agresti ac furioso profugi.' cupidis enim rerum
talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis
vero et expletis iucundius est carere quam frui: quam-
quam non caret is, qui non desiderat; ergo non deside-
48 rare dico esse iucundius. quod si istis ipsis voluptatibus
bona aetas fruitur libentius, primum parvolis fruitur re-
bus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus, etiam si
non abunde potitur, non omnino caret. ut Turpione
Ambivio magis delectatur qui in prima cavea spectat,
delectatur tamen etiam qui in ultima, sic adulescentia
voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed
delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum,
49 quantum sat est. at illa quanti sunt, animum tamquam
emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionum,
inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secum-
que, ut dicitur, vivere! si vero habet aliquod tamquam
pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute
iucundius. videbamus in studio dimetiendi paene caeli
atque terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio:
quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum,
quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! quam de-
lectabat eum defectiones solis et lunae multo ante nobis
50 praedicere! quid in levioribus studiis, sed tamen acutis?
quam gaudebat bello suo Punico Naevius, quam Trucu-
lento Plautus, quam Pseudulo! vidi etiam senem Livium,
qui cum sex annis ante quam ego natus sum fabulam

docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? atqui eos omnis, quos commemoravi, his studiis flagrantis senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? atque haec quidem studia doctrinae, quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego 15 51
incredibiliter delector; quae nec ulla inpediuntur sene-
ctute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur acce-
dere. habent enim rationem cum terra, quae numquam
recusat imperium nec cuiquam sine usura reddit quod
accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore:
quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius
terrae vis ac natura delectat; quae cum gremio mollito
ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaeca-
tum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata
est; deinde tepefactum vapore et conpressu suo diffundit
et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris
stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato
vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus cum
emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra
avium minorum morsus munitur vallo aristarum. quid 52
ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem? satiari
delectatione non possum, ut meae senectutis requietem
oblectamentumque noscatis. omitto enim vim ipsam
omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo
grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut
stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque
procreet: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propa-
gines nonne efficiunt, ut quemvis cum admiratione de-
lectent? vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi

fulta est, fertur ad terram, eadem, ut se erigat, claviculis
suis quasi manibus quicquid est nacta conplectitur; quam
serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans
coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in om-
53 nis partis nimia fundatur. itaque ineunte vere in iis,
quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmen-
torum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se
ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens
primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit
vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios
solis defendit ardores: qua quid potest esse cum fructu
laetius tum aspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas
me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa
delectat, adminiculorum ordines, capitum iugatio, reli-
gatio et propagatio vitium, sarmentorum ea, quam dixi,
aliorum amputatio, aliorum inmissio. quid ego inriga-
tiones, quid fossiones agri repastinationesque proferam,
54 quibus fit multo terra fecundior? quid de utilitate loquar
stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis
scripsi, de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit,
cum de cultura agri scriberet; at Homerus, qui multis,
ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem
desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et
eum stercorantem facit. nec vero segetibus solum et
pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed
hortis etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium
examinibus, florum omnium varietate. nec consitiones
modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit
16 55 agri cultura sollertius. possum persequi permulta oble-
ctamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi, sentio
fuisse longiora: ignoscetis autem; nam et studio rerum
rusticarum provectus sum et senectus est natura loqua-
cior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. ergo
in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis,
de Pyrrho triumphavisset, consumpsit extremum tempus
aetatis: cuius quidem ego villam contemplans — abest
enim non longe a me — admirari satis non possum vel
hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam.
56 Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites
cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere

praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum,
imperare: poteratne tantus animus efficere non iucundam
senectutem? sed venio ad agricolas, ne a me ipso rece-
dam: in agris erant tum senatores, id est senes, si qui-
dem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est eum
dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister
equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpe-
tentem occupatum interemit. a villa in senatum arces-
sebatur et Curius et ceteri senes, ex quo qui eos arcesse-
bant viatores nominati sunt: num igitur horum senectus
miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? mea
quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse,
neque solum officio, quod hominum generi universo cul-
tura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi,
et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum
hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quo-
niam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum vo-
luptate redeamus; semper enim boni adsiduique domini
referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est villaque
tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina,
lacte, caseo, melle; iam hortum ipsi agricolae succidiam
alteram appellant. conditiora facit haec supervacaneis
etiam operis aucupium atque venatio. quid de pratorum 57
viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum oliveto-
rumve specie plura dicam? brevi praecidam: agro bene
culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie orna-
tius, ad quem fruendum non modo non retardat, verum
etiam invitat atque adlectat senectus: ubi enim potest
illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni
aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? sibi 58
igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam
et pilam, sibi natationes atque cursus: nobis senibus ex
lusionibus multis talos relinquant et tesseras; id ipsum
utrum lubebit, quoniam sine iis beata esse senectus pot-
est. multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos 17 59
legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo
agri cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
familiari, qui Oeconomicus inscribitur. atque ut intelle-
gatis nihil ei tam regale videri quam studium agri co-
lendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum

minorem, Persarum regem, praestantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum agrum diligenter consitum ostendisse; cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum et derectos in quincuncem ordines et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque discripta, et Cyrum respondisse: 'atqui ego ista sum omnia dimensus; mei sunt ordines, mea discriptio, multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.' tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis dixisse: 'recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna
60 coniuncta est.' hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas inpedit quo minus et ceterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt: ita quantum spatium aetatis maiores ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit; atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris minus; apex est autem
61 senectutis auctoritas. quanta fuit in L. Caecilio Metello! quanta in *A.* Atilio Calatino! in quem illud elogium: 'unum hunc plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum.' notum est carmen incisum in sepulcro. iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. quem virum nuper P. Crassum, pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! quid de Paulo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. habet
18 senectus honorata praesertim tantam auctoritatem, ut
62 ea pluris sit quam omnes adulescentiae voluptates. sed

in omni oratione mementote eam me senectutem laudare, quae fundamentis adulescentiae constituta sit; ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum adsensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet: non cani nec rugae repente auctoritatem adripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. haec enim ipsa sunt honora- 63
bilia, quae videntur levia atque communia, salutari, adpeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati cum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et senem sessum recepisse; quibus cum a cuncto consessu plausus 64
esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Atheniensis scire quae recta essent, sed facere nolle. multa in nostro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu conruisse.

'At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes.' 65
si quaerimus, etiam avari; sed haec morum vitia sunt, non senectutis. ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur: contemni se putant, despici, inludi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita tum in scaena

intellegi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt:
quanta in altero diritas, in altero comitas! sic se res
habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas
matura vetustate coacescit. severitatem in senectute
probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbitatem nullo
66 modo. avaritia vero senilis quid sibi velit, non intellego;
potest enim quicquam esse absurdius quam, quo viae
minus restet, eo plus viatici quaerere?

19 Quarta restat causa, quae maxime angere atque sol-
licitam habere nostram aetatem videtur, adpropinquatio
mortis, quae certe a senectute non potest esse longe. o
miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam
longa aetate non viderit! quae aut plane neglegenda est,
si omnino exstinguit animum, aut etiam optanda, si ali-
quo eum deducit, ubi sit futurus aeternus: atqui tertium
67 certe nihil inveniri potest. quid igitur timeam, si aut
non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum?
quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens,
cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum? quin
etiam aetas illa multo pluris quam nostra casus mortis
habet: facilius in morbos incidunt adulescentes, gravius
aegrotant, tristius curantur. itaque pauci veniunt ad
senectutem; quod ni ita accideret, melius et prudentius
viveretur: mens enim et ratio et consilium in senibus
est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent.
sed redeo ad mortem inpendentem. quod est istud cri-
men senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse
68 commune? sensi ego in optimo filio, tu in exspectatis ad
amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni
aetati esse communem. 'at sperat adulescens diu se
victurum, quod sperare idem senex non potest.' insi-
pienter sperat; quid enim stultius quam incerta pro cer-
tis habere, falsa pro veris? 'at senex ne quod speret
quidem habet.' at est eo meliore condicione quam adu-
lescens, cum id, quod ille sperat, hic consecutus est: ille
69 volt diu vivere, hic diu vixit. quamquam, o di boni!
quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus,
exspectemus Tartessiorum regis aetatem; fuit enim, ut
scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octo-
ginta regnaverat annos, centum viginti vixerat; sed mihi

ne diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est aliquid
extremum: cum enim id advenit, tum illud, quod prae-
teriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte
factis consecutus sis. horae quidem cedunt et dies et
menses et anni, nec praeteritum tempus umquam rever-
titur nec quid sequatur sciri potest: quod cuique tem-
poris ad vivendum datur, eo debet esse contentus; neque 70
enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo
in quocumque fuerit actu probetur, neque sapienti usque
ad 'plaudite' veniendum est. breve enim tempus aetatis
satis longum est ad bene honesteque vivendum: sin pro-
cesserit longius, non magis dolendum est quam agricolae
dolent, praeterita verni temporis suavitate aestatem au-
tumnumque venisse; ver enim tamquam adulescentiam
significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem tem-
pora demetendis fructibus et percipiendis accommodata
sunt. fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante 71
partorum bonorum memoria et copia. omnia autem,
quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis;
quid est autem tam secundum naturam quam senibus
emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et
repugnante natura. itaque adulescentes mihi mori sic
videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis oppri-
mitur, senes autem sic, ut cum sua sponte nulla adhibita
vi consumptus ignis exstinguitur; et quasi poma ex ar-
boribus, cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta,
decidunt, sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus
maturitas; quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo
propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar
aliquandoque in portum ex longa navigatione esse ven-
turus. senectutis autem nullus est certus terminus, re- 20
cteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri 72
possis [mortemque contemnere]; ex quo fit ut animosior
etiam senectus sit quam adulescentia et fortior. hoc
illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum
est, cum illi quaerenti, qua tandem re fretus sibi tam
audaciter obsisteret, respondisse dicitur 'senectute.' sed
vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque
sensibus opus ipsa suum eadem quae coagmentavit na-
tura dissolvit. ut navem, ut aedificium idem destruit

facillime qui construxit, sic hominem eadem optime quae
conglutinavit natura dissolvit. iam omnis conglutinatio
recens aegre, inveterata facile divellitur: ita fit ut illud
breve vitae reliquum nec avide adpetendum senibus nec
73 sine causa deserendum sit; vetatque Pythagoras iniussu
imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae de-
cedere. Solonis quidem sapientis est elegium, quo se
negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis
vacare. volt, credo, se esse carum suis, sed haud scio
an melius Ennius:

nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu
faxit. *cur? volito vivos per ora virum.*

non censet lugendam esse mortem, quam inmortalitas
74 consequatur. iam sensus moriendi aliquis esse potest
isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem
quidem sensus aut optandus aut nullus est. sed hoc
meditatum ab adulescentia debet esse, mortem ut negle-
gamus, sine qua meditatione tranquillo animo esse nemo
potest; moriendum enim certe est, et incertum an hoc
ipso die: mortem igitur omnibus horis inpendentem
75 timens qui poterit animo consistere? de qua non ita
longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non
L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non
duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equo-
rum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est
profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos
Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere
voluerunt, non avum tuum L. Paulum, qui morte eluit
collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M.
Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem
hostis honore sepulturae carere passus est, sed legiones
nostras, quod scripsi in Originibus, in eum locum saepe
profectas alacri animo et erecto, unde se redituras num-
quam arbitrarentur. quod igitur adulescentes et ii qui-
dem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt,
76 id docti senes extimescent? omnino, ut mihi quidem vi-
detur, rerum omnium satietas vitae facit satietatem.
sunt pueritiae studia certa: num igitur ea desiderant
adulescentes? sunt ineuntis adulescentiae: num ea con-

stans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt etiam eius aetatis: ne ea quidem quaeruntur in senectute; sunt extrema quaedam studia senectutis. ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis adfert.

Non enim video cur, quid ipse sentiam de morte, non 21
audeam vobis dicere, quod eo cernere mihi melius vi- 77
deor, quo ab ea propius absum. ego vestros patres, tu,
Scipio, tuque, Laeli, viros clarissimos mihique amicissi-
simos, vivere arbitror et eam quidem vitam, quae est
sola vita nominanda: nam, dum sumus inclusi in his
conpagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi
opere perfungimur; est enim animus caelestis ex altis-
simo domicilio depressus et quasi demersus in terram,
locum divinae naturae aeternitatique contrarium. sed
credo deos inmortalis sparsisse animos in corpora hu-
mana, ut essent qui terras tuerentur quique caelestium
ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque
constantia. nec me solum ratio ac disputatio inpulit ut
ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosopho-
rum et auctoritas. audiebam Pythagoram Pythagoreos- 78
que, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi
quondam nominati, numquam dubitasse quin ex universa
mente divina delibatos animos haberemus; demonstra-
bantur mihi praeterea quae Socrates supremo vitae die
de inmortalitate animorum disseruisset, is qui esset om-
nium sapientissimus Apollinis oraculo iudicatus. quid
multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas
animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque
prudentia, tot artes [tantae scientiae], tot inventa, non
posse eam naturam, quae res eas contineat, esse morta-
lem; cumque semper agitetur animus nec principium
motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem
habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relictu-
rus; et cum simplex animi natura esset neque haberet in
se quicquam admixtum dispar sui atque dissimile, non
posse eum dividi, quod si non possit, non posse interire,
magnoque esse argumento homines scire pleraque ante
quam nati sint, quod iam pueri, cum artis difficilis di-

scant, ita celeriter res innumerabilis adripiant, ut eas
non tum primum accipere videantur, sed reminisci et
22 recordari. haec Platonis fere. apud Xenophontem au-
79 tem moriens Cyrus maior haec dicit: 'nolite arbitrari, o
mei carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam
aut nullum fore; nec enim, dum eram vobiscum, animum
meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex iis re-
bus, quas gerebam, intellegebatis: eundem igitur esse
80 creditote, etiam si nullum videbitis. nec vero clarorum
virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum
ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui te-
neremus. mihi quidem persuaderi numquam potuit ani-
mos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum
excessissent ex eis, emori; nec vero tum animum esse
insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset, sed, cum
omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse
coepisset, tum esse sapientem. atque etiam, cum homi-
nis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum
est quo quaeque discedat; abeunt enim illuc omnia, unde
orta sunt: animus autem solus nec cum adest nec cum
discedit adparet. iam vero videtis nihil esse morti tam
81 simile quam somnum; atqui dormientium animi maxime
declarant divinitatem suam; multa enim, cum remissi et
liberi sunt, futura prospiciunt: ex quo intellegitur quales
futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint.
qua re, si haec ita sunt, sic me colitote,' inquit 'ut deum:
sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen,
deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur
et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.'
23 Cyrus quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videa-
82 mus: nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem
tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africanum, aut
Africani patrem aut patruum aut multos praestantis vi-
ros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos,
quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo
cernerent posteritatem ad se pertinere. an censes, ut
de me ipso aliquid more senum glorier, me tantos labo-
res diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum
fuisse, si isdem finibus gloriam meam quibus vitam essem
terminaturus? nonne melius multo fuisset otiosam aeta-

tem et quietam sine ullo labore et contentione traducere? sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset; quod quidem ni ita se haberet, ut animi inmortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad inmortalitatis gloriam niteretur. quid? quod 83
sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cui obtusior sit acies, non videre? equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit; et si quis deus mihi largiatur ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari. quid enim 84
habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existumem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo; commorandi enim natura devorsorium nobis, non habitandi dedit. o praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum — quod contra decuit ab illo meum —, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum: quem ego meúm casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existumans non longinquum inter nos digressum et discessum fore. his mihi 85
rebus, Scipio, — id enim te cum Laelio admirari solere dixisti — levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. quod si in hoc erro, qui animos homi-

num inmortalis esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor ne hunc errorem meum philosophi mortui inrideant. quod si non sumus inmortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est: nam habet natura ut aliarum rerum omnium, sic vivendi modum; senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defetigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui de senectute quae dicerem, ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERONIS
LAELIUS
DE AMICITIA
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

In hoc dialogo, qui a. u. 710. post libros de divinatione, ante libros de officiis (cf. II, 31.), scriptus est, Cicero C. Laelium Sapientem colloquentem inducit cum duobus generis, Q. Mucio Scaevola et C. Fannio, paucis diebus post mortem P. Africani minoris, qui a. u. 625., cum actionibus popularibus C. Gracchi, C. Carbonis, M. Fulvii restitisset, mane in lectulo inventus est mortuus; erat autem suspitio, mortem ei ab inimicis illatam esse. Q. Mucius Q. f. Scaevola in iurisprudentia excelluit, augur factus est vivo socero, consulatum gessit a. u. 637; C. Fannius, qui historiae scribendae operam dedit, ad consulatum non pervenit. Laelius autem praemisso prooemio primum docet quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur

---

Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero 1
suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in 1
omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre
ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut,
quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem.
itaque multa ab eo prudenter disputata, multa
etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam
fierique studebam eius prudentia doctior; quo mortuo
me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae
civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo
dicere; sed de hoc alias, nunc redeo ad augurem. cum 2
saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem,
ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum
familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum

fere multis erat in ore: meministi enim profecto, Attice,
et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, cum is
tribunus pl. capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat
consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime
vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querella.
3 itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem in-
cidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia ha-
bitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio,
Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. eius
disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc
libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi
loquentis ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur
atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo
4 videretur. cum enim saepe mecum ageres, ut de ami-
citia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium
cognitione tum nostra familiaritate visa est; itaque feci
non invitus ut prodessem multis rogatu tuo. sed ut in
Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Ca-
tonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur
aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius,
qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute prae-
ter ceteros floruisset, sic, cum accepissemus a patribus
maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiari-
tatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est quae
de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo me-
minisset Scaevola. genus autem hoc sermonum positum
in hominum veterum auctoritate et eorum inlustrium plus
nescio quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse
mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me
5 loqui existimem. sed ut tum ad senem senex de sene-
ctute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de
amicitia. tum est Cato locutus, quo erat nemo fere se-
nior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et
sapiens — sic enim est habitus — et amicitiae gloria
excellens de amicitia loquetur. tu velim a me animum
parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fan-
nius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem
Africani; ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius
tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipsum
cognosces.

Fannius. Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir fuit 2
Africano quisquam nec clarior: sed existimare debes om- 6
nium oculos in te esse coniectos unum; te sapientem et
appellant et existimant. tribuebatur hoc modo M. Ca-
toni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum
esse sapientem, sed uterque alio quodam modo: Acilius,
quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato, quia
multarum rerum usum habebat: multa eius et in senatu
et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel
responsa acute ferebantur; propterea quasi cognomen
iam habebat in senectute sapientis. te autem alio quo- 7
dam modo non solum natura et moribus, verum etiam
studio et doctrina esse sapientem, nec sicut volgus, sed
ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua
Graecia neminem — nam qui septem appellantur, eos
qui ista subtilius quaerunt in numero sapientium non
habent —, Athenis unum accepimus et eum quidem
etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum: hanc
esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te po-
sita esse ducas humanosque casus virtute inferiores pu-
tes. itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola,
quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod
proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris com-
mentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti,
qui diligentissime semper illum diem et illud munus so-
litus esses obire.

Scaevola. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a 8
Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum ad-
verti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri tum
amicissimi morte, ferre moderate, nec potuisse non com-
moveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis
in collegio nostro non adfuisses, valetudinem respondeo
causam, non maestitiam fuisse.

Laelius. Recte tu quidem, Scaevola, et vere: nec
enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem,
abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror
hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio
fiat officii. tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui 9
dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice,
sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone: aut

enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam,
ille sapiens fuit. quo modo, ut alia omittam, mortem
filii tulit! memineram Paulum, videram Galum, sed hi
10 in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. quam ob
rem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum,
quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit: huius
enim facta, illius dicta laudantur. de me autem, ut iam
3 cum utroque loquar, sic habetote: ego si Scipionis desi-
derio me moveri negem, quam id recte faciam viderint
sapientes, sed certe mentiar. moveor enim tali amico
orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut con-
firmare possum, nemo certe fuit; sed non egeo medicina:
me ipse consolor et maxime illo solacio, quod eo errore
careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. nihil
mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit;
suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed
11 se ipsum amantis est. cum illo vero quis neget actum
esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, in-
mortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod
homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam
de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredi-
bili virtute superavit; qui consulatum petivit numquam,
factus [consul] est bis, primum ante tempus, iterum sibi
suo tempore, rei publicae paene sero; qui duabus urbi-
bus eversis inimicissumis huic imperio non modo prae-
sentia, verum etiam futura bella delevit. quid dicam de
moribus facillumis, de pietate in matrem, liberalitate in
sorores, bonitate in suos, iustitia in omnis? nota sunt
vobis. quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris
indicatum est. quid igitur hunc paucorum annorum
accessio iuvare potuisset? senectus enim quamvis non sit
gravis, ut memini Catonem anno ante quam est mortuus
mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam vi-
12 riditatem, in qua etiam nunc erat Scipio. quam ob rem
vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil
posset accedere, moriundi autem sensum celeritas abs-
tulit: quo de genere mortis difficile dictu est, quid ho-
mines suspicentur videtis. hoc vere tamen licet dicere,
P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos
laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse,

cum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a
patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis,
pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis
gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos
pervenisse. neque enim adsentior iis, qui haec nuper 4
disserere coeperunt, cum corporibus simul animos inter- 13
ire atque omnia morte deleri: plus apud me antiquorum
auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis
tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto,
si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in
hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc qui-
dem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis
erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus
est iudicatus, cui non tum hoc, tum illud, uti plerisque,
sed idem semper, animos hominum esse divinos iisque,
cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere
optumoque et iustissimo cuique expeditissimum. quod 14
idem Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret,
perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Mani-
lius adessent et alii plures, tuque etiam, Scaevola, me-
cum venisses, triduum disseruit de re publica, cuius dis-
putationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum,
quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat:
id si ita est, ut optumi cuiusque animus in morte facil-
lime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui
censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Sci-
pioni? quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi
magis quam amici sit. sin autem illa veriora, ut idem
interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus ma-
neat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali;
sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset om-
nino, quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec
civitas, dum erit, laetabitur. quam ob rem cum illo 15
quidem, ut supra dixi, actum optume est, mecum incom-
modius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic
prius exire de vita; sed tamen recordatione nostrae ami-
citiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Sci-
pione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica
re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia
communis et id, in quo est omnis vis amicitiae, volunta-

tum, studiorum, sententiarum summa consensio. itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum, quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore.

16 *Fannius.* Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris — spero item Scaevolae —, si, quem ad modum soles de ceteris rebus, cum ex te quaeritur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existumes, quae praecepta des.

Scaevola. Mihi vero, atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevortit: quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

5 *Laelius.* Ego vero non gravarer, si mihi ipse con-
17 fiderem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit
Fannius, otiosi. sed quis ego sum aut quae est in me
facultas? doctorum est ista consuetudo eaque Graeco-
rum, ut iis ponatur de quo disputent quamvis subito:
magnum opus est egetque exercitatione non parva.
quam ob rem quae disputari de amicitia possunt, ab eis
censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tan-
tum possum ut amicitiam omnibus rebus humanis ante-
ponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conve-
18 niens ad res vel secundas vel adversas. sed hoc primum
sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id
ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt,
fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum; ne-
gant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem.
sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam
adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae
sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur
aut optantur, spectare debemus. numquam ego dicam C.
Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapien-
tis nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse
sapientis; qua re sibi habeant sapientiae nomen et invi-
diosum et obscurum, concedant ut viri boni fuerint. ne

id quidem facient: negabunt id nisi sapienti posse con-
cedi. agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva: qui ita 19
se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas,
aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido,
audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo
quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam
appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines
possunt, naturam optumam bene vivendi ducem. sic
enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter
omnis esset societas quaedam, maior autem, ut quisque
proxime accederet. itaque cives potiores quam peregrini,
propinqui quam alieni: cum his enim amicitiam natura
ipsa peperit, sed ea non satis habet firmitatis; namque
hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinqui-
tate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest;
sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, pro-
pinquitatis manet. quanta autem vis amicitiae sit, ex 20
hoc intellegi maxime potest, quod ex infinita societate
generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita con-
tracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas
aut inter duos aut inter paucos iungeretur. est enim 6
amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarum-
que rerum cum benevolentia et caritate consensio: qua
quidem haud scio an excepta sapientia nihil melius ho-
mini sit a dis inmortalibus datum. divitias alii prae-
ponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii ho-
nores, multi etiam voluptates: beluarum hoc quidem
extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita
non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate;
qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare
illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et
continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.
iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri 21
interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum ma-
gnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur,
numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos:
his communis vita contenta est, eos autem omittamus,
qui omnino nusquam reperiuntur. talis igitur inter viros 22
amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo
dicere. principio qui potest esse 'vita vitalis,' ut ait

Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquie-
scit? quid dulcius quam habere quicum omnia audeas sic
loqui ut tecum? qui esset tantus fructus in prosperis
rebus, nisi haberes qui illis aeque ac tu ipse gauderet?
adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gra-
vius etiam quam tu ferret. denique ceterae res, quae
expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis,
divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere,
voluptates, ut gaudeas, valetudo, ut dolore careas et
muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas con-
tinet; quoquo te verteris praesto est, nullo loco excluditur,
numquam intempestiva, numquam molesta est; itaque
non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur quam
amicitia. neque ego nunc de volgari aut de mediocri,
quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et
perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur,
fuit; nam et secundas res splendidiores facit amicitia et
7 23 adversas partiens communicansque leviores. cumque
plurimas et maximas commoditates amicitia contineat,
tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem
praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere
patitur; verum etiam amicum qui intuetur, tamquam
exemplar aliquod intuetur sui. quocirca et absentes ad-
sunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod dif-
ficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, me-
moria, desiderium prosequitur amicorum; ex quo illorum
beata mors videtur, horum vita laudabilis. quod si
exemeris ex rerum natura benevolentiae coniunctionem,
nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem
cultus permanebit. id si minus intellegitur, quanta vis
amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex
discordiis perspici potest: quae enim domus tam stabilis,
quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis
funditus possit everti? ex quo quantum boni sit in ami-
24 citia iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum quen-
dam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae
in rerum natura totoque mundo constarent quaeque mo-
verentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam;
atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re
probant. itaque, si quando aliquod officium exstitit

amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula! cum, ignorante rege uter Orestes *esset*, *Pylades* Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem, potuisse dicere: si qua praeterea sunt — credo autem esse multa —, ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

Fann. Nos vero a te potius: quamquam etiam ab 25
istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem, sed aliud quoddam filum orationis tuae.

Scaev. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses: qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

Fann. Facile id quidem fuit iustitiam iustissimo viro defendere.

Scaev. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

Lael. Vim hoc quidem est adferre: quid enim refert 8 26
qua me ratione cogatis? cogitis certe; studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est tum ne aequum quidem obsistere. saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa: amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam; nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa; in amicitia autem nihil fictum est, nihil simu-

latum, et, quicquid est, id est verum et voluntarium.
27 quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indi-
gentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quo-
dam sensu amandi quam cogitatione quantum illa res
utilitatis esset habitura. quod quidem quale sit etiam in
bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos
ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut
facile earum sensus adpareat: quod in homine multo est
evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos
et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non pot-
est, deinde cum similis sensus exstitit amoris, si aliquem
nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus,
quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis
28 perspicere videamur. nihil est enim virtute amabilius,
nihil quod magis adliciat ad diligendum, quippe cum pro-
pter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam
vidimus, quodam modo diligamus. quis est qui C. Fa-
bricii, M'. Curii non cum caritate aliqua benevola me-
moriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est
qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mae-
lium non oderit? cum duobus ducibus de imperio in
Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale: ab altero
propter probitatem eius non nimis alienos animos habe-
mus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas
9 29 oderit. quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in
eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in
hoste etiam diligamus, quid mirum est, si animi homi-
num moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti
esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et stu-
dio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad
illum primum motum animi et amoris adhibitis admira-
bilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo; quam
si qui putant ab inbecillitate proficisci, ut sit per quem
adsequatur quod quisque desideret, humilem sane relin-
quunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amici-
tiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt:
quod si ita esset, ut quisque minimum esse in se arbi-
traretur, ita ad amicitiam esset aptissimus, quod longe
30 secus est. ut enim quisque sibi plurimum confidit

et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. quid enim? Africanus indigens mei? minime hercule! ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benevolentiam consuetudo. sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab
earum spe causae diligendi profectae; ut enim benefici 31
liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam — neque enim beneficium faeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus —, sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest,
expetendam putamus. ab his, qui pecudum ritu ad vo- 32
luptatem omnia referunt, longe dissentiunt, nec mirum; nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnis cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis: quam qui adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus; suntque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos est honesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior et verior; nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret, sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte voltis.

Fann. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

Scaev. Recte tu quidem: quam ob rem audiamus. 33

Lael. Audite vero, optumi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere; nam

vel ut non idem expediret incidere saepe, vel ut de re
publica non idem sentiretur; mutari etiam mores homi-
num saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate in-
gravescente. atque earum rerum exemplum ex simili-
tudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum
34 amores saepe una cum praetexta toga ponerentur; sin
autem ad adulescentiam perduxissent, dirimi tamen in-
terdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi
alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. quod
si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe
labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem
enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque
pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris cer-
tamen et gloriae, ex quo inimicitias maximas saepe inter
35 amicissimos exstitisse. magna etiam discidia et plerum-
que iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non
esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiuto-
res essent ad iniuriam, quod qui recusarent, quamvis
honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere argue-
rentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui
quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa
profiteri omnia se amici causa esse facturos; eorum que-
rella inveterata non modo familiaritates exstingui solere,
sed odia etiam gigni sempiterna: haec ita multa quasi
fata inpendere amicitiis, ut omnia subterfugere non
modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

11 Quam ob rem id primum videamus, si placet, qua-
36 tenus amor in amicitia progredi debeat. numne, si Co-
riolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi
cum Coriolano debuerunt? num Viscellinum amici re-
gnum adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare?
37 Tiberium quidem Gracchum rem publicam vexantem a
Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videba-
mus. at C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae,
Scaevola, cum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio
consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc ut sibi
ignoscerem causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum
fecisset, ut quicquid ille vellet sibi faciendum putaret.
tum ego 'etiamne,' inquam 'si te in Capitolium faces
ferre vellet?' 'numquam' inquit 'voluisset id quidem,

sed, si voluisset, paruissem.' videtis quam nefaria vox! et hercule ita fecit, vel plus etiam quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostis se contulit, poenas rei publicae gravis iustasque persolvit. nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam, cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute
defeceris. quod si rectum statuerimus vel concedere 38
amicis quicquid velint vel impetrare ab iis quicquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii, sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis: ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapien-
tiam proxume accedunt. videmus Aemilium Luscino 39
familiarem fuisse — sic a patribus accepimus —, bis una consules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est: igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. at vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime
tum quidem Gaius frater, nunc idem acerrimus. haec 12
igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res 40
turpis nec faciamus rogati; turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae: deflexit iam aliquantulum de spatio curriculoque consue-
tudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus 41
est, vel regnavit is quidem paucos menses: num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Sci-

pione effecerint sine lacrimis non queo dicere. nam Car-
bonem, quocumque modo potuimus, propter recentem
poenam Ti. Gracchi sustinuimus; de C. Gracchi autem
tribunatu quid exspectem non lubet augurari: serpit de-
inde res, quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit,
labitur. videtis in tabella iam ante quanta sit facta labes,
primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia: videre
iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis
arbitrio res maximas agi; plures enim discent, quem ad
modum haec fiant, quam quem ad modum his resistatur.
42 quorsum haec? quia sine sociis nemo quicquam tale co-
natur. praecipiendum est igitur bonis ut, si in eius modi
amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita
se adligatos, ut ab amicis in magna aliqua re peccantibus
non discedant, inprobis autem poena statuenda est, nec
vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui
ipsi fuerint inpietatis duces. quis clarior in Graecia The-
mistocle? quis potentior? qui cum imperator bello Per-
sico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam
in exsilium expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non
tulit, quam ferre debuit: fecit idem quod viginti annis
ante apud nos fecerat Coriolanus. his adiutor contra
patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque
43 conscivit. qua re talis inproborum consensio non modo
excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius sup-
plicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet
amicum vel bellum patriae inferentem sequi: quod qui-
dem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum
sit; mihi autem non minori curae est, qualis res publica
13 44 post mortem meam futura, quam qualis hodie sit. haec
igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta
petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne exspe-
ctemus quidem, dum rogemur, studium semper adsit,
cunctatio absit, consilium vero dare audeamus libere.
plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat
auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo
aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae
45 pareatur. nam quibusdam, quos audio sapientis habitos
in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam — sed
nihil est, quod illi non persequantur argutiis —: partim

fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis inplicari molestum esse; commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas cum velis vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus.
alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius — quem 46
locum breviter paulo ante perstrinxi — praesidii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas; itaque, ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque virium, ita amicitias adpetere maxime: ex eo fieri ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti
et calamitosi quam ii, qui putantur beati. o praeclaram 47
sapientiam! solem enim e mundo tollere videntur qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis inmortalibus melius habemus, nihil iucundius. quae est enim ista securitas? specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda; neque enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, inbellibus fortis, flagitiosis modestos. ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere contrariis.
quam ob rem, si cadit in sapientem animi dolor, qui 48
profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? quid enim interest motu animi sublato non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quandam volunt: quae quidem est cum multis in rebus tam in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe

capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

14 Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si
qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus adplicet et adiungat, id cum contigit, amor exo-
49 riatur necesse est. quid enim tam absurdum quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animante virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum
50 officiorumque iucundius. quid? si illud etiam addimus, quod recte addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam inliciat et attrahat quam ad amicitiam similitudo, concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura; nihil est enim adpetentius similium sui nec rapacius quam natura. quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet; non enim est inhumana virtus neque inmunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optume consulere soleat, quod non faceret
51 profecto, si a caritate volgi abhorreret. atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere; non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum, tantumque abest ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigent, liberalissimi sint et beneficentissimi. atque haud sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis: ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta
15
52 est. non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi,

si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt; nam quis est, proh deorum fidem atque hominum, qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? haec enim est tyrannorum vita, nimirum in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus ami-
citiae; quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, 53
a quo se metui putet? coluntur tamen simulatione dum taxat ad tempus: quod si forte, ut fit plerumque, ceciderunt, tum intellegitur quam fuerint inopes amicorum; quod Tarquinium dixisse ferunt, tum [exsulantem] se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos,
cum iam neutris gratiam referre posset: quamquam mi- 54
ror illa superbia et inportunitate si quemquam amicum habere potuit. atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parere non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fidelis: non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos conplexa est; itaque efferuntur fere fastidio et contumacia, neque quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate, prosperis rebus inmutari [sperni ab iis veteres amicitias,
indulgeri novis]. quid autem stultius quam, cum pluri- 55
mum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, amicos non parare, optumam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant, cui parent nesciunt nec cuius causa laborent; eius enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio, ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines et 16 56
quasi termini deligendi, de quibus tris video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum adfecti simus quo erga nosmet ipsos, alteram,

ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos bene-
volentiae pariter aequaliterque respondeat, tertiam, ut,
57 quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. harum
trium sententiarum nulli prorsus adsentior: nec enim illa
prima vera est, ut, quem ad modum in se quisque, sic
in amicum sit animatus; quam multa enim, quae nostra
causa numquam faceremus, facimus [causa] amicorum!
precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem
invehi insectarique vehementius, quae in nostris rebus
non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; mul-
taeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni
multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius
58 quam ipsi fruantur. altera sententia est, quae definit
amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem
est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam,
ut par sit ratio acceptorum et datorum: divitior mihi et
adfluentior videtur esse vera amicitia nec observare re-
stricte ne plus reddat quam acceperit; neque enim veren-
dum est ne quid excidat aut ne quid in terram defluat
59 aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. tertius
vero ille finis deterrumus, ut, quanti quisque se ipse
faciat, tanti fiat ab amicis; saepe enim in quibusdam aut
animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fra-
ctior: non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille
in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem
animum excitet inducatque *in* spem cogitationemque me-
liorem. alius igitur finis verae amicitiae constituendus
est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus
sit, dixero: negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae
potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare opor-
tere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci
posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante di-
ctum esse crederet, qui sapiens habitus esset unus e
septem: inpuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad
suam potentiam revocantis esse sententiam. quonam
enim modo quisquam amicus esse poterit ei, cui se pu-
tabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere
et optare ut quam saepissime peccet amicus, quo pluris
det sibi tamquam ansas ad reprehendendum; rursus au-
tem recte factis commodisque amicorum [necesse erit]

angi, dolere, invidere. qua re hoc quidem praeceptum, 60
cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet: illud
potius praecipiundum fuit, ut eam diligentiam adhibere-
mus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inci-
peremus eum, quem aliquando odisse possemus. quin
etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum
id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum
putabat. his igitur finibus utendum arbitror, ut, cum 17
emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium 61
rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione
communitas, ut etiam, si qua fortuna acciderit ut minus
iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus
eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via
sit, modo ne summa turpitudo sequatur; est enim qua-
tenus amicitiae dari venia possit. nec vero neglegenda
est fama, nec mediocre telum ad res gerendas existimare
oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et adsen-
tando conligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas,
minime repudianda est. sed — saepe enim redeo ad 62
Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia — quere-
batur, quod omnibus in rebus homines diligentiores es-
sent: capras et ovis quot quisque haberet dicere posse,
amicos quot haberet non posse dicere; et in illis quidem
parandis adhibere curam, in amicis deligendis neglegen-
tis esse nec habere quasi signa quaedam et notas, qui-
bus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. sunt
igitur firmi et stabiles et constantes eligendi, cuius gene-
ris est magna penuria; et iudicare difficile est sane nisi
expertum, experiundum autem est in ipsa amicitia: ita
praecurrit amicitia iudicium tollitque experiundi potesta-
tem. est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic impe- 63
tum benevolentiae, quo utamur quasi equis temptatis
sic amicitia, aliqua parte periclitatis moribus amicorum.
quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur quam sint
leves, quidam autem, quos parva movere non potuit,
cognoscuntur in magna; sin vero erunt aliqui reperti qui
pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment, ubi
eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, pote-
states, opes amicitiae non anteponant, ut, cum ex altera
parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non

multo illa malint? inbecilla enim est natura ad contem-
nendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia con-
secuti sint, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine
64 magna causa sit neglecta amicitia. itaque verae amici-
tiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque
publica versantur: ubi enim istum invenias, qui honorem
amici anteponat suo? quid? haec ut omittam, quam gra-
ves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum so-
cietates! ad quas non est facile inventu qui descendant.
quamquam Ennius recte

amicus certus in re incerta cernitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque con-
vincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis
deserunt. qui igitur utraque in re gravem, constan-
tem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime
raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.
18 65 firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius,
quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile,
quod infidum est. simplicem praeterea et communem
et consentientem, id est, qui rebus isdem moveatur, eligi
par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim
fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, ne-
que vero, qui non isdem rebus movetur naturaque con-
sentit, aut fidus aut stabilis potest esse. addendum
eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur
aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam
iam dudum tracto, constantiam. ita fit verum illud, quod
initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse;
est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere,
haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit
neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui
est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum
ab aliquo adlatas criminationes repellere, sed ne ipsum
quidem esse suspitiosum, semper aliquid existimantem
66 ab amico esse violatum. accedat huc suavitas quaedam
oportet sermonum atque morum, haud quaquam medio-
cre condimentum amicitiae. tristitia autem et in omni
re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia
remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem
comitatem facilitatemque proclivior.

Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdiffi- 19
cilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus 67
sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere so-
lemus: indigna homine dubitatio! non enim debent esse
amicitiarum, sicut aliarum rerum, satietates: veterrima
quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debet
suavissima, verumque illud est, quod dicitur, multos
modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus ex-
pletum sit. novitates autem, si spem adferunt ut tam- 68
quam in herbis non fallacibus fructus adpareat, non sunt
illae quidem repudiandae, vetustas tamen suo loco con-
servanda; maxima est enim vis vetustatis et consuetudi-
nis. quin ipso equo, cuius modo feci mentionem, si
nulla res inpediat, nemo est quin eo, quo consuevit,
libentius utatur quam intractato et novo; nec vero in
hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanima,
consuetudo valet, cum locis ipsis delectemur, montuosis
etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori; 69
saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Sci-
pionis in nostro, ut ita dicam, grege: numquam se ille
Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit,
numquam inferioris ordinis amicis; Quintum vero Maxi-
mum fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam
parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem
colebat suosque omnis per se esse ampliores volebat.
quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam 70
praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sint,
impertiant ea suis communicentque cum proximis; ut, si
parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant
inbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes
eisque honori sint et dignitati; ut in fabulis, qui aliquam-
diu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu
fuerunt, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii
inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres
multos annos esse duxerunt: quod est multo profecto
magis in veris patribus certisque faciendum; fructus
enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum ma-
ximus capitur, cum in proximum quemque confertur. ut 20
igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessi- 71

tudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari; quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere: odiosum sane genus hominum officia exprobrantium, quae meminisse debet is, in quem conlata sunt, non commemorare qui contulit.
72 quam ob rem, ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur, qui hac opinione
73 non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis, deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere; non enim neque tu possis, quamvis excellas, omnis tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen quid ille possit
74 sustinere. omnino amicitiae conroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo aestimandi. aliter amicitiae stabiles permanere non possunt; dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias, nec ob aliam causam ullam boni inprobis, inprobi bonis amici esse non possunt nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse,
75 morum studiorumque distantia. recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, inpediat magnas utilitates amicorum; nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum inpedientem audire voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut disceden-

dum sit ab amicis: quas qui inpedire volt, quod deside-
rium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura
et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. atque 76
in omni re considerandum est, et quid postules ab amico
et quid patiare a te inpetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis 21
non numquam necessaria; iam enim a sapientium fami-
liaritatibus ad volgaris amicitias oratio nostra delabitur.
erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos,
tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet in-
famia: tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluen-
dae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam
discindendae, nisi quaedam ad modum intolerabilis in-
iuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec
fieri possit ut non statim alienatio disiunctioque faciunda
sit. sin autem aut morum aut studiorum commutatio 77
quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in rei publicae
partibus dissensio intercesserit — loquor enim iam, ut
paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus
amicitiis —, cavendum erit ne non solum amicitiae de-
positae, sed etiam inimicitiae susceptae videantur; nihil
enim est turpius quam cum eo bellum gerere, quocum
familiariter vixeris. ab amicitia Q. Pompeii meo nomine
se removerat, ut scitis, Scipio, propter dissensionem au-
tem, quae erat in re publica, alienatus est a collega no-
stro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate et offen-
sione animi non acerba. quam ob rem primum danda 78
opera est ne qua amicorum discidia fiant; sin tale aliquid
evenerit, ut exstinctae potius amicitiae quam oppressae
videantur. cavendum vero ne etiam in gravis inimicitias
convertant se amicitiae, ex quibus iurgia, maledicta, con-
tumeliae gignuntur; quae tamen si tolerabiles erunt,
ferundae sunt et hic honos veteri amicitiae tribuendus,
ut is in culpa sit, qui faciat, non is, qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodo-
rum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito
diligere incipiant neve non dignos. digni autem sunt 79
amicitia, quibus in ipsis inest causa cur diligantur. rarum
genus! et quidem omnia praeclara rara, nec quicquam
difficilius quam reperire quod sit omni ex parte in suo

genere perfectum. sed plerique neque in rebus humanis
quicquam bonum norunt nisi quod fructuosum sit, et
amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex
80 quibus sperant se maximum fructum esse capturos. ita
pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia per
se et propter se expetita, nec ipsi sibi exemplo sunt,
haec vis amicitiae et qualis et quanta sit; ipse enim se
quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem
exigat caritatis suae, sed quod per se quisque sibi
carus est: quod nisi idem in amicitiam transferetur, ve-
rus amicus numquam reperietur; est enim is, qui est
81 tamquam alter idem. quod si hoc adparet in bestiis,
volucribus nantibus agrestibus, cicuribus feris, primum
ut se ipsae diligant — id enim pariter cum omni ani-
mante nascitur —, deinde ut requirant atque adpetant,
ad quas se adplicent eiusdem generis animantis, idque
faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris
humani, quanto id magis in homine fit natura, qui et se
ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum
22 suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus. sed
82 plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere talem
amicum volunt, quales ipsi esse non possunt, quaeque
ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. par est
autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum
similem sui quaerere. in talibus ea, quam iam dudum
tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum ho-
mines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis,
quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iu-
stitiaque gaudebunt omniaque alter pro altero suscipiet
neque quicquam umquam nisi honestum et rectum alter
ab altero postulabit, neque solum colent inter se ac dili-
gent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum
83 amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. itaque in
iis perniciosus est error, qui existimant libidinum pecca-
torumque omnium patere in amicitia licentiam: virtutum
amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes,
ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae
summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum
altera perveniret; quae si quos inter societas aut est aut
fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum

naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. haec 84
est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant
homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi
atque iucunditas, ut et cum haec adsint beata vita sit et
sine his esse non possit. quod cum optimum maximum-
que sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est,
sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam
consequi possumus; ea vero neglecta qui se amicos ha-
bere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum
eos gravis aliquis casus experiri cogit. quocirca — di- 85
cendum est enim saepius — cum iudicaris, diligere opor-
tet, non, cum dilexeris, iudicare. sed cum multis in rebus
neglegentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis
et colendis; praeposteris enim utimur consiliis et acta
agimus, quod vetamur vetere proverbio. nam inplicati
ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente
in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrum-
pimus. quo etiam magis vituperanda est rei maxime 23
necessariae tanta incuria; una est enim amicitia in rebus 86
humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt.
a multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam
atque ostentatio esse dicitur; multi divitias despiciunt,
quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat;
honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur,
quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse
levius existiment; itemque cetera, quae quibusdam ad-
mirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent:
de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad
rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione
doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt
otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus,
sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex
parte liberaliter vivere. serpit enim nescio quo modo per 87
omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae ratio-
nem patitur esse expertem sui; quin etiam si quis asperi-
tate ea est et inmanitate naturae, congressus ut hominum
fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem ne-
scio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non an-
quirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae.
atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contin-

gere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tol-
leret et in solitudine uspiam conlocaret atque ibi subpedi-
tans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam
et copiam hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet:
quis tam esset ferreus qui eam vitam ferre posset cuique
88 non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? verum
ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici
solitum nostros senes commemorare audivi ab aliis seni-
bus auditum: si quis in caelum ascendisset naturamque
mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem
illam admirationem ei fore, quae iucundissima fuisset, si
aliquem cui narraret habuisset. sic natura solitarium nihil
amat semperque ad aliquod tamquam adminiculum adni-
24 titur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est. sed
cum tot signis eadem natura declaret quid velit, anquirat,
desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea,
quae ab ea monemur, audimus. est enim varius et multi-
plex usus amicitiae multaeque causae suspitionum offen-
sionumque dantur, quas tum evitare, tum elevare, tum
ferre sapientis est: una illa subeunda est offensio, ut et
utilitas in amicitia et fides retineatur; nam et monendi
amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice,
89 cum benevole fiunt. sed nescio quo modo verum est,
quod in Andria familiaris meus dicit,

obsequium amicos, veritas odium parit.

molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod
est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius,
quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit;
maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur
et in fraudem obsequio inpellitur. omni igitur hac in re
habenda ratio et diligentia est, primum ut monitio acer-
bitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat; in obse-
quio autem, quoniam Terentiano verbo libenter utimur,
comitas adsit, adsentatio, vitiorum adiutrix, procul amo-
veatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem
digna est; aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vi-
90 vitur. cuius autem aures clausae veritati sunt, ut ab
amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est;
scitum est enim illud Catonis, ut multa, melius de qui-

busdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui
dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam.
atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam mo-
lestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt,
qua debent vacare; peccasse enim se non anguntur, ob-
iurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto
dolere, correctione gaudere. ut igitur et monere et mo- 25
neri proprium est verae amicitiae et alterum libere facere, 91
non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter,
sic habendum est nullam in amicitiis pestem esse maiorem
quam adulationem, blanditiam, adsentationem; quamvis
enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium
hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium om-
nia, nihil ad veritatem. cum autem omnium rerum simu- 92
latio vitiosa est — tollit enim iudicium veri idque adulterat
—, tum amicitiae repugnat maxime: delet enim verita-
tem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. nam cum
amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluri-
bus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus
animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis,
multiplex? quid enim potest esse tam flexibile, tam de- 93
vium quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum
ac voluntatem, sed etiam voltum atque nutum convertitur?

> negat quis, nego; ait, aio; postremo imperavi egomet mihi
> omnia adsentari,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona, quod
amici genus adhibere omnino levitatis est. multi autem 94
Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, fama superio-
res, horum est adsentatio molesta, cum ad vanitatem
accessit auctoritas. secerni autem blandus amicus a 95
vero et internosci tam potest adhibita diligentia quam
omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. contio,
quae ex imperitissumis constat, tamen iudicare solet,
quid intersit inter popularem, id est adsentatorem et
levem civem, et inter constantem et severum et gravem.
quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in auris 96
contionis, cum ferret legem de tribunis pl. reficiendis!
dissuasimus nos; sed nihil de me, de Scipione dicam
libentius: quanta illa, di inmortales, fuit gravitas, quanta

in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani,
non comitem diceres. sed adfuistis et est in manibus
oratio. itaque lex popularis suffragiis populi repudiata
est. atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo
fratre Scipionis et L. Mancino consulibus, quam popularis
lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! cooptatio
enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur;
atque is primus instituit in forum versus agere cum po-
pulo: tamen illius vendibilem orationem religio deorum
inmortalium nobis defendentibus facile vincebat. atque
id actum est praetore me, quinquennio ante quam consul
sum factus: ita re magis quam summa auctoritate causa
26 97 illa defensa est. quod si in scaena, id est in contione, in
qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen
verum valet, si modo id patefactum et inlustratum est,
quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpen-
ditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas
tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas,
ne amare quidem aut amari, cum id quam vere fiat
ignores. quamquam ista adsentatio, quamvis perniciosa
sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui eam recipit
atque ea delectatur. ita fit ut is adsentatoribus patefaciat
auris suas maxime, qui ipse sibi adsentetur et se maxime
98 ipse delectet. omnino est amans sui virtus; optume enim
se ipsa novit quamque amabilis sit intellegit: ego autem
non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. vir-
tute enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri
volunt: hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum vo-
luntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam
testimonium esse laudum suarum putant. nulla est igitur
haec amicitia, cum alter verum audire non volt, alter ad
mentiendum paratus est. nec parasitorum in comoediis ad-
sentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

magnas vero agere gratias Thais mihi?

satis erat respondere 'magnas': 'ingentis' inquit. semper
auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur,
99 volt esse magnum. quam ob rem, quamquam blanda
ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et
invitant, tamen etiam graviores constantioresque admo-

nendi sunt, ut animadvertant ne callida adsentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet studiose cavendum est. nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui inlusus sit, plus vidisse videatur. quid autem turpius quam inludi? quod ut ne accidat magis cavendum est:

> ut me hodie ante omnis comicos stultos senes
> versaris atque inlusseris lautissime.

haec enim etiam in fabulis stultissima persona est inpro- 100
vidorum et credulorum senum. sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium — de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse —, ad levis amicitias defluxit oratio. quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et 27
conciliat amicitias et conservat; in ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem adspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est, ex quo exardescit sive amor sive amicitia. utrumque enim ductum est ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita; quae tamen ipsa ecflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. hac nos adulescentes benevolentia senes illos L. 101
Paulum, M. Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus; haec etiam magis elucet inter aequalis, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium: vicissim autem senes in adulescentium caritate adquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adulescentis P. Rutilii, A. Verginii familiaritate delector. quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia *ex alia* aetas oriatur, maxime quidem optandum est ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum isdem ad calcem, ut

102 dicitur, pervenire; sed quoniam res humanae fragiles
caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt quos
diligamus et a quibus diligamur; caritate enim benevo-
lentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas.
mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit
tamen semperque vivet; virtutem enim amavi illius viri,
quae exstincta non est. nec mihi soli versatur ante ocu-
los, qui illam semper in manibus habui, sed etiam po-
steris erit clara et insignis: nemo umquam animo aut spe
maiora suscipiet qui sibi non illius memoriam atque ima-
103 ginem proponendam putet. equidem ex omnibus rebus,
quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo
quod cum amicitia Scipionis possim comparare: in hac
mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum
consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit.
numquam illum ne minima quidem re offendi, quod
quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse quod nollem,
una domus erat, idem victus isque communis, neque so-
lum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque
104 communes. nam quid ego de studiis dicam cognoscendi
semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis
populi omne otiosum tempus contrivimus? quarum rerum
recordatio et memoria si una cum illo occidisset, deside-
rium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo
modo possem; sed nec illa exstincta sunt aluntur que
potius et augentur cogitatione et memoria mea, et, si
illis plane orbatus essem, magnum tamen adferret mihi
aetas ipsa solacium; diutius enim iam in hoc desiderio
esse non possum; omnia autem brevia tolerabilia esse
debent, etiam si magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem: vos autem hortor ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.